

О. П. КОРНЕЄВ

ВИЗНАЧНИК ЗВІРІВ УРСР

5669

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1952

library of the web-site
of the Ukrainian Theriological Society

бібліотека сайту
Українського теріологічного товариства

www.terioshkola.org.ua/ua/library.htm

Визначник звірів УРСР охоплює усіх звірів України і дає можливість віднести кожного звіра до певного виду. У визначнику коротко подано межі поширення, біологію та народногосподарське значення кожного виду.

Цю книжку, як посібник, можуть використати вчителі-біологи при вивченні курсу зоології у 7 класі, проведенні екскурсії у природу, а також студенти університетів та педагогічних інститутів спеціальних факультетів під час польової практики.

Редактор.

Редактор *Намченко В. М.*
Худ. редактор *Горбачова Н. О.*

Техредактор *Волкова Н. Н.*
Коректор *Гілаха М. М.*

А. П. Корнеев. Определитель зверей УССР. На украинском языке.

БФ 04104. Зам. № 562. Видавн. № 3297. Тираж 10.000. Папір 84×108 = 3,375 паперових+0,1875 вклейок. — 11,07 друков. арк.+0,615 вклейок. 11,28 видавн. арк. +0,36 вклейок. Підписано до друку 16/X 1951 р. Ціна без оправи 4 крб. Оправа 3 крб.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Укрполіграфвидаву при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8

ПЕРЕДМОВА

Успішне виконання грандіозного сталінського плану перетворення природи, над яким з творчим ентузіазмом працює весь радянський народ, заходи, спрямовані на докорінну зміну ландшафтів УРСР, впливають на зміну дикої фауни, збагачення якісного та кількісного складу корисних видів, що дають цінне хутро.

В цій системі заходів по-новому ставиться також питання про розроблення раціональних способів правильної боротьби з гризунами—шкідниками сільського та лісового господарства та з небезпечними переносниками страшних інфекційних захворювань.

Для успішного планування і здійснення цих оперативних заходів треба насамперед добре знати видовий склад, поширення, умови існування та спосіб життя представників класу ссавців, що населяють територію УРСР.

Без цього зробити правильні висновки і організувати корисний обмін досвідом неможливо.

Отже, вивчення фауни ссавців має не тільки наукове, а й велике практичне, прикладне значення.

Цим вивченням зайняті науково-дослідні установи та кафедри зоології вищих шкіл, велику кропітку роботу по обліку й вивченню фауни ссавців ведуть також заповідники, краєзнавчі музеї, зоологічні парки, мисливські заказники, звіроферми тощо.

Теріологічна лабораторія Київського зоологічного музею Державного університету подає широку допомогу всім у справі перевірки й уточнення при визначенні ссавців.

Ця книжка має на меті дати можливість кожному, навіть тим, хто не має достатньої спеціальної підготовки, визначити видову належність того чи іншого ссавця нашої фауни, дістати основні відомості про його географічне

поширення на території УРСР і в дуже коротких рисах ознайомитися з життям окремих видів.

Складаю щиро подяку працівникам Головного управління в справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР: Ф. Ф. Базалію, М. В. Шарлеманю, голові Українського добровільного товариства мисливців і рибалок В. В. Радчуку, начальникам обласних управлінь у справах мисливства та головам обласних Рад УДТМР — за допомогу матеріалами і за цінні вказівки, використані в цій роботі.

Відзиви й зауваження про помічені помилки або неточності автор просить читачів надіслати на адресу: Київ, Володимирська, 58, Державний університет, Зоологічний музей, Корнєєву Олександрові Порфирівичу.

О. П. Корнєєв.

ЯК КОРИСТУВАТИСЬ ВИЗНАЧНИКОМ.

Всі таблиці визначника побудовані за так званим шведським способом. Кожна таблиця складається з ряду положень (тез), в яких зазначені певні ознаки звіра.

Зліва від тези стоять цифри — одна просто, а друга поруч в дужках.

Закінчується кожна теза, в свою чергу, або цифрою, або назвою тварини, якій дається визначення.

Якщо ознаки тези відповідають ознакам визначуваного звіра, слід звернути увагу на цифру в кінці тези, яка показує номер дальшої тези, до якої треба перейти.

Якщо ознаки тези не відповідають ознакам визначуваного звіра, слід звернути увагу на цифру в дужках зліва і вести визначення далі, відповідно до цієї цифри, читаючи протилежне положення (антитезу).

Так, переходячи від одного положення до другого, доходимо до назви (української і міжнародної).

Користуючись цим способом, спочатку за таблицею на стор. II визначають ряд, до якого належить звір, далі за відповідними таблицями визначають родину і, нарешті, стежачи за покажчиками сторінок, доходять до роду та виду (українська та подвійна латинська назви).

Для прикладу визначимо за нашими таблицями хатню мишу. Починаємо з таблиці визначення рядів (стор. II).

Теза I відповідає ознакам нашого звірка, бо тіло його вкрите волоссям і кінцівки в нього добре розвинені. В кінці тези стоїть цифра 2, тому й переходимо до тези 2, яка нам не підходить, бо передні кінцівки нашого звірка не перетворились на крила і пальці не сполучені літальною перетинкою. В дужках перед тезою стоїть цифра 3, тому й читаємо тезу третю. Ознаки, описані в цій тезі, відповідають ознакам нашого звіра, і цифра в кінці відсилає до тези 4.

У тезі 4 зазначено, що пальці закінчуються кігтями, і ця теза відсилає до 5 тези, яка нам не підходить, бо зубна формула визначуваного звірка не суцільна, а має широкий беззубий проміжок; у дужках перед тезою стоїть цифра 10, тому й переходимо до тези 10. Теза 10 цілком відповідає ознакам нашого звіра, і ми дізнаємось, що він належить до ряду гризунів (*Glires*).

Після назви ряду стоїть покажчик сторінки (120—122), на якій подана таблиця визначення родин гризунів.

З першої тези цієї таблиці видно, що вона не відповідає ознакам нашого звірка, бо розміри його менші й у верхній щелепі в нього лише одна пара різців. У дужках показана цифра 3, до цієї тези й переходимо.

Теза 3 відсилає до 4-ої; ознаки 4-ої тези підходять, у зв'язку з чим читаємо тезу 5.

Ця теза теж відповідає даним нашого звірка; задні кінцівки його не більше як у два рази довші за передні. Відповідно до цифри (7) у кінці тези переходимо до тези 7; ця теза не відповідає ознакам нашого звірка, бо очі в нього добре помітні, а тому, користуючись цифрою, що стоїть попереду тези (8) в дужках, читаємо тезу 8, і приходимо до висновку, що наш звірок належить до родини мишиних (*Muridae*).

Далі, на стор. 139, користуючись так само таблицею визначення підродин родини мишиних і прочитавши тези 1 і 2, дізнаємось, що наш звірок належить до підродини миші (*Murinae*).

Нарешті, по таблиці визначення родів і видів родини мишиних (на стор. 140), визначаємо і вид нашого звірка.

Читаємо тезу 1, яка не відповідає даним нашого звірка, бо він менших розмірів, ніж зазначено в тезі, а тому, відповідно до цифри в дужках (4), читаємо тезу 4. Ця теза цілком відповідає ознакам нашого звірка, і з неї дізнаємось, що він належить до роду хатніх мишей (*Mus*).

Продовжуючи визначення і відкидаючи тезу 6, читаємо тезу 8, яка відповідає нашому звірку і закінчується його видовою назвою, українською та міжнародною — миша хатня — *Mus musculus* L.

Після видової назви звіра є посилання на сторінку, де подаються відомості про географічне поширення цього звіра на Україні та про його життя й значення в господарстві людини.

Пояснення найважливіших термінів.

1. Д і а с т е м а — великий, позбавлений зубів, проміжок між різцями та кутніми зубами щелепи.

2. З у б н а ф о р м у л а — наочний і скорочений опис зубів різного типу.

Зуби завжди розміщені симетрично, тому записують лише кількість їх на одній стороні черепа, в порядку розміщення їх спереду назад. Наприклад, для пацюка зубну формулу записують так: $i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{0}{0}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 16 зубів.

Букви в формулі — початкові букви міжнародних назв різного типу зубів: і — різці (*incisivi*), с — ікла (*canini*), р — передкутні — (*praemolares*), м — кутні (*molares*).

У зубній формулі ряду рукокрилих передкутні зуби позначаються буквами: рп — малі передкутні (*praemolares*) та рпр — великі передкутні (*praemolares prominentes*).

Найбільш повна зубна формула у таких рукокрилих, як нічниця, має вигляд: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $rp \frac{2}{2}$; $rpmp \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 38 зубів.

Цифри в чисельнику показують кількість зубів в одній половині верхньої щелепи, в знаменнику — те ж саме в нижній щелепі.

3. І к л а — зуби конічної форми, звичайно значно довші за всі інші зуби.

У верхній щелепі ікла є найбільш крайні зуби, що сидять на власне верхньощелепних кістках. Ікол ніколи не буває більше одного в кожній половині щелепи.

4. К о н д и л о б а з а л ь н а д о в ж и н а — одна з систематичних ознак ссавців, що показує довжину черепа від заднього краю потиличних виростків до крайньої точки виступу верхньої щелепи.

5. К у т н і — зуби, розміщені позаду ікол, коли ж ікол нема, вони відокремлені від різців значним проміжком.

6. Л а с т — парна кінцівка, перетворена в плавальний орган. Ласт має плоску форму і пальці його вкриті суцільною шкірою.

7. М е т а к а р п а л ь н і к і с т к и — п'ясткові кістки в кисті передньої кінцівки (див. рис. 15).

8. М і ж щ е л е п н і к і с т к и — крайні передні кістки верхньої щелепи, в яких містяться різці.

9. Надочні паростки рогів оленя — паростки біля самої основи рогів, напрямлені наперед.

10. Передкутні зуби — передні кутні зуби, що мають молочну і постійну зміни; від справжніх кутніх зубів відрізняються меншим розміром і формою.

11. Передпліччя кажана — довга променева і рудиментарна ліктьова кістки, що утворюють основу літальної передньої кінцівки (див. рис. 15).

12. Різці — найбільш передні, звичайно долотоподібні, зуби, кількість яких не перевищує трьох з кожного боку щелепи. У верхній щелепі сидять на міжщелепних кістках.

13. Слізні ямки — вузькі щілини, що відходять униз і вперед від внутрішнього краю очей. Характерні для багатьох парнокопитних тварин.

14. Слухові капсули — округлі кісткові утвори низу потиличного відділу черепа, де розміщений орган слуху.

15. Хижий зуб — крайній задній передкутній зуб верхньої щелепи і перший справжній кутній зуб нижньої щелепи, характерні лише для ряду хижаків. Звичайно, але не завжди, відзначається більшим розміром та своєрідною формою і пристосований до розривання м'ясної їжі.

16. Епіблема — невеликий клапоть шкіри на вільному краю літальної перетинки, що тягнеться вздовж тоненької кісточки (шпори), яка відходить від п'ятки ступні (див. рис. 15).

Пояснення найголовніших вимірів.

1. Довжина тіла разом з головою: у звірів невеликих і середніх розмірів — від кінця морди до анального отвору; вимірювати штангенциркулем, поклавши звірка на спину.

У крупних звірів (починаючи з зайця) — від кінця морди до основи хвоста; вимірювати метровою стрічкою вздовж спини.

У китоподібних — від кінця морди до хвостової вирізки; вимірювати метровою стрічкою вздовж спини.

2. Довжина хвоста: вимірювати від анального отвору до кінця, без кінцевого волосу.

3. Довжина задньої ступні: вимірювати штангенциркулем від п'яtkового зчленування до кінця найдовшого пальця, без кігтя.

4. Висота вуха: вимірювати від нижньої вирізки до вершини вушної раковини; коли ж така вирізка не відповідає основі вуха (у зайців, земляних зайців та копитних), то вздовж вушної раковини від основи до вершини.

5. Довжина передпліччя (у кажанів): вимірювати штангенциркулем з спинної частини і завжди при складеному крилі. Ніжки вимірного приладу прикладати до найбільш виступаючих частин кістки.

6. Загальна довжина черепа: вимірювати від найбільш виступаючої точки верхньої щелепи до крайньої точки, що видається на задній частині черепа¹.

7. Кондилобазальна довжина черепа: вимірювати від найбільш виступаючої точки верхньої щелепи до заднього краю потиличних виростків.

8. Вилична ширина черепа — найбільша відстань між зовнішніми краями виличних дуг.

9. Міжочна ширина черепа — найменша відстань між внутрішніми краями очних ямок¹.

¹ Виміри проводити штангенциркулем.

У класі сучасних ссавців є 20 рядів з числом видів близько 6000.

У фауні УРСР ссавці представлені 7 рядами, що включають 101 вид, з них: комахоїдні — 11 видів; рукокрилі — 22 види; хижаки — 16 видів; ластиногі — 1 вид; китоподібні — 3 види; парнокопитні — 7 видів; гризуни — 41 вид.

Таблиця визначення рядів.

1 (12). Тіло звіра вкрите волоссяним покривом, щетиною або голками. Кінцівки добре розвинені. Шия рухома. Наземні або напівводні тварини 2

2 (3). Пальці передніх кінцівок (крім першого) надмірно видовжені і сполучені між собою тонкою, майже голою літальною перетинкою, утворюючи крила. Така літальна перетинка продовжується і з боків тіла, сполучаючи передні і задні кінцівки. Хвіст теж міститься в літальній перетинці, розтягнутій між задніми кінцівками. Рукокрилі — *Chiroptera*, 42 стор.

3 (2). Передні кінцівки не перетворились у крила і пальці їх не сполучені між собою літальною перетинкою 4

4 (11). Пальці закінчуються кігтями 5

5 (10). Зубна формула утворює суцільний ряд, проміжки між окремими зубами завжди менші від довжини ряду кутніх зубів. Ікла є і здебільшого виразно виступають серед інших зубів 6

6 (7). Звірки невеликого розміру. Морда закінчується невеликим рухомих хоботком. Внутрішня пара різців значно більша від бічних.

Комахоїдні — Insectivora, 13 стор.

7 (6). Звірі великого або середнього розміру. Морда не закінчується хоботком. Внутрішня пара різців менша від бічних 8

8 (9). Кутні зуби різноманітні як розміром, так і формою.

Кінцівки звичайні, не видозмінені в плавальні ласти.

Хижаки — Fissipedia, 71 стор.

9 (8). Всі кутні зуби схожі між собою як розміром, так і формою.

Кінцівки видозмінені в плавальні ласти.

Ластиногі — Pinnipedia, 117 стор.

До ссавців, найвищого класу типу хребетних, відносять тварин, всі системи органів у яких, зокрема головний мозок, найбільш диференційовані. Це тварини, що дихають легеньми, мають сталу високу температуру тіла, вкриті волоссяним покривом (відсутність його у деяких груп — явище вторинне) і характеризуються наявністю молочних залоз, секретом яких вигодовують своїх малят.

На черепі ссавців є два потиличних виростки, якими він сполучається з першим шийним хребцем — атлантом.

Спідня щелепа утворена однією самостійно зчленованою з черепом парною кісткою, в якій містяться зуби.

Зуби, що диференціювались на різці, ікла та кутні, сидять у ямках.

У головному мозку ссавців особливо розвинені півкулі, зв'язані між собою мозолистим тілом і передньою комісурою.

Добре розвинені і нюхові частки мозку.

Орган слуху відзначається винятковою досконалістю і складається з трьох слухових кісточок: стременця, ковадла і молоточка.

Грудна порожнина у ссавців цілком відокремлена від черевної порожнини м'язово-сухожильною перегородкою — діафрагмою.

Серце чотирикамерне, і з двох дуг аорти тут зберігається лише ліва. Округлі червоні кров'яні тільця позбавлені ядер.

У всіх вищих груп ссавців зародок міцно зв'язаний з тілом матері оболонкою зародка — плацентою.

Така висока організація сучасних ссавців забезпечила їх поширення по всій земній кулі. Серед ссавців є і наземні, і підземні (риючі), і деревні, і літаючі, і водні форми, які чудово пристосувались до своїх умов існування.

10 (5). Зубна формула характеризується широким беззубим проміжком (діастемою), який відокремлює великі долотоподібні міцні різці від кутніх зубів. Ікол нема.

Гризуні — *Glires*, 120 стор.

11 (4). Тварини ходять на двох пальцях, які закінчуються широкими роговими копитами.

Парнокопитні — *Artiodactyla*, 196 стор.

12 (1). Гладка шкіра звіра гола, без волосяного покриву.

Передні кінцівки видозмінені в широкі короткі плавці. Задніх кінцівок нема: дволопатевиий хвостовий плавець розміщений горизонтально.

Китоподібні — *Cetacea*, 209 стор.

РЯД КОМАХОЇДНІ. INSECTIVORA.

Комахоїдні — найбільш примітивний ряд серед вищих ссавців, що об'єднує невеликих звірків; довжина тіла разом з головою не перевищує 280 мм.

Зовнішній покрив різний — від короткого м'якого хутра до гострих голок.

Голова з гострою конусоподібною мордою, яка іноді закінчується невеликим, але добре розвиненим рухомих хоботком.

На стопоходячих кінцівках — по 5 пальців.

Зуби мало диференційовані і мають корені. Різці здебільшого своїми розмірами перевищують ікла. Жуйна порожнина власне кутніх зубів вкрита гострими горбочками.

Мозкова порожнина черепа мала. В невеликих мозкових півкулях нема яскраво виявлених борозенок.

У більшості комахоїдних слухові капсули недорозвинені.

Мошонки в самців нема, і сім'яники розміщені біля нирок або в пахвині.

У самиць матка роздільна, дворога.

Способом життя комахоїдні — дуже різноманітні тварини. Частина їх живе на поверхні землі (їжаки), інші дуже добре пристосувалися до життя під землею (кроти), а деякі тісно зв'язані з водою і в інших умовах жити не можуть (хохуля).

Щодо способу живлення комахоїдні — хижаки, що живляться тільки тваринним кормом, переважно комахами. В лісах, садках і на полях вони винищують багато різних шкідливих комах, чим приносять велику користь народному господарству.

Серед тварин цього ряду є і мисливсько-промислові форми, цінні для хутрової промисловості.

З 8 сучасних родин комахоїдних у фауні УРСР представлені лише 3 родини.

Таблиця визначення родин.

1 (2). Верхня частина тіла звірків вкрита добре розвиненими твердими голками, близько 25 мм завдовжки. Тіло коротке, міцне, здатне скручуватися у клубок.

Родина Іжакові — *Erinaceidae*, 17 стор.

2 (1). Верхня частина тіла вкрита коротким м'яким волоссяним покривом 3

3 (4). Звірки розміром з хатню мишу і менші. На голові помітні вушні раковини. На черепі нема виличних дужок. Зубів 32 або менше.

Родина землерийкові — *Soricidae*, 19 стор.

4 (3). Звірки розміром значно більші за хатню мишу. Вушних раковин немає. Очі малі, майже непомітні в хутрі. На черепі є виличні дужки. Зубів 44.

Родина кротові — *Talpidae*, 14 стор.

РОДИНА КРОТОВІ. TALPIDAE.

Родина кротів, що належить до давнього ряду комахоїдних ссавців, об'єднує досить різноманітних тварин. Це або наземні форми, що ведуть риючий спосіб життя, або напівводяні тварини. Характерною особливістю їх є відсутність вушних раковин і недорозвинені очі, майже непомітні в хутрі.

Видовжений череп крота характеризується невеликою мозковою капсулою і наявністю тонких виличних дужок. Слухові капсули в них плоскуваті і зрослися з черепом (рис. 1).

Таблиця визначення родів та видів.

1 (2). Довжина тіла разом з головою звірка не перевищує 155 мм. Хвіст короткий, до 40 мм, округлий, густо вкритий волоссям. Морда витягнута в короткий хоботок.

Передні широкі п'ятипалі кінцівки з вивернутими назовні ступнями, озброєні тупими плескатими кігтями, значно більші від задніх і пристосовані для риття ґрунту. Пальці не сполучені між собою плавальними перетинками (рис. 2).

Короткий бархатистий волоссяний покрив одноманітний, без помітного поділу на остьове волосся і підшерстя.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{4}{4}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 44 зуби, ікла верхньої щелепи значно більші за різці.
Рід кроти — *Talpa*.

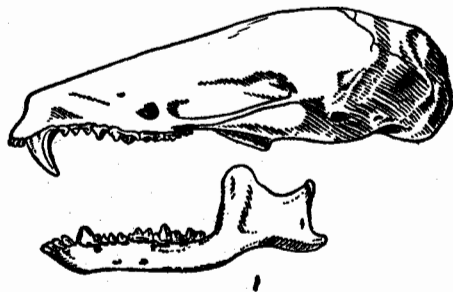

Рис. 1. Череп крота (збільшено):
I — збоку; II — зверху.

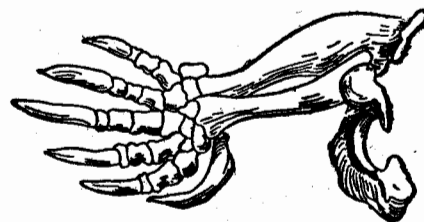

Рис. 2. Скелет правої передньої кінцівки крота.

На території УРСР водиться лише один вид кротів. Хутро їх сіруваточорне, трохи світліше на череві. Довжина тіла разом з головою 100—155 мм, хвоста 26—40 мм, задньої ступні без кігтів 17—20,3 мм. Кондилобазальна довжина черепа дорослих 32,8—37,7 мм.

Крім — *Talpa europaea*, 23 стор.

2 (1). Довжина тіла разом з головою звірка від 200 мм до 240 мм. Хвіст довгий, понад 100 мм, веслоподібно стиснутий з боків і вкритий лускою, між якою росте рідке

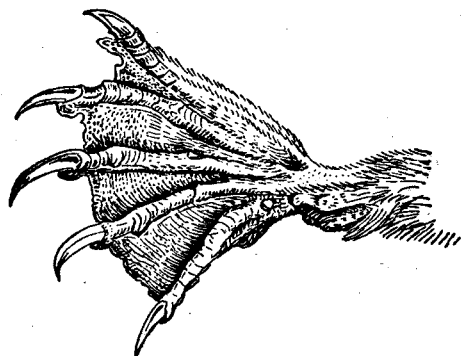

Рис. 3. Задня лапа хохулі.

волосся. Передні кінцівки, підшви яких звернені вниз, значно менші за задні. Пальці передніх і задніх кінцівок сполучені широкими плавальними перетинками, що

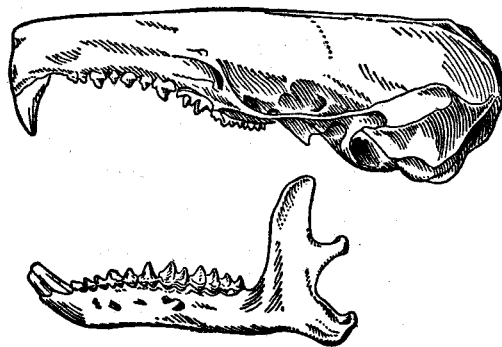

Рис. 4. Череп хохулі (збільшено):

доходять до самих кігтів (рис. 3). У волосяному покриві виразно помітний поділ на остьове волосся і підшерстя.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{4}{4}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 44 зуби, особливо розвинені середні різці верхньої щелепи (рис. 4).

Рід хохулі — *Desmana*.

На території УРСР водиться лише один вид хохулей. Хутро зверху рудуватобуре з сріблястим відтінком, на череві сріблястобіле. Довжина тіла разом з головою 180—230 мм, хвоста 170—205 мм, задньої ступні без кігтів 50—60 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 51—55 мм. Руська хохуля — *Desmana moschata*, 28 стор.

РОДИНА ІЖАКОВІ. ERINACEIDAE.

До цієї родини належать звірки з кремезним, здатним скручуватися в клубок, тілом і з короткими кінцівками. Спина їх вкрита твердими гострими голками. Очі і вушні раковини добре розвинені.

Для будови черепа характерні міцні, широко розставлені виличні дужки. Барабанні кістки мають кільцевидну форму і не зростаються з черепом.

Внутрішня пара різців верхньої щелепи — велика, а решта різців, ікла і два перші передкутні зуби дуже схожі між собою. Значно більші від інших також і два внутрішні різці нижньої щелепи, які помітно видаються вперед. Кутні зуби тупогорбкуватої форми.

Родина їжаків представлена на території УРСР лише одним родом.

РІД ІЖАКИ. ERINACEUS.

У фауні УРСР є представники лише цього роду їжаків. Голки, що вкривають їх тіло, порівняно короткі, довжина їх не перевищує 30 мм.

Заочних паростків на черепі або зовсім нема, або вони ледве помітні. Верхній край профілю черепа має вигляд більш-менш вигнутої дуги.

Зубна формула: $i \frac{3}{2}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{3}{2}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 36 зубів.

Таблиця визначення видів.

1 (2). Вуха, відігнуте вперед, лише доходить до ока, воно значно коротше за половину довжини голови.

Черепна нижньопотилична кістка вдається між слуховими барабанами у формі трапеції (рис. 5, фіг. 1).

Хутро зісподу жорстке і грубе. Забарвлення волоссяного покриву, при значній індивідуальній варіації, зав-

жди зберігає основний бруднокоричневий колір з сіруватопалевим відтінком.

У більшості на грудях є яснобіла пляма, хоч зрідка трапляються їжаки одноманітно забарвлені зісподу.

Довжина тіла разом з головою 220—275 мм, хвоста 25—36 мм, задньої ступні 38—44 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 52—57 мм.

Їжак південний звичайний — *Erinaceus rumanicus*, 31 стор.

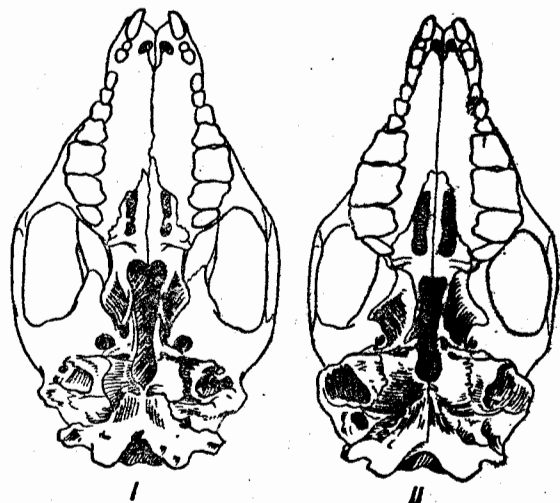

Рис. 5. Черепа їжаків знизу:
I — їжака південного; II — їжака вухатого.

2 (1). Вуха, відігнуте вперед, далеко заходить за око, воно значно довше за половину довжини голови. Нижньопотилична кістка черепа вдається між слуховими барабанами в формі трикутника (рис. 5, фіг. II). Хутро зісподу м'яке й ніжне. Забарвлення волоссяного покриву по боках рудуватосіре, а зісподу яснобіле, з незначним палевим відтінком.

Довжина тіла разом з головою 160—190 мм, хвоста 19—28 мм, задньої ступні 31—39 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 44—48 мм.

Їжак вухатий — *Erinaceus auritus*, 33 стор.

РОДИНА ЗЕМЛЕРИЙКОВІ. SORICIDAE.

Ця родина об'єднує дрібних, подібних до мишей, звірів, морда яких витягнута в рухомий гострий хоботок.

Тіло землерийок вкрите коротким бархатистим хутром. Очі малі. Кінцівки короткі, ступні задніх кінцівок завжди більші за ступні передніх.

Виличних дужок нема. Слухові кістки мають вигляд кільця і не зростаються з черепом.

Середні двовершинні різці верхньої щелепи видаються далеко вперед і загнуті серпоподібно вниз. Інші різці не відрізняються своєю формою від передкутих зубів і разом з ними згруповані в так звані проміжні зуби.

Ікла і на верхній і на нижній щелепі недорозвинені.

Добре розвинені середні різці нижньої щелепи стирчать вперед.

Жуйна поверхня багатoverшинних кутніх зубів має гострі горбочки.

Більшість видів з родини землерийкових веде наземний спосіб життя і лише незначна кількість видів тісно зв'язана з водою.

З 19 родів цієї родини в УРСР представлені лише 3 роди.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (10). Хвіст зверху і з боків вкритий одноманітним коротеньким волоссям, яке щільно прилягає до нього.

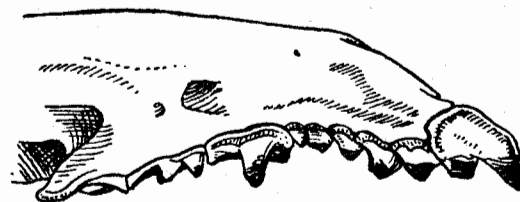

Рис. 6. Зуби верхньої щелепи землерийки бурозубої (збільшено).

Кінчики і жуйні поверхні зубів як на верхній, так і на нижній щелепі мають брудночервоне забарвлення . . . 2

2 (7). У верхній щелепі з кожного боку, між двовершинним різцем і першим багатoverшинним кутнім, є 5 проміжних зубів (рис. 6).

Передні різці в нижній щелепі мають яскраво виявлені туповершинні горбки.

Ступні задніх лапок по краях не облямовані гребеневидними жорсткими волосками.

Зубна формула: передніх різців $\frac{1}{1}$; проміжних зубів $\frac{5}{2}$; багатoverшинних кутніх $\frac{4}{3}$ — всього 32 зуби.

Рід землерийки бурозубі — *Sorex* 3

3 (4). Розміри порівняно малі: довжина тіла з головою у дорослих 41—57 мм, довжина задньої ступні менше 11 мм.

Ширина черепа до 8 мм не більше; загальна довжина черепа здебільшого не перевищує 16 мм; конділобазальна довжина черепа 14,8—16 мм.

Рис. 7. Зуби верхньої щелепи землерийки бурозубої малої (збільшено).

Хутро зверху брудносірувате, а на череві світлосіре. Вкритий довгим волоссям хвіст досягає $\frac{2}{3}$ довжини тіла разом з головою. Хвіст виразно двоколірний: зверху брудносірий, а зісподу сріблястосірий.

Другий верхній проміжний зуб помітно менший від третього або рівний з ним (рис. 7).

Землерийка бурозуба мала — *Sorex minutus*, 34 стор.

4 (3). Розміри середні: довжина тіла з головою у дорослих 50—80 мм.

Хутро зверху темнобуре, іноді з коричневим відтінком. Вкритий коротким волоссям хвіст дорівнює приблизно половині довжини тіла разом з головою.

Другий верхній проміжний зуб помітно більший від третього і четвертого 5

5 (6). Конділобазальна довжина черепа здебільшого менша 18 мм. Довжина верхнього ряду зубів не перевищує 8 мм.

Відстань між передочними отворами не перевищує 2,8 мм.

Землерийка бурозуба середня — *Sorex macropterus*, 35 стор.

6 (5). Конділобазальна довжина черепа понад 18 мм. Довжина верхнього ряду зубів не менша 8 мм.

Відстань між передочними отворами не перевищує 2,8 мм.

Землерийка бурозуба звичайна — *Sorex araneus*, 36 стор.

7 (2). У верхній щелепі з кожного боку, між двовершинним різцем і першим багатoverшинним кутнім, є 4 проміжних зуби (рис. 8).

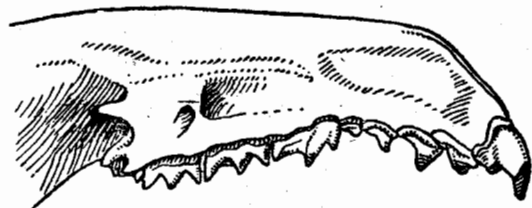

Рис. 8. Зуби верхньої щелепи кутори звичайної (збільшено).

Передні різці в нижній щелепі гладенькі або лише злегка хвилясті.

Ступні задніх лапок по краях облямовані бахромою з жорстких волосків.

Зубна формула: передніх різців $\frac{1}{1}$; проміжних зубів $\frac{4}{2}$; багатoverшинних кутніх $\frac{4}{3}$ — всього 30 зубів.

Рід кутори — *Neomys* 8

8 (9). На спідньому боці хвоста виразно помітний кіль з подовжених жорстких волосків.

Розміри порівняно з іншими землерийками великі. Довжина тіла з головою 75—96 мм; конділобазальна довжина черепа 21—23,4 мм; ширина черепа 10,7—12,3 мм.

Довжина задньої ступні понад 18 мм.

Тім'яний відділ черепа різко підіймається над верхньощелепним і носовим відділами.

Кутора звичайна — *Neomys fodiens*, 37 стор.

9 (8). Кіль з подовжених волосків на спідньому боці хвоста здебільшого слабо розвинений, а коли він є, то лише на кінцевій третині хвоста.

Розміри менші: довжина тіла з головою 62—88 мм; конділобазальна довжина черепа 19,2—21 мм; ширина черепа 9,7—10,5 мм.

Довжина задньої ступні менша 18 мм.

Тім'яний відділ черепа не різко підіймається над верхньощелепним і носовим відділами.

Кутора мала — *Neotys apomatus*, 39 стор.

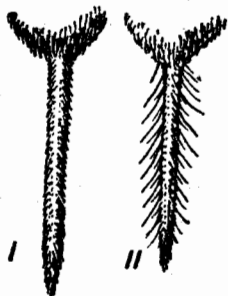

Рис. 9. Будова хвостів землерийок: I — бурозубих; II — білозубих.

10 (1). Хвіст, крім одноманітного короткого волосся, яке щільно прилягає до нього, має ще рідке

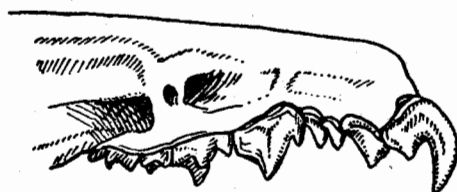

Рис. 10. Зуби верхньої щелепи землерийки білозубої звичайної (збільшено).

довге волосся, добре помітне, коли розглядати хвіст проти світла (рис. 9).

Кінчики і жуйні поверхні зубів як на верхніх, так і на нижніх щелепах цілком білі.

У верхній щелепі з кожного боку по 3 проміжних зуби (рис. 10).

Зубна формула: передніх різців $\frac{1}{1}$; проміжних зубів $\frac{3}{2}$; багатoverшинних кутніх $\frac{4}{3}$ — всього 28 зубів.

Рід землерийки білозубі — *Crocidura* 11

11 (12). Розміри менші: конділобазальна довжина черепа не перевищує 17,9 мм.

Відстань між передочними отворами до 3,5 мм. Довжина хвоста звичайно перевищує половину довжини тіла.

Сріблясте забарвлення черева не високо підіймається

на боки і тому виразно не розмежується з сіробурим забарвленням спини звірка.

Білозубка мала — *Crocidura suawolens*, 39 стор.

12 (11). Розміри більші: конділобазальна довжина черепа понад 17,9 мм.

Відстань між передочними отворами звичайно перевищує 3,6 мм.

Довжина хвоста дорівнює половині довжини тіла або трохи перевищує її.

Яснобіле забарвлення черева високо підіймається на боки і виразно відмежоване від темного забарвлення спини звірка.

Білозубка білобрюха — *Crocidura leucodon*, 40 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ КОМАХОЇДНІ (INSECTIVORA).

Кріт. *Talpa europaea* L.

Кріт — типовий землерий, вся будова тіла якого пристосована до підземного способу життя.

Про це свідчать і позбавлені зовнішньої раковини маленькі вуха, облямовані короткою складкою шкіри, яка відкриває і закриває слуховий отвір; і ніздрі на спідньому боці його рухомого короткого хоботка, що має підвищену чутливість; і дуже малі очі, майже не помітні в хутрі крота.

Особливої спеціалізації набувають передні масивні короткі й широкі лопатоподібні кінцівки крота з вивернутими набік і назовні ступнями. Пальці передніх лап сполучені між собою шкірною перетинкою і на кінцях мають довгі, плескаті, округло затуплені кігті (рис. 11).

Риюча поверхня передніх кінцівок збільшується у кротів за рахунок наявності додаткового так званого шостого пальця, якого нема у інших комахоїдних.

Задні кінцівки кротів значно менші передніх, пальці їх не сполучаються шкіряними перетинками і закінчуються звичайними круглими неміцними кігтями.

Короткий хвіст крота в своїй основі має перехват, середня ж частина його помітно розширена.

У зубній системі крота особливо розвинені ікла верхньої щелепи, що нагадують ікла хижаків. Ікла нижньої щелепи малі і майже не відрізняються від різців.

Коротке й м'яке, як бархат, густе хутро крота має блискуче темнуре, майже чорне забарвлення, яке залежить від кольору вершинних частин волоссяного покриву. Нижня частина окремих волосків має сіре забарвлення. Ось чому, коли в хутряному покриві крота чорні вершинні частини волосу стираються, хутро стає темносірим.

Кінці волосків на череві крота значно світліші, через що спідня частина його тіла темносіра.

Рис. 11. Кріт.

Кінцівки зовні вкриті коротким рідким волоссям одного забарвлення з покривом тіла; знизу ступні голі.

В цілому забарвлення у кротів дуже мінливе, і серед них трапляється значна кількість виродків з ненормальними кольоровими відтінками, які при відповідній підборці можуть мати великий практичний інтерес.

Бувають кроти: коричневі, рудувато-палеві, золотисто-жовті, сталевосірі і, нарешті, чисто молочнобілі — альбіноси¹.

На кожні дві тисячі здобутих кротів припадає один незвичайно забарвлений кріт. Цікаво відзначити, що в деяких районах УРСР таких кротів особливо багато.

¹ Причини цього явища ми не знаємо, відомо тільки, що в районах з піщаними ґрунтами кроти мають світліше забарвлення, ніж у районах з ґрунтами глинястими.

Протягом року кроти линяють тричі.

1. Під час весняного линяння, що починається у самиць в середині квітня і закінчується в середині травня, а в самців трохи пізніше і тягнеться майже до першої декади червня, кроти повністю замінюють зимовий волоссяний покрив на літній.

2. Влітку самці линяють частково (спина, голова, боки і груди), а більшість самиць — повністю. Починається линяння в середині липня і закінчується в кінці серпня.

3. Осіннє линяння полягає у відростанні зимового хутра і відбувається воно дуже повільно: почавшись десь у середині вересня, воно закінчується лише в середніх числах листопада.

Ці строки і темпи линяння кротів, за спостереженням С. Фолітарека, залежать від якості живлення. На піщаних ґрунтах, бідних на мешканців ґрунту і насамперед на дощових черв'яків, линяння кротів закінчується значно пізніше, ніж на чорноземних ґрунтах.

Водиться кріт по всіх лісових і лісостепових областях Європи, поширюючись через південні райони Сибіру на схід, до північної частини Монгольської Народної Республіки.

Населяє він також Передкавказзя, Кавказ і центральне південно-східне (Ленкорань) і західне Закавказзя.

На території УРСР кріт дуже поширений, особливо в її правобережній частині. Тут він є і в Поліссі, і в лісостеповій смузі, а по долинах річок заходить далеко в степ, аж до узбережжя Чорного моря.

Східною межею поширення крота в південній частині України слід вважати р. Дніпро, бо в лівобережних степах крот уже не водиться¹.

Південна межа поширення крота в Лівобережній Україні проходить по лінії від Дніпропетровська, через південний край Павлоградського району, Дніпропетровської області, до м. Ізюма і далі, по лісових районах Харківської області в північно-східному напрямі на Воронеж.

Кріт дуже невибагливий у виборі місць пробування і оселяється в різних місцевостях: і в лісових хащах, і на відкритих луках, і вздовж узбережжя водойм біля самої води.

¹ Острівне поширення крота ми спостерігаємо лише на південному сході Сталінської області.

Однак в умовах Лісостепу й Полісся його найчастіше можна знайти на пустирях, перелогах, випасах, по узліссях та галявинах. Менше буває кротів у садках і на горах. Ще рідше водиться кріт на ораних землях, в гущавині лісу та на заплавлених луках. Зовсім не оселяється він у суцільних масивах сосни та на сухих пісках.

У гірських районах Карпат кроти підіймаються до субальпійських лук, до «полонин» включно.

Заселення кротом місцевостей з різними умовами тісно зв'язане з вологістю ґрунту та з наявністю безхребетних тварин у ньому.

Щодо характеру ґрунтів, то він не має першорядного значення у виборі місця пробування. Вивчення густо заселених кротоми місцевостей показало, що поряд з ґрунтами, багатими на перегній, вони охоче заселяють глинясті піщані і супіщані ґрунти.

На поверхню землі виходять лише хворі кроти або поодинокі самці іноді в період гону.

Як показує частота попадання до пасток, найбільш діяльним кріт буває вночі, коли дощові черв'яки, за якими він полює, піднімаються з глибин до поверхневих, більш вологих, шарів ґрунту.

Найменш активні кроти ополудні.

У зимову сплячку вони не впадають, багато риють і взимку, прокладаючи свої ходи в непромерзлих шарах ґрунту, значно глибше, ніж улітку. Хоч іноді можна натрапити на кротові ходи навіть у сніговому покриві на поверхні землі.

Свою систему ходів під землею кріт закладає на різних глибинах, і залежно від цього розрізняємо три типи ходів у кротовій норі.

Перший тип — головні ходи нори, що йдуть від гніздової камери в різних напрямках на глибині 30—60 см, паралельно до поверхні землі, і тягнуться на 50 і більше метрів до районів полювання. Тут головні ходи розгалужуються на переходи (другий тип ходів), що йдуть на глибині 10—20 см. Ці ходи не розгалужуються на бічні віднірки і служать для сполучення між окремими районами полювання крота та поверхневими мисливськими ходами (третій тип ходів), що проходять на глибині всього 2—3 см, а де особливо пухкий ґрунт — 5—7 см. Від цих ходів відходять численні бічні віднірки.

Взимку свої ходи, навіть поверхневі, кріт прокладає на більшій глибині, спускаючись у нижні шари ґрунту, слідом за дощовими черв'яками.

Залежно від типу ходів кроти викидають на поверхню землі «кротовини» — специфічні купки землі, що свідчать про наявність крота і його діяльність у даній місцевості.

Над поверхневими, мисливськими ходами кротовин майже ніколи не буває. Прориваючи поверхневий хід, кріт просто підіймає над ним шар землі.

Кротовини над переходами помітно відрізняються від кротовин над головними ходами як кількістю, так і формою.

Гніздова камера крота, що має вигляд дупливи в 12—18 см, найчастіше, коли дозволяє середовище, міститься на глибині 15—35 см під захистом кореневої системи дерева або під ним.

Рідше трапляються гніздові камери і під великою кротовиною, що утворилась внаслідок чищення від землі прилеглих головних ходів.

На відміну від «камер відпочинку» гніздову камеру кріт старанно вистилає різними м'якими стеблами трав'янистих рослин, листям і мохом.

Тут наприкінці квітня або травня самиця, після майже 40-денної вагітності, народжує 3—7 (до 12) немічних, сліпих і голих малят розміром 32—38 мм. Малі кротята швидко розвиваються, хоч прозрівають вони значно пізніше, ніж це буває у молодняка інших хутрових звірів.

Лише на двадцятий день після народження у молодих кротят відкриваються очі. Але вже в 5—6 тижнів кротята досягають половини зросту матері, виходять з гнізда в ходи нори і починають вести самостійне життя. Після двох місяців молоді кроти відрізняються від старих лише темними ступнями передніх кінцівок.

У перший же рік життя, уже починаючи з двох місяців, кроти самостійно риють нори, але спочатку лише поверхневі ходи їх. Тільки наступного року молоді кроти починають рити нори іншого типу.

Головною їжею кротів є безхребетні тварини, насамперед дощові черв'яки та комахи і їх личинки, рідше м'якуни та багатоніжки.

Основний спосіб полювання кротів — пасивний огляд головних ходів та переходів, куди дуже часто потрапляють різні безхребетні. Іноді в цих ходах кротові вдається добути і хребетних тварин під час переміщення їх в ґрунті.

Частіше це бувають ящірки або дрібні ссавці, які випадком або ховаючись від небезпеки потрапили в його ходи.

Якщо кількість їжі, що потрапляє в ходи нори, не задовольняє крота, він починає активно полювати, риючи поверхневі ходи, де він чує поживу.

Економічне значення кротів у господарстві людини визначають залежно від їх умов існування, пори року і місцевості, де вони водяться.

Як показують дані досліджень живлення крота, що провадилися вченими УРСР, значення його дуже мінливі в різних районах, і навіть в одному районі воно змінюється протягом року, залежно від типу ґрунтів, обробки їх складу тварин ґрунту тощо.

Так, в районах ґрунтів, бідних на дощових черв'яків кріт поїдає переважно комах — здебільшого дуже небезпечних шкідників сільськогосподарства (личинки травневого хруща, дротяники, гусень озимої совки, вусачі тощо). Тут він безумовно корисний звір.

На луках, де кроти живляться переважно корисними дощовими черв'яками, викидають на поверхню землі численні «кротовини», що займають значну площу і утруднюють косовицю трав машинами, їх слід вважати більш шкідливими, ніж корисними.

Шкодить кріт лісовим розсадникам, плодовим шкількам, городом, газонам тощо, де він руйнує грядки, засипає або викидає молоді саджанці та рве їх коріння. Тут з кротом слід вести боротьбу.

До Жовтневої революції кротового промислу в старій Росії не було. Готові, вичинені шкурки крота ввозили з-за кордону. Тепер в УРСР організована планова заготівля кротових шкурок. У ряді районів УРСР кріт став одним з основних промислових звірів, хутрова продукція якого далеко випередила кількісно продукцію від інших хутрових звірів.

Руська хохуля. *Desmana moschata* L.

Хохуля — порівняно невеликий, трохи більший за пацюка звір, який дуже добре пристосувався до водного способу життя. Пальці її коротких кінцівок до самих пазурів сполучені між собою плавальною перетинкою, яка має під кожною кінцевою фалангою ще додаткові шкіряні лопаті. Краї ступні і п'ятий палець вкриті шорстким

волоссям, що набагато збільшує плавальну здатність кінцівки. Коли до цього додати своєрідну будову стиснутої з боків ступні задньої кінцівки, пальці якої розміщені не в одній площині, як це характерно для більшості водних тварин, а один над одним (див. рис. 3), то стане зрозумілим характер перетворення кінцівок хохулі на досконалий плавальний орган.

Служить для плавання також і м'ясистий, товстий, веслоподібно стиснутий з боків хвіст, понад 25 мм завширшки і довжиною рівний довжині тіла (рис. 12).

Рис. 12. Хохуля.

Очі в хохуль дуже малі (всього близько 2 мм) добре розвиненими нижніми повіками.

Вушні отвори, що мають вигляд вузьких щілин (близько 10 мм завдовжки), оточені з боків хрящовими краями. Коли вона поринає, вушні отвори закриваються.

На берег хохуля виходить рідко. Пересуваючись по суші, вона майже не стає на ноги, а до певної міри плазує, майже весь час тягнучи черево по землі. Разом з тим вона добре ходить під водою по дну водоймища, де живе.

Коштовне гарне хутро хохулі, заради якого її так наполегливо переслідували мисливці аж до кінця минулого століття, блискуче і залежно від освітлення змінює свій колір.

У цілому хутро хохулі має двокольорове забарвлення: верхня частина темна, коричневобура, а низ світлосріблястий.

Загальний тон забарвлення хохулі в значній мірі залежить від кольору м'якого, дуже густого, підшерстка, — надає високої якості її хутру.

У третинний геологічний період, тобто понад мільйон років тому, було багато видів хохул і поширені вони були в багатьох країнах світу.

У наші часи хохуля збереглася лише на території СРСР в басейнах річок Волги, Дону й Уралу.

На Україні, через хижацький промисел, з дореволюційних часів хохул залишилися незначна кількість. Трапляється вона тут по заплавах Північного Дінця та в нижніх течіях його приток, підіймаючись проти течії лише на кілька кілометрів.

Найчастіше хохулі оселяються як на старицях, так і в мілководних заплавах озер з стоячою або повільно текучою водою, по широких річкових долинах. Узбережжя цих водойм густо заростають різними водними рослинами, серед яких хохулі знаходять собі їжу. Річок з швидкою течією хохулі уникають.

Нори свої хохулі звичайно риють у березі водойм. Вхідний отвір у нору завжди відкривається під водою. Нерідко така нора має ще один вхідний отвір, нижче першого на 30—35 см. Цей отвір хохулі роблять улітку, коли знижується рівень води.

Перед вхідним отвором у нору хохулі часто можна бачити на дні водойми досить глибоку (до 30 см) і широку (до 25 см) канавку, що підходить до самого входу. Влітку під час висихання водойм таку канавку хохуля старанно поглиблює, щоб забезпечити доступ води до нори.

Закінчується нора розширенням, у якому міститься кубло. Таке кубло завжди буває значно вище від літнього рівня води і розміщене між корінням куща або в сплетеннях коріння дерновини, під самою поверхнею ґрунту.

В такому кублі, старанно вистеленому сухим листям осики та м'яким мохом, самиця хохулі, після майже двомісячної вагітності, народжує трое-четверо сліпих, голих малят.

Розмножуються хохулі протягом цілого року. Вагітних хохул на території УРСР здобували і в червні, і в липні, і в січні.

Малюта швидко розвиваються, хоч починають бачити лише через 35—40 днів. Уже в два місяці молоді хохулі переходять до самостійного життя і залишають кубло матері.

Живляться хохулі здебільшого різними безхребетними тваринами, яких вони знаходять під водою. Це переважно молюски (п'явушники, жабуриці, живородки, калюжники та ін.), водяні комахи, їх личинки, п'явки, дощові черв'яки тощо.

Живляться хохулі і рослинним кормом: кореневищами, бульбами, молодими пагонами рогами, стрілиці, очерету, латаття та ін.

Взимку хохулі поїдають багато мальків риби.

Хохуля належить до найцінніших пушних звірів УРСР. Її блискуче, бархатне тепле хутро належить до кращих сортів хутровини. Особливо цінне хутро хохулі тим, що воно не потребує фарбування у виробництві, а міцний мускусний запах¹ зберігає його від пошкодження міллю та іншими шкідниками хутровини.

Щоб зберегти цього рідкісного, цінного звірка і дати йому можливість розплодитись так, щоб можна було використовувати його на хутро, полювання на хохул суворо заборонено.

Їжак південний звичайний. *Erinaceus europaeus* Barr. Ham.

Їжак — представник єдиної родини звірів нашої фауни, тіло яких зовні вкрите твердими, гострими голками. Підшкірний шар кільцевих м'язів у їжаків своїм скороченням стягує тіло звірка і надає йому форму колючої кулі.

Південний їжак, на відміну від інших їжаків, має темне забарвлення голови, що залежить від суміші темнобурого і білястого волосся, що її вкриває.

Біле черево і інтенсивно бурі боки у південних їжаків створюють різку контрастність забарвлення.

Темні передвершинні смужки на голках південного їжака широкі, чим обумовлюється темне забарвлення голчастого покриву цього виду.

Водиться південний їжак у південній половині Європейської частини СРСР, на Кавказі, на півдні Західного Сибіру та в північних районах Казахстану.

В межах УРСР південний їжак дуже поширений. Зустрічається він, починаючи від південних степових

¹ На нижньому боці хвоста хохулі, в його кореневій частині, відкриваються численні отвори мускусної залози, через які виступає назовні дуже пахуча масляниста рідина.

приморських областей, через усю лісостепову смугу і включно до крайніх північних поліських областей.

Оселяється звичайний їжак також і в лісах та в долинах гірської карпатської смуги і не трапляється тут лише на кам'янистих гірських вершинах та в полонинах.

Унікаючи високостовбурних соснових лісів, південний їжак може жити в дуже різноманітних умовах: на узліссях листяних лісів з добре розвиненим підліском, у левадах та чагарникових заростях, у відкритому степу, в полезахисних лісосмугах і на оброблених полях.

Іноді можна натрапити на їжачка і в заплавних долинах річок і навіть у купинястих болотах.

Своє житло, де їжак спить удень, у лісових місцевостях він робить серед опалого листя в гущавині куща, під оголеним переплетенням коріння або в низькому дуплі. В степових районах вони оселяються в природних заглибинах ґрунту, часто використовують покинуті нори інших ссавців, рідше самостійно риють неглибокі нори.

У таких лігвах, добре вимощених сухим листям і м'якою травою, після майже п'ятдесяти днів вагітності, починаючи з середини травня і до кінця літа, самиця їжачка народжує 4—6 і до 8 сліпих, голих малят, розміром не більше 6,5 см.

Малята швидко розвиваються і вже через кілька днів вкриваються м'яким голчатим покривом, а ще через два місяці досягають розмірів дорослих.

З першими заморозками, приблизно в кінці вересня, або в жовтні, молоді їжаки разом з старими зариваються в товстий шар опалого листя або в неглибоку нору, де й залягають у зимову сплячку аж до березня.

Їжаки ведуть нічний спосіб життя; тільки після заходу сонця вони прокидаються від денного сну і починають шукати їжу.

Їжа в нього різноманітна, але переважають дрібні тварини: слизняки, комахи та їх личинки, черв'яки, жаби, пташки, ящірки, змії й навіть дрібні ссавці.

Здобиччю їжаків стають і яйця та пташенята тих птахів, що мостять свої гнізда на поверхні землі.

З рослинної їжі їжак охоче живиться яблуками, грушами, динями тощо, але ця їжа має для нього другорядне значення.

В лісовому і сільському господарстві їжак, безперечно, корисний звір, бо винищує величезну кількість шкідливих

комах та їх личинок, мишовидних гризунів — шкідників сільського господарства, поїдає отруйних змій.

В умовах культурного мисливського господарства їжак може завдати значних збитків, руйнуючи гнізда промислових птахів (фазанів, куріпок і навіть качок), поїдаючи яйця та молодих пташенят. У таких господарствах кількість їх слід регулювати.

Їжак вухатий. *Erinaceus auritus* Gmel.

Їжак вухатий — дуже нечисленний звір, що водиться на південному сході УРСР.

Рис. 13. Їжак вухатий.

Блідоржаве забарвлення боків, біле черево з палевим відтінком та білясті великі вуха їжачка вухатого легко відрізняють цей вид від звичайних їжаків.

Голки покриву вухатих їжаків значно коротші і пігментовані так, що забарвлюють його в палеві тони з темними плямами (рис. 13).

Їжак вухатий водиться на південному сході Європейської частини СРСР, в низинах та передгірських районах Казахстану і Середньої Азії.

Населяють вони також степи Передкавказзя, Кавказьке узбережжя Каспійського моря та Східне Закавказзя.

За межами СРСР їжак вухатий поширений в Ірані, Афганістані, Китаї та Монгольській Народній Республіці.

В УРСР цей їжак, за цілком вірогідними даними, зустрічається лише в крайніх східних областях, зокрема в Сталінській та Ворошиловградській. Тут проходить крайня межа його поширення на захід.

Їжак вухатий — типовий степовий звір, що охоче заселяє сухі глинясті та піщані степи. В чорноземних вологих степах з густою рослинністю його немає.

Своє лігво їжак вухатий робить у норі, яку риє під невеликим кутом на глибині всього близько 50 см. Кінець нори помітно розширюється, і в цьому розширенні їжак будує своє лігво.

В першій половині літа самиця народжує 4—7 сліпих і голих малят. У перші дні після народження забарвлення малят буває ніжнотілесне і лише спина у них темніша. Вздовж спини у новонароджених іде неглибока борозенка, утикає кілька рядів маленьких зачатків білих м'яких голків.

У цей час малята ще не можуть скручуватися в клубок¹.

Живиться їжак вухатий різними дрібними степовими тваринами, переважно комахами, зокрема жуками, яких у степу дуже багато, особливо навесні. З хребетних тварин їжак вухатий нищить велику кількість ящірок та жаб.

Їжаки вухаті, як і звичайні, діяльні лише вночі. До заходу сонця вони сплять десь у затишку і лише з присмерком починають свою активну діяльність.

Їжаків вухатих в УРСР мало і говорити про їх значення в народному господарстві не доводиться, проте слід відзначити, що на культурно оброблених землях їжак вухатий, безумовно, корисний і його слід всіляко охороняти.

Землерийка бурозуба мала. *Sorex minutus* L.

Мала бурозуба землерийка — найменший звір української фауни. Загальна довжина її тіла разом з головою не має і шести сантиметрів.

Крім дрібних розмірів, мала землерийка помітно відрізняється від інших бурозубих землерийок ще й забарвленням свого короткого бархатного хутра.

Верхня частина тіла її темноруча з попелястим відтінком, на боках її переважають палевосірі тони; черево частіше буває сріблястобіле.

Розповсюджена мала бурозуба землерийка по всіх лісових та лісостепових областях Європи, в Криму, на Кавказі, в Сибіру та на Далекому Сході, включаючи і Шантарські острови та Сахалін.

¹ Із спостережень Н. А. Зарудного (1882 р.) та Є. Зверозомб-Зубовського (1922 р.).

На території УРСР мала бурозуба землерийка водиться лише в поліській та лісостеповій зонах, оселяючись тут у листяних та мішаних лісах з підвищеною вологістю або по лугових чагарникових заростях, серед болотної рослинності.

Хоч мала землерийка є досить поширений звір на Україні, але через дуже потайний спосіб життя, біологія цього звірка вивчена дуже мало.

Гніздо, що має кулясту форму, мала землерийка мостить з сухої трави. В такому гнізді в травні — серпні самиця, після майже 4-тижневої вагітності, народжує 4—10 голих, сліпих малят.

Малі землерийки активні і вдень і вночі. Постійно шукаючи їжі, вони заклопотано метушаться серед густої трави або під шаром опалого листя.

Живляться малі бурозубі землерийки різною тваринною їжею: дощовими черв'яками, комахами та їх личинками, слимаками тощо.

Нерідко ці малі хижаки виявляють особливу кровожерливість і нападають на здобич, яка значно перевищує їх розмірами, наприклад, на жаб.

Малих бурозубих землерийок, що поїдають комах у різних стадіях, серед яких чимало шкідників лісового та сільського господарства, відносять до корисних тварин.

Землерийка бурозуба середня. *Sorex macropygmaeus* Mil.

Основною відмінною ознакою цього виду є його розміри тіла, черепа та зубного ряду.

У лісових районах українського Полісся проходить південна межа ареалу цього виду, дуже поширеного по лісах тайгового типу, в лісотундрі і тундрі, від Карело-Фінської республіки на заході до Сахаліну і Камчатки включно на сході і від північних областей УРСР до берегів Льодовитого океану.

На території УРСР досі зареєстровано лише один факт виявлення середньої бурозубої землерийки — в Городницькому районі, Житомирської області¹.

¹ І. Г. Підоплічко знайшов череп цієї землерийки у погадках сови-сипухи.

Землерийка бурозуба звичайна. *Sorex araneus* L.

Землерийка бурозуба звичайна — одна з найбільш поширених в УРСР комахоїдних тварин.

Її ніжне бархатисте хутро влітку має темнобурий загальний тон з помітно світлішими буруватопалевими боками та сіруватобілястим черевом.

Взимку верхня частина тіла звичайної землерийки чорнобура, майже чорна, з рудуватим відтінком на боках та бруднопалевим черевом.

У забарвленні звичайних землерийок ми розрізняємо яскраво виявлену вікову і сезонну мінливість.

Звичайна землерийка водиться в більшій частині Європи і Азії, від узбережжя Атлантичного океану до берегів Тихого.

Південна межа ареалу доходить до сухих степів та півпустинь Північного Кавказу, Казахстану, Монгольської Народної Республіки і Манчжурії. Досить поширений цей вид також на Кавказі і в Закавказзі.

На території УРСР звичайні землерийки дуже поширені в поліських та лісостепових областях, хоч у цілому, уникаючи сухих степів, по долинах річок, заходять далеко на південь у степові райони¹.

Найчастіше звичайні землерийки оселяються в зволжених лісових низинах, але часто трапляються і в густих чагарникових заростях, на луках, рідше в сухих високоствовбурних соснових лісах.

У гірських районах Карпат вони звичайні в лісах, гірських долинах і на оброблених полях. Не підіймаються ці землерийки лише на скелясті гірські вершини та в полонини.

Взимку звичайну бурозубу землерийку можна зустріти і в людських житлах.

Як і інші види землерийок, звичайні землерийки не впадають у зимову сплячку і лишаються активними протягом цілого року. Свої численні нори в місцях оселення землерийка завжди рие під самою поверхнею ґрунту, під шаром опалого торішнього листя. Тут вона не припиняє своєї діяльності протягом цілого дня, не появляючись на поверхні землі.

¹ За свідченням Я. Зубко, ці землерийки дніпровськими плавнями зайшли майже до Чорного моря (Голопристанський район, Миколаївської області).

Бурозубі землерийки дійсно уникають сонячного світла, але вважати їх типовими нічними тваринами не можна, бо справжні нічні тварини вдень недіяльні, чого ніяк не можна сказати про бурозубих землерийок.

Починаючи з березня і до вересня звичайні землерийки виводять потомство.

Приблизно після тритижневої вагітності самиця народжує 5—6, а іноді і 10 сліпих, з закритими вушними отворами, голих і цілком немічних малят.

Малюта дуже швидко розвиваються і вже через місяць після народження починають самостійно шукати собі їжі.

Винищуючи силу різних шкідливих комах і їх личинок, землерийки, безперечно, дуже корисні звірки для сільського та лісового господарства.

Але оцінюючи економічне значення цього виду, слід також відзначити, що іноді звичайні землерийки, забираючись в омшаники, шкодять бджільництву, поїдаючи тут у вуликах зимуючих бджіл.

У таких випадках їх слід винищувати пастками.

Кутора звичайна. *Neomys fodiens* Schreb.

Кутора звичайна належить до роду землерийок, що як своїми розмірами, будовою кінцівок, так і способом життя помітно відрізняється від усіх інших землерийок.

Це — водяна землерийка, всі характерні ознаки якої свідчать, що вода є її рідна стихія.

Саме в зв'язку з підводним способом життя кутори мають на хвості кіль з видовжених жорстких волосин, а на ступнях, по краях їх, добре розвинені плавальні облямівки з щетинистого волосу.

Як і всі землерийки, кутори звичайні вкриті м'яким, бархатистим волоссям. Верхня частина тіла їх улітку чорна, а взимку — темнобура, виразно різниться від сріблястого низу (рис. 14).

Лапи кутор вкриті коротким волоссям, зовні чорні, а зсередини брудносірі.

Іноді кутори звичайні мають однакове чорнобуре забарвлення як спинної, так і черевної частини тіла. Особливо часто такі кутори зустрічаються в гірських карпатських районах. Водиться кутора звичайна на території всієї Європи і в Сибіру, доходячи на сході до Охотського узбережжя і до нижньої течії Амуру.

Південна межа цього виду доходить до північно-кавказьких, приволзьких, приуральських і казахстанських степів. Зустрічається нерідко на Кавказі.

В межах УРСР кутора звичайна водиться в поліських, лісостепових і степових районах, оселяючись тут по річкових долинах, уздовж узбережжя водойм.

У гірських районах Карпат, по річках і джерелах нагірних лісів кутори звичайні підіймаються проти течії на значну висоту (понад 1500 м).

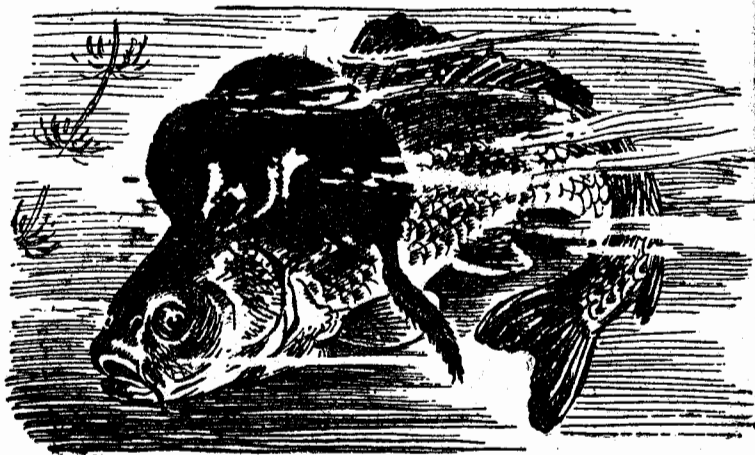

Рис. 14. Кутора звичайна.

Лише в лівобережних південних сухих степах УРСР кутори не мають умов для існування і тут не зустрічаються.

Кутори звичайні чудово плавають, пірнають і швидко бігають по дну водоймищ.

Свої нори кутори риють у березі, а іноді користуються підземними ходами полівок або кротів. Такі нори звичайно ведуть у підземне кубло — досить велике розширення нори, вистелене сухим зіллям та листям. Рідше, з цього ж матеріалу, кутори будують надземні кубла, старанно ховаючи їх у дерновині густої узбережної рослинності.

У цих кублах, у травні, липні або червні, кутора народжує 6—10 малят. Як і в інших землерийок, малята у кутор звичайних голі, сліпі і безпорадні, але вони так швидко розвиваються, що вже через 6 тижнів починають вести самостійне життя.

Живляться кутори звичайні дуже різноманітною тваринною їжею, але головною здобиччю їх є різні комахи та їх личинки, земляні черв'яки, м'якуни, водяні ракоподібні, дрібна риба, тритони та жаби.

Своєю кровожерністю та хижацтвом кутора не поступається перед іншими землерийками. Тварини багато більші за кутору, як птахи, дрібні ссавці, нерідко стають жертвами цього звірка. Є факти, коли кутора нападає на рибу, розмірами більшу за неї в 60 раз (К. А. Сатунін, 1915).

У районах культурного ставкового господарства кутору слід вважати шкідником, бо вона поїдає мальків риби, нищить риб'ячу ікру і навіть нападає на великих риб.

Кутора мала. *Neomys anomalus* Cabr.

Характерними ознаками малої кутори є слабо розвинений волосяний кіль на хвості і ледве помітні плавальні облямівки на ступнях лап. Це свідчить, що ця землерийка значно менше пристосована до водного способу життя, ніж кутора звичайна.

Оселяючись, як і всі водяні землерийки, по узбережжях різних водойм, кутора мала часто трапляється і на деякій віддалі від них.

Поширена кутора мала переважно в Західній Європі, в Іспанії, Франції, Швейцарії, Італії і в країнах середнього Дунаю: Австрії, Угорщині, Болгарії та Румунії. Виявлено цей вид і в Криму.

На території УРСР кутора мала є в поліських і лісостепових районах Правобережжя.

Білозубка мала. *Crocidura suaveolens* Pall.

Мала білозубка належить до роду білозубих землерийок, які пристосувалися до умов життя в сухих відкритих південних степах.

Її м'яке бархатисте хутро влітку попелясте, буросіре або рудуватосіре зверху і сірувате зісподу.

Взимку спина рудуватобура, а черево яснобіле.

Забарвлення хвоста влітку невиразно двобарвне, лише трохи світліше зісподу, взимку стає виразно двобарвним — з рудуватобурим і світлопалевим низом.

Вушні раковини, що помітно стирчать з хутра, майже голі і забарвлені так само, як і спина.

Водиться мала білозубка на значній території Європи і Азії, поширюючись на північ до Голландії, Естонської РСР та південних районів Московської області, а на схід — включно до Уссурійського краю та Південного Китаю.

Населяє цей вид також Кавказ, Закавказзя, Афганістан, Іран і Туреччину.

Мала білозубка дуже поширений звірок на території УРСР. Водиться вона і в Поліссі, і в Лісостепу, і в Степу, оселяючись тут у найрізноманітніших місцях, віддаючи перевагу полям і садам.

Рідше зустрічається по узліссях і в сухих лісах, уникаючи заболочених лісових районів та мокрих лук¹.

У гірських районах Карпат малої білозубки нема лише на скелястих гірських вершинах, у полонинах та на заболочених луках.

Плодяться малі білозубки протягом всього теплого періоду року. Малята, в кількості 5—10 шт., народжуються слабо розвиненими, сліпими, голими, але, як і інші землерийки, швидко ростуть і вже через шість тижнів починають самостійне життя.

В ранішні і вечірні години малі білозубки особливо діяльні і невтомно полюють за всілякими дрібними тваринами, починаючи від малят мишовидних і кінчаючи найрізноманітнішими комахами, черв'яками тощо.

Знищуючи велику кількість комах, серед яких багато шкідників сільського та лісового господарства, білозубки, безперечно, корисні тварини в господарстві людини.

Лише оселяючись в жилих будинках, малі білозубки шкодять, але це ніяк не знижує позитивного значення цієї корисної тварини.

Білозубка білобрюха. *Crocidura leucodon* Herm.

На відміну від малої білозубки, основною характерною особливістю білобрюхої білозубки є яскраво виявлена двоколірність забарвлення.

Спина цієї білозубки вкрита темнобурим з рудуватосірим відтінком волоссям, боки тіла, грудна і черевна частини — білуватого кольору.

Ще більша контрастність виявляється в забарвленні білобрюхих білозубок у зимовий період, коли волоссяний покрив спини в них набуває більш інтенсивного коричнево-бурого тону, який різко межує з чисто білим низом.

Водиться білобрюха білозубка на півдні Європи, поширюючись на північ до 50—52° пн. ш. Крім цього, цей вид населяє Кавказ, Закавказзя, трапляється в приволзьких, приуральських та Мінусінських степах; знайдені також і в Семипалатинській області, в Семиріччі, Ладак та в Північному Ірані.

На території УРСР білобрюха білозубка малочисельний звір, але досить поширений у поліській, лісостеповій та степовій зонах.

Оселяються і живуть вони в різноманітних умовах: по узбережжях, у гірських ущелинах, по плавнях, степових рівнинах і навіть у жилих будинках.

Певних даних щодо біології цих землерийок нема, але вони, очевидно, мало чим відрізняються від малих білозубок.

Як і всі інші види землерийок, білобрюха білозубка живиться переважно різними комахами та їх личинками, черв'яками тощо.

Все це свідчить про корисність білобрюхих білозубок у сільському та лісовому господарстві.

Лише зрідка вони оселяються в омшаниках і, забравшись до вулика, поїдають тут зимуючих бджіл, чим завдають шкоди бджільництву.

¹ У 1948 р. малі білозубки не раз потрапляли в мишачі пастки на других і третіх поверхах багатоповерхових будинків центра м. Києва.

РЯД РУКОКРИЛІ. CHIROPTERA.

Своєю зубною системою і будовою внутрішніх органів рукокрилі схожі на ряд комахоїдних. Але в процесі пристосування до активного польоту у них виробились ознаки,

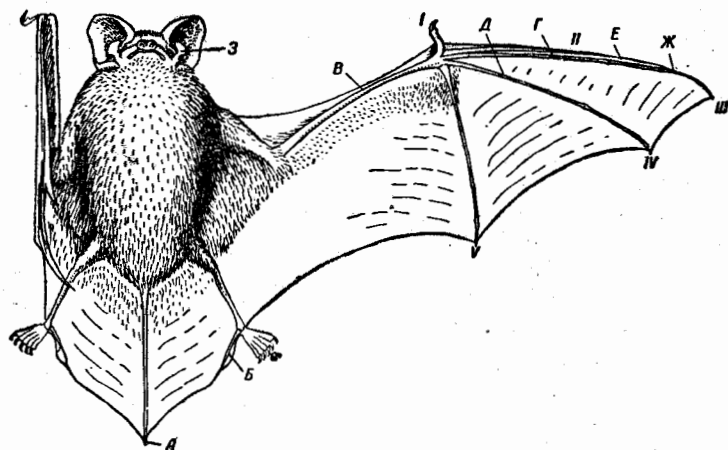

Рис. 15. Загальний вигляд кажана:

А — кінець хвоста, що видається з літальної перетинки; Б — епіблема; В — передпліччя; Г — метакарпальна (п'ясткова) кістка третього пальця; Д — та ж кістка четвертого пальця; Е — перша фаланга третього пальця; Ж — друга фаланга третього пальця; З — козелок; I, II, III, IV, V — пальці передньої кінцівки.

відмінні від ознак інших груп ссавців. Наприклад, у кажанів передні кінцівки перетворились у крила, що сталося в результаті сильного здовження передпліччя, п'ясткових кісток фалангів усіх пальців (крім першого, який не бере участі в літальному апараті і, маючи добре розвинений кіготь, допомагає рукокрилим лазити).

Між плечем, передпліччям, фалангами пальців передніх

кінцівок, тулубом і задніми кінцівками у рукокрилих натягнута тоненька еластична шкірна перетинка. Така ж перетинка сполучає і задні кінцівки з хвостом (рис. 15).

Вуха у них іноді бувають великих розмірів і у переважної більшості видів у своїй основі мають добре розвинений шкірний виступ «козелок», що прикриває слуховий отвір.

Для будови черепа рукокрилих характерним є раннє зрощення швів, у зв'язку з чим черепна коробка стає суцільною.

Міжщелепні кістки черепа дуже мало розвинені або їх і зовсім не буває (рис. 16).

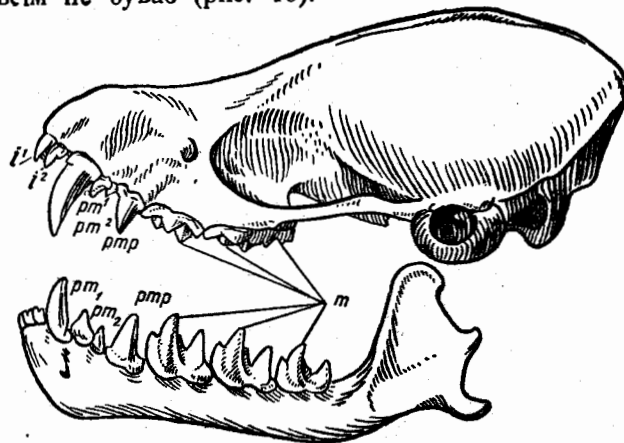

Рис. 16. Череп великої нічниці.

У зубній системі нема середньої пари верхніх різців. Різці нижньої щелепи дуже дрібні. Ікла великі, типові для хижаків.

Кутні зуби рукокрилих щодо своєї будови поділяються на три групи: малі передкутні (pm^1 , pm^2) — конічні, дрібні, одновершинні зуби; кутні (m) — багатогорбкуваті зуби та великі передкутні (pmr), що відокремлюють малі передкутні від кутніх і вершинами майже рівняються з вершинами ікол. На відміну від малих передкутніх, у яких лише один корінь, великі передкутні завжди мають два або й три корені.

Щодо способу живлення рукокрилі належать до хижаків, що живляться переважно комахами (від дрібних комарів до великих хрущів), яких вони ловлять у повітрі. Порівняно з іншими ссавцями у них дуже короткий кишко-вий тракт, який лише в 4 рази перевищує довжину тіла.

З органів чуття дуже добре розвинені органи слуху й дотику, а зір у них недорозвинений.

Рукокрилі ведуть нічний спосіб життя, вилітаючи з своїх притулків лише надвечір.

На зиму рукокрилі впадають у сплячку, збираючись десь у печерах чи великих дуплах дерев великими зграями. Деякі види восени мігрують на зимівлю в південні райони.

Рис. 17. Голова підковonosа.

важно шкідниками сільського господарства.

Особливо велике значення їх у справі захисту лісів і садів від комах-шкідників.

Як винищувачі комарів і москітів, рукокрилі корисні і в справі охорони здоров'я.

З 15 сучасних родин рукокрилих на Україні є лише 2 родини.

Таблиця визначення родин.

1 (2). На носовій частині морди тварини є голий шкірний утвір складної форми (рис. 17). Вушна раковина має вигляд скрученого, загостреного на кінці листка. Козелка нема. Верхні різці (лише одна пара) розміщені на хрящовій пластинці. Нижніх різців — дві пари.

Підковonosи — *Rhinolophidae*, 45 стор.

2 (1). На носовій частині морди рукокрилого нема голого шкірного утвору складної форми. Вушна раковина має закруглену вершину. Козелок завжди добре розвинений. Верхні різці (дві пари) сидять на міжщелепних кістках. Нижніх різців три пари.

Звичайні кажани — *Vespertilionidae*, 46 стор.

РОДИНА ПІДКОВОНОСИ. RHINOLOPHIDAE.

В цій родині об'єднуються рукокрилі середніх і малих розмірів.

Передпліччя у різних видів варіює від 34,5 до 60,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа від 13 до 22 мм.

Характерні для представників цієї родини голі шкірні утвори на лицьовій частині голови складаються з трьох частин: нижньої плескуватої — «підкови», яку вона нагадує формою, середньої, що виступає і має назву — «сідло», та верхньої загостреної — «ланцета».

У всіх представників цієї родини хвіст коротший за довжину тіла разом з головою, а літальна перетинка прикріплена до останнього його хребця.

Хвіст у вільному стані звичайно загинається на спину.

Крила широкі. Вільний край перетинки крила закріплюється біля основи плесни або трохи вище, залишаючи вільною всю ступню.

З засобів пересування підковonosи користуються лише польотом. Рухатись по твердій поверхні, спираючись на всі 4 кінцівки, підковonosи не можуть.

Живляться переважно метеликами та двокрилими, не споживаючи комах з твердим хітиновим покривом (жуків).

Забарвлення хутра підковonosів відзначається сезонною і віковою мінливістю.

Народжують лише одне маля, яке перші дні після свого народження міцно тримається зубами за додаткові соскоподібні придатки, що містяться в пахвині самиць і нічого спільного не мають з нормально розвиненою парою грудних сосків, якими самиці годують малят.

Зубна формула: $i \frac{1}{2}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{1}{2}$; $mp \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 32 зуби.

Всі сучасні підковonosи об'єднані в один рід.

РІД ПІДКОВОНОСИ. RHINOLOPHUS.

Таблиця визначення видів.

1 (2). Розміри дрібні. Довжина передпліччя не більше 42 мм. Верхній виступ сідла має прямокутну форму. Четверта п'ясткова кісточка довша за п'яту. Перший передкутний зуб верхньої щелепи має гостру конічну вершину і розміщений уздовж зубного ряду.

Забарвлення хутра зверху димчастобуре, а на череві білястопалева.

Довжина тіла разом з головою 36—40 мм, передпліччя 35—41,5 мм, хвоста 25—30,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 13—14 мм.

Малий підковonos — *Rhinolophus hipposideros*, 58 стор.

2 (1). Розміри порівняно великі. Довжина передпліччя понад 50 мм.

Верхній виступ сідла має широку закруглену вершину. Четверта п'ясткова кісточка коротша від п'ятої.

Перший передкутний зуб верхньої щелепи дуже малий і відтиснутий до зовнішнього боку зубного ряду, а іноді його й зовсім нема.

Забарвлення хутра зверху світле сіропопелясте з інтенсивно палевими відтінками. Черевна частина білопалева або попелястобіла.

Довжина тіла разом з головою 56—69 мм, передпліччя 54—60,5 мм, хвоста 32,5—43 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 19,1—22 мм.

Великий підковonos — *Rhinolophus ferrum equinum*, 58 стор.

РОДИНА ЗВИЧАЙНІ КАЖАНИ. VESPERTILIONIDAE.

Ця родина об'єднує невеликих і середнього розміру рукокрилих, які на лицьовій частині голови не мають ніяких шкірних утворів складної форми.

У всіх представників цієї родини довжина хвоста дорівнює або перевищує довжину тіла разом з головою. Літальна перетинка, сполучаючись з ним, залишає вільними один або два останні хвостові хребці.

Хвіст завжди підгортається під черевну частину тіла.

Міжщелепні кістки скостенілі і представлені лише носовими гілками. Кісткове піднебіння має спереду велику вирізку, довжина якої завжди більша за ширину.

Зубні формули досить різноманітні. Верхніх різців у представників, поширених в УРСР, дві пари, нижніх різців — три пари.

Літальний апарат звичайних кажанів дуже досконалий, і політ їх відзначається тривалістю і швидкістю. Разом з тим кажани, напівсклавши крила, добре пересуваються по твердій поверхні, особливо спритно підіймаючись по вертикальній поверхні. Так пересуватись підковonosи не можуть.

Самиця звичайно народжує двоє малят.

Родина звичайних кажанів об'єднує близько 40 родів, з яких у фауні УРСР є лише шість.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (18). У верхній і в нижній щелепі, з кожного боку, є по два малих передкутних зуби (див. рис. 16) . . . 2

2 (1). Шпорний клапоть, або епіблема, не розвинений, і в основі шпори м'язового потовщення нема.

Вуха більш ніж наполовину своєї довжини виступають над рівнем хутра.

Видовжений козелок звужений і загострений у вершинній частині.

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{2}{2}$; $pmr \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 38 зубів.

Рід нічниця — *Myotis* 3

3 (4). Вуха значної довжини — більше половини довжини передпліччя.

Козелок у верхній своїй частині серпоподібно загнутий назад.

Забарвлення спини попелястобуре або іржавобуре.

Нижня частина тіла сіруватобіла.

Довжина тіла разом з головою 46—51 мм, передпліччя 42—45 мм, хвоста 41—46 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 16,5—17,1 мм.

Нічниця Бехштейна — *Myotis bechsteini*, 59 стор.

4 (3). Довжина вуха менша половини довжини передпліччя 5

5 (8). Кажани великого розміру. Довжина передпліччя перевищує 53 мм 6

6 (7). Довжина передпліччя 61—64,5 мм.
Кондилобазальна довжина черепа дорослих 22,2—23,6 мм; довжина верхнього ряду зубів 9,8—10,6 мм.
Висота вушної раковини 26—28 мм.

Забарвлення спини сіродимчастобуре з каштановим відтінком.

Черевна частина тіла білуватосіра.

Довжина тіла разом з головою 70—79 мм.

Нічниця велика — *Myotis myotis*, 59 стор.

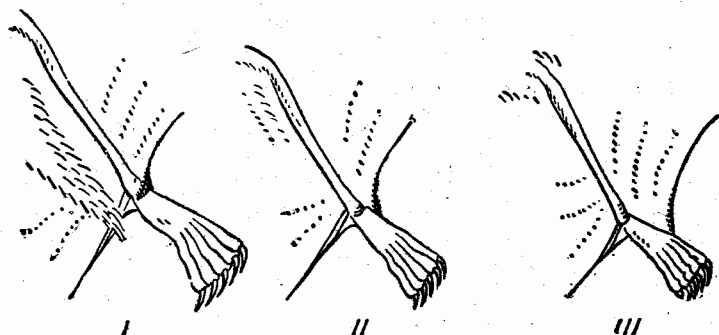

Рис. 18. Місце прикріплення вільного краю крилової перетинки у різних видів нічниць:

I — нічниця ставкова; II — нічниця водяна; III — нічниця Наттерера.

7 (6). Передпліччя 53,5—60,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 19—22 мм; довжина верхнього ряду зубів 8,2—9,7 мм.

Висота вушної раковини 21—26 мм.

Забарвлення спини буруватокаштанове з палевими відтінками.

Череву білуватосіре. Довжина тіла разом з головою 58—74 мм.

Нічниця гостровуха — *Myotis oxygnathus*, 60 стор.

8 (5). Кажани меншого розміру. Довжина передпліччя не перевищує 49 мм 9

9 (10). Вільний край перетинки крила прикріплюється до зчленування плесна з гомілкою (рис. 18, фіг. I).

Складок на піднебінні 8, усі суцільні.

Забарвлення спинної частини тіла буруватокаш-

танове з різноманітними відтінками: палевим, попелястим або сірим.

Черевна частина тіла попелястобіла. Довжина тіла разом з головою 51—73 мм, передпліччя 44—48,5 мм, хвоста 40—53 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 15,8—17,3 мм.

Нічниця ставкова — *Myotis dasycneme*, 61 стор.

10 (11). Вільний край перетинки крила прикріплюється до середини плесна (рис. 18, фіг. II).

Складок на піднебінні 7, з яких 4, 5 і 6 посередині завжди розірвані.

Забарвлення спини темне, сірувато- або каштановобуре. Черевна частина палевосірувата.

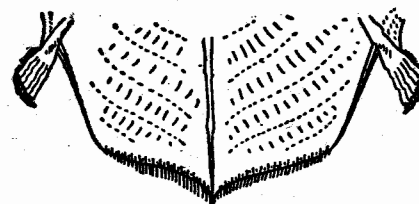

Рис. 19. Вільний край перетинки між задніми кінцівками нічниця Наттерера.

Довжина тіла з головою 49—55 мм, передпліччя 35—41 мм, хвоста 37—44 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 13—14,2 мм.

Нічниця водяна — *Myotis daubentonii*, 61 стор.

11 (10). Вільний край перетинки крила прикріплюється біля основи крайнього зовнішнього пальця ноги (рис. 18, фіг. III) 12

12 (13). Вільний край перетинки між задніми кінцівками помітно потовщений і має два густих ряди щетинистих волосків (рис. 19).

Забарвлення спинної частини тіла каштановобуре. Черевна частина бруднобіла.

Довжина тіла разом з головою 42—46 мм, передпліччя 36,5—40,6 мм, хвоста 39—41 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 14—14,9 мм.

Нічниця Наттерера — *Myotis nattereri*, 62 стор.

13 (12). Вільний край перетинки між задніми кінцівками не має потовщення.

Немає також і щетинистих волосків 14

14 (15). На зовнішньому боці вуха виразно помітна, майже прямокутна, вирізка (рис. 20, фіг. I).

Міжочний простір вузький, ніж віддаль між зовнішніми краями ікол верхньої щелепи.

Волосся верхньої частини тіла триколірне: в основі темне, в середній частині палево і на кінцях рудувато-червоне або каштановобуре.

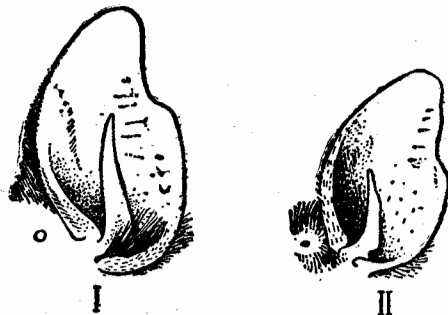

Рис. 20. Будова вухної раковини:
I — нічниця триколірної; II — нічниця Іконнікова.

Забарвлення спини залежить від ступеня потертості хутра.

Довжина тіла разом з головою 43,5—55 мм, передпліччя 39—43,5 мм, хвоста 38—44 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 14,8—16 мм.

Нічниця триколірна — *Myotis emarginatus*, 62 стор.

15 (14). На зовнішньому боці вуха вирізка не утворює прямокутника (рис. 20, фіг. II).

Міжочний простір ширший, ніж віддаль між зовнішніми краями ікол верхньої щелепи.

Волосся верхньої частини тіла — двоколірне 16

16 (17). Розміри дуже малі. Загальна довжина черепа не перевищує 13 мм.

Вздовж вільного краю шпори тягнеться помітний епіблемоподібний виступ.

Забарвлення спини темnobуре, на череві сірувато-білясте з каштановим відтінком.

Довжина тіла разом з головою 37—42 мм, передпліччя 30—33 мм, хвоста 30,5—37 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 12,2—12,4 мм.

Нічниця Іконнікова — *Myotis ikonnikovi*, 63 стор.

17 (16). Розміри більші: загальна довжина черепа 13,2 мм.

Вздовж вільного краю шпори епіблемоподібного виступу нема.

Забарвлення спини бруднопалеворудувате, на череві сіруватокаштанове.

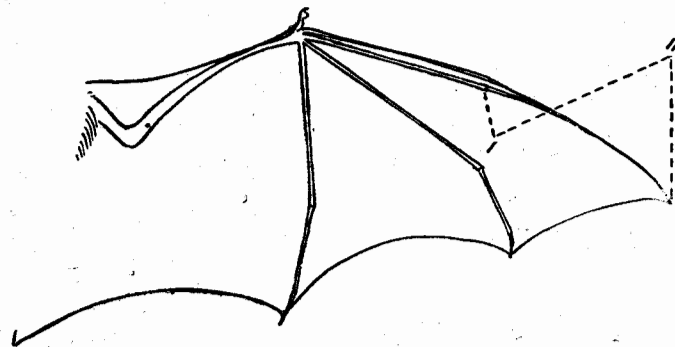

Рис. 21. Крило довгокрильця:
I — перша фаланга; II — друга фаланга третього пальця.

Довжина тіла разом з головою 38—48 мм, передпліччя 32—39 мм, хвоста 32—46 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 12,4—14,3 мм.

Нічниця вусата — *Myotis mystacinus*, 63 стор.

18 (1). У верхній щелепі тільки по одному малому передкутньому зубу 19

19 (20). Друга фаланга третього пальця майже втрое довша від першої фаланги того ж пальця (рис. 21).

Мозкова камера, порівняно з носовим відділом черепа, великих розмірів; круто підіймається над лобовою частиною.

Вилична ширина перевищує ширину черепа в межах слухових капсул.

Вушні раковини дуже короткі, ледве виступають з поверхні хутра.

Козелок не широкий, туповершинний і має однакову ширину по всій довжині.

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{1}{2}$; $pm \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 36 зубів.

Рід довгокрильці — *Miniopterus*.

На території УРСР водиться лише один вид роду довгокрильців.

Хутро на спині темне димчатосіре, на череві світлосіре.

Довжина тіла разом з головою 50—59 мм, передпліччя 44—47,5 мм, хвоста 47—59 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 14,8—15,2 мм.

Довгокрилець звичайний — *Miniopterus schreibersii*, 64 стор.

20 (19). Друга фаланга третього пальця не більше як у півтора раза довша від першої фаланги того ж пальця 21

21 (24). Вуха спереду сполучаються між собою або навіть зростаються і досягають значних розмірів.

Вилична ширина менша за ширину черепа в межах слухових капсул 22

22 (23). Вуха порівняно невеликі, їх довжина коротша половини довжини передпліччя. У своїй основі вони зростаються.

З кожного боку нижньої щелепи є по одному малому передкутньому (р) зубу.

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{1}{1}$; $pm \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 34 зуби.

Рід широковухи — *Barbastella*.

Рід широковухів у фауні УРСР представлений лише одним видом.

Забарвлення спини інтенсивно чорнобуре, нижня частина тіла помітно світліша.

Літальна перетинка крила та вушні раковини також темнобурі.

Довжина тіла разом з головою 45—50 мм, передпліччя 36—41 мм, хвоста 41—43,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 13—13,6 мм.

Широковух європейський — *Barbastella barbastellus*, 64 стор.

23 (22). Вуха дуже великі, їх довжина майже дорівнює довжині передпліччя. У своїй основі вони не зростаються, а лише сполучаються.

З кожного боку нижньої щелепи є по два малих передкутніх (р) зуби.

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{1}{2}$; $pm \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 36 зубів.

Рід вухані — *Plecotus*.

Рід вухані в фауні УРСР представлений лише одним видом.

Забарвлення спини блідобурувате, а на череві сіруватобіле з палевими відтінками.

Літальні крилові перетинки темносірі. Вушні раковини забарвлені помітно світліше, ніж перетинки.

Довжина тіла разом з головою 42—48 мм, передпліччя 37—42 мм, хвоста 42—50 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 14,8—15,8 мм.

Вухань — *Plecotus auritus*, 65 стор.

24 (21). Вуха спереду не сполучаються і розгалужені між собою всією шириною голови.

Вилична ширина перевищує ширину черепа в межах слухових капсул 25

25 (31). Метакarpальна кістка третього пальця на 8—12 мм довша за метакarpальну кістку п'ятого пальця.

Пахвинна частина перетинки крила вкрита м'яким волоссям.

Вільний край перетинки прикріплюється вище основи крайнього зовнішнього пальця ноги.

Козелок булавоподібний, найширший вище своєї середини.

У забарвленні хутра переважають рудуватокаштанові тони.

Голі частини вушних раковин та літальні перетинки темнобурі.

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $pm \frac{1}{1}$; $pmr \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 34 зуби.

Рід вечірниця — *Nyctalus* 26

26 (27). Кажани значних розмірів. Довжина передпліччя понад 51 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих не менша 17,4 мм 28

27 (26). Кажани дрібні. Довжина передпліччя 42,5—46 мм.

Між іклом і великим передкутнім зубом верхньої щелепи виразно помітний малий передкутній зуб.

Досить густе і відносно довге хутро відзначається яскраво виявленою двоколірністю, причому в основі воно темне, каштановобуре, а зверху значно світліше.

Довжина тіла разом з головою 58—72 мм, хвоста 37—48 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 15,2—16,1 мм.

Вечірниця мала — *Nyctalus leisleri*, 66 стор.

28 (27). Малий передкутній зуб верхньої щелепи настільки малий, що між іклом і великим передкутнім зубом його навіть не видно.

У забарвленні волосяного покриву двоколірність виявлена слабо, причому в основі він світліший, ніж зверху 29

29 (30). Кажани середніх розмірів. Довжина передпліччя 51—57 мм.

Вільний край перетинки крила прикріплюється до основи ступні.

Забарвлення відносно низького, рівного, гладенького хутра спини палеворудувате або каштановобуре, на череві помітно світліше.

Довжина тіла разом з головою 64—81 мм, хвоста 46—54 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих тварин 17,4—19,4 мм.

Вечірниця дозріла — *Nyctalus noctula*, 66 стор.

30 (29). Кажани дуже великого розміру. Довжина передпліччя 65—69 мм.

Вільний край перетинки крила прикріплюється до середини плесна.

Забарвлення довшого і густішого, ніж у вечірниць дозрілих, хутра палеве або каштановоруде, на череві світліше.

Довжина тіла разом з головою 84—104 мм; хвоста 55—65 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих тварин 22,2—23 мм.

Вечірниця велика — *Nyctalus siculus*, 67 стор.

31 (25). Метакарпальна кістка третього пальця на 3—4 мм довші за метакарпальну кістку п'ятого пальця.

Пахвинна частина перетинки крила не вкрита м'яким волоссям.

Вільний край перетинки прикріплюється до основи крайнього зовнішнього пальця ноги.

Козелок на кінці вузький і найбільшу ширину має в середній частині або нижче своєї середини (за винятком кажанів двоколірних).

Зубна формула: $i \frac{2}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $pm \frac{1 \text{ або } 0}{1}$; $pmr \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 34 або 32 зуби.

Рід кажани та немотупи — *Vespertilio* 32

32 (36). Розміри кажанів малі. Довжина передпліччя не перевищує 37 мм.

Літальна перетинка сполучається з хвостом, залишаючи вільним кінчик хвоста в 2—3 мм, не більше.

Малий передкутній зуб у верхній щелепі є.

Епіблема добре розвинена і має поперечну хрящову перетинку 33

33 (32). Внутрішній різець верхньої щелепи двовершинний 34

34 (35). Розміри дуже дрібні. Довжина передпліччя 28—33 мм.

Вуха помітно звужені до вершини. Козелок короткий, ширина його майже однакова по всій довжині (рис. 22).

Забарвлення відносно низького і рівного хутра — каштанове.

Довжина тіла разом з головою 38—45 мм, хвоста 28—33 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 11—11,8 мм.

Немотуп малий — *Vespertilio pipistrellus*, 68 стор.

35 (34). Розміри більші. Довжина передпліччя 33,5—36,5 мм.

Вуха зовні нагадує вуха малого нетопира.

Внутрішній край козелка прямий, а зовнішній вигнутий; козелок найширший у середній своїй частині.

Забарвлення хутра на спині досить мінливе, частіше каштановобуре, на череві світліше, буруватосіре.

Рис. 22. I—нетопир Натузіуса; II—нетопир малий.

Довжина тіла разом з головою 48—56 мм, хвоста 35—39 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 12,4—13,4 мм.

Hemonip Nathusiyca — *Vespertilio nathusii*, 68 стор.

36 (32). Літальна перетинка сполучається з хвостом, залишаючи вільним кінчик хвоста завдовжки 3—7 мм.

Малого передкутного зуба у верхніх щелепах нема.

Епіблема ледве помітна, без поперечної хрящової перетинки (за винятком кажана двоколірного) 37

37 (39). Зовнішній різець верхньої щелепи порівняно добре розвинений, його вершина перевищує половину довжини додаткової вершини внутрішнього різця (рис. 23, фіг. I).

Малого передкутного зуба нема 38

38 (36). Розміри невеликі. Довжина передпліччя 38—43 мм.

Забарвлення спини темnobуре або темнокаштанове, на череві палевобурувате.

Довжина тіла разом з головою 50—60 мм, хвоста 39—47 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 14,6—15,1 мм.

Кажанок північний — *Vespertilio nilsonii*, 69 стор.

39 (37). Зовнішній різець верхньої щелепи дуже ма-

лий, його вершина не досягає й третини внутрішнього різця (рис. 23, фіг. II). 40

40 (41). Розміри порівняно невеликі. Довжина передпліччя 41—48 мм.

На відміну від усіх представників роду кажанів та нетопирів самиця має дві пари сосків.

Епіблема не широка, але має поперечну перетинку.

Забарвлення спини двоколірне каштановобуре з сріблястим ряботинням, на череві жовтуватосіре.

Довжина тіла разом з головою 54—64 мм, хвоста 35—47 мм.

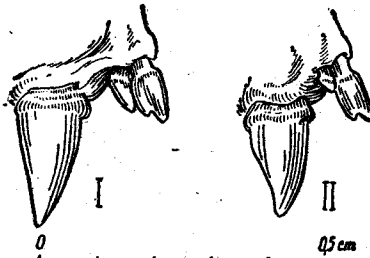

Рис. 23. Верхні різці:

I — кажана північного;
II — кажана двоколірного.

Рис. 24. Вушна раковина кажана пізнього.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 13,9—16,4 мм.

Кажан двоколірний — *Vespertilio murinus*, 69 стор.

41 (40). Кажани великого розміру. Довжина передпліччя 48,5—55,5 мм.

На шпорі замість епіблеми лише потовщене валькувате утворення.

Козелок найбільшої ширини досягає в середній частині (рис. 24).

Забарвлення спини одноманітне, буруватокаштанове без сріблястого ряботиння, на череві світліше.

Довжина тіла та голови 64—75 мм, хвоста 44—54 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 19—21 мм.

Кажан пізній — *Vespertilio serotinus*, 70 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ РУКОКРИЛИХ
(CHIROPTERA).

Малий підковоніс. *Rhinolophus hipposideros* Bechst.

Крім малих розмірів, малі підковоніси відзначаються своєрідною будовою сидла. Верхній виступ його тупий і закруглений, нижній тонкий і видовжений.

Порівняно з черепом великого підковоніса, слухові капсули у малих підковонісів розвинені більше.

Водиться малий підковоніс у Західній Європі, Північній Африці, по всьому південному берегу Криму, в Передкавказзі, Закавказзі та в Середній Азії.

На території УРСР малий підковоніс поширений у степовій частині та в ряді областей Лісостепу (Тернопільській, Дрогобицькій та Станіславській областях). Останні дані свідчать, що малий підковоніс досить звичайний і в Закарпатській області (В. І. Абеленцев).

Оселяються малі підковоніси в невеликих печерах, гірських ущелинах та в темних приміщеннях будинків, де вони висять поодинокі або парами, рідше невеликими групами і ніколи не збиваються у великі колонії.

Увечері вилітають на лови скоро після заходу сонця.

Живляться м'якими частинами тіла різних дрібних комах — метеликів, жуків та двокрилих.

Самиця народжує раз на рік одне маля. Порівняно з іншими рукокрилими, молодь малих підковонісів розвивається дуже швидко і вже через місяць після народження розвиток їх закінчується.

Малі підковоніси корисні для народного господарства, бо винищують багато дрібних метеликів — шкідників сільського господарства.

Великий підковоніс. *Rhinolophus ferrum equinum*
Schreb.

Великий підковоніс має ряд характерних ознак, що відрізняють його від усіх інших кажанів. Верхній виступ сидла в нього вкорочений і закруглюється положисто.

Досить великий череп (загальна довжина 21,5—23,7 мм) має порівняно невелику округлу мозкову капсулу, масивний носовий відділ і досить широкий міжочний простір (до 3,2 мм).

Водяться великі підковоніси на півдні Західної Європи, в Північній Африці, на Балканах, в країнах Малої Азії, Криму, на Кавказі, в Закавказзі і далі через Туркменську і Таджикиську РСР до Південного Китаю та Японії.

На території УРСР великих підковонісів виявлено лише в Закарпатській області (В. І. Абеленцев), цілком можливо, що він є і в приморських районах України.

Оселяються великі підковоніси у глибоких вертикальних печерах та розколинах скель.

Живуть невеликими групами, хоч узимку цей вид скупчується значними колоніями до 100 особин.

Вечірній виліт у великих підковонісів буває пізніше, ніж у малих підковонісів.

Живляться переважно дрібними метеликами та двокрилами.

Нищенням комах-шкідників великі підковоніси корисні для сільського господарства.

Нічниця Бехштейна. *Myotis bechsteinii* Kühl.

Однією з характерних особливостей нічниці Бехштейна є її дуже короткі й широкі крила: Метакарпальні кістки п'ятого і четвертого пальців майже однакові, а ця сама кістка третього пальця лише на 2—4 мм коротша від метакарпальної кістки п'ятого.

Своєрідна й будова черепа, мозкова капсула якого має яйцевидно видовжену форму. Порівняно дуже звужені і носовий відділ та міжочний простір (4—4,4 мм).

Нічниця Бехштейна поширена в Західній Європі, в Литовській РСР, на Кавказі та в Закавказзі.

На території УРСР нічницю Бехштейна виявлено лише в правобережному Лісостепу, а саме у Вінницькій області (О. О. Браунер) та в східних районах Карпат (Незабитовський та К. А. Татарінов).

Оселяються ці кажани в дуплах лісових дерев, взимку ж поодинокі особини зустрічаються в печерах та льохах.

Тримаються переважно поодинокі в колоніях інших видів. Господарське значення через малочисельність невелике.

Нічниця велика. *Myotis myotis* Bork.

Довге (до 28 мм) і широке, особливо в вершинній частині вухо великої нічниці, виділяє цей вид серед інших кажанів.

Великий череп (загальна довжина 24,4—25 мм) відзначається видовженим носовим відділом, відносно вузьким міжочним простором та помітно звуженою в передньому відділі мозковою капсулою.

Водиться велика нічниця в Північній Африці, в Південній та Західній Європі.

Численний цей вид в УРСР лише на крайньому заході (Закарпатська область)¹. Поодинокі екземпляри великої нічниці знаходили в Львівській, Чернівецькій, Станіславській та Одеській областях.

На зимівлю великі нічниці скупчуються великими колоніями в печерах.

Влітку в цих зимових притулках великі нічниці не живуть, оселяючись на горищах будинків, на дзвіницях тощо, де самиці тримаються колоніями, а самці розселяються поодинокі або невеликими групами по сусідніх будівлях.

Приблизно в червні велика нічниця народжує одне маля, яке після народження тримається біля матері лише кілька днів, після чого прикріплюється до стінки сховища і повертається до матері лише поссати.

Живуть великі нічниці приблизно 9 років. Як винищувачі шкідливих жуків (травневий хрущ) та нічних метеликів, великі нічниці корисні для сільського господарства.

Нічниця гостровуха. *Myotis oxugnathus* Mont.

Нічниця гостровуха має відносно невелику вушну раковину, виразно звужену в своїй вершковій частині.

Череп, порівняно з черепом великої нічниці, крім свого меншого розміру, має ще й інші особливості: вкорочений носовий відділ, мозкова капсула його розширена і помітно сплюснена зверху.

Поширена: на півдні Європи, в Північній Африці, в країнах Малої Азії, в Криму і на Кавказі, в гірській частині Туркестану, в Центральній Азії і Китаї.

Фактичні матеріали про поширення гостровухої нічниці на території УРСР ми маємо лише з Закарпатської області (В. І. Абеленцев).

Живуть гостровухі нічниці великими (до 2000 особин) колоніями в гірських скелястих місцевостях, оселяючись у печерах, на горищах великих будинків тощо. Поодинокі екземпляри зустрічаються рідко.

¹ У 1949 р. В. І. Абеленцев знайшов її тут у 35 населених пунктах.

На нічне полювання гостровухі нічниці влітають досить пізно і влітку нерідко полюють до ранку.

Живляться великими комахами: двокрилими, нічними метеликами, жуками і навіть вовчками, поїдаючи м'які частини їх тіла.

Як винищувач великої кількості комах — шкідників сільського господарства, нічниця гостровуха має величезне господарське значення.

Нічниця ставкова. *Myotis dasycneme* Boie.

Череп цього виду вкорочений, масивний і досить широкий у всіх відділах.

Водиться ставкова нічниця в Західній Європі, Європейській частині Союзу (між 49—60° пн. ш.) і в Західному Сибіру до р. Єнісея.

На території УРСР ставкові нічниці поширені в лісових та лісостепових зонах, зокрема в Київській, Львівській та Харківській областях, а також у печерах Татр і Пенін у районі Східних Карпат.

Оселяються ставкові нічниці в різних сховищах: під дахами на горищах, між перекриттям, у дуплах дерев та ін.

Характерно, що вдень ставкові нічниці завжди розміщуються поблизу водоймища.

На лови ставкові нічниці влітають пізно ввечері, коли вже добре стемніє, і полюють вони недовго. Вже через 15—20 хвилин вони повертаються до своїх притулків на відпочинок.

Особливо інтенсивно, хоч теж недовго, вони полюють у ранкові години, перед світанком.

Основою живлення ставкових нічниць є комарі та мошка.

Як і інші види кажанів, самиця народжує лише одне маля, ембріональний розвиток якого відбувається лише в правому розі матки.

Ставкові нічниці дуже корисні, бо винищують безліч комарів, переносиків малярії та туляремії.

Нічниця водяна. *Myotis daubentonii* Kuhl.

Однією з характерних ознак цього виду є своєрідна будова черепа. Мозкова капсула його виразно округла. Міжочна частина порівняно широка й видовжена. Носова частина мало розширена в основі і ледве звужується в кінці.

Водиться нічниця водяна в Західній Європі, Європейській частині СРСР і далі на схід включно до Камчатки, Сахаліну та Південно-Уссурійського краю.

На Україні водяна нічниця досить поширена в степовій і лісостеповій зонах та в районі Карпат як у гірських (Татри, Пенін), так і в низовинних місцевостях (Закарпатська область).

Як і ставкова нічниця, водяні нічниці зв'язані з водоймищами, хоч їх денні притулки трапляються і в районах, віддалених від водних басейнів.

Оселяються водяні нічниці в дуплах дерев та на горищах дерев'яних будівель.

Вилітають після заходу сонця, коли добре смеркне. Літають з годину, після чого знову повертаються на відпочинок.

Живляться лише дрібними комахами, переважно комахами, і цим дуже корисні для людини.

Нічниця Наттерера. *Myotis nattereri* Kuhl.

Порівняно малий череп нічниці Наттерера відзначається вкороченим носовим відділом, слабо підвищеним тім'яним відділом та відносно похилим переходом у межах лобової частини.

Водиться нічниця Наттерера в Західній Європі, в ряді областей Європейської частини СРСР, на Кавказі та в Закавказзі, Туркменії, Далекому Сході, Манчжурії та Японії.

У нас, в УРСР, нічниця Наттерера — рідкісний вид, що підтверджується лише кількома знахідками в Житомирській, Львівській та Вінницькій областях. Трапляється цей вид і в Закарпатській області та в гірському районі Східних Карпат. Оселяються в дуплах дерев, на горищах і в щілинах будинків.

Самиця народжує лише по одному маляти.

Через малочисельність цього виду господарське значення його невелике.

Нічниця триколірна. *Myotis emarginatus* Geof.

Водиться нічниця триколірна в Західній Європі, Північній Африці, Ірані, Афганістані, в Криму, Закавказзі і в ряді пунктів Середньої Азії.

Рідкісний вид, на території УРСР досі не виявлений.

Лише в 1949 р. зимуючий екземпляр триколірної нічниці знайдено в старій шахті в Закарпатській області (В. І. Абеленцев).

Оселяються в печерах, шахтах та на горищах старих, нежилых будинків.

Біологію цієї нічниці ще не вивчено.

Через малочисельність ніякого господарського значення не має.

Нічниця Іконнікова. *Myotis ikonnikovi* Ogn.

Цей рідкісний вид, крім свого дуже темного забарвлення і ряду інших зовнішніх ознак, має характерну будову черепа.

Череп дуже малий (загальна довжина 12,7—13 мм). Мозкова капсула зрізана в потиличному відділі і звужується в напрямі міжочного розширення.

Водиться нічниця Іконнікова від Алтаю і північних районів Монгольської Народної Республіки на схід до Південного Сахаліну, на північ до Якутії і на південь до Центральної Манчжурії.

У тваринному світі УРСР цей вид знайдено лише в Закарпатській області (В. І. Абеленцев).

Оселяються вони тут по узліссях під відсталою від стовбура корою, а також під дерев'яною обшивкою будинків тощо.

Біологія цього виду не вивчена.

Нічниця вусата. *Myotis mystacinus* Leisl.

Нічниця вусата будовою свого черепа відмінна від інших нічниць. Її череп видовжений (особливо в носовому відділі), мозкова капсула широка і помітно сплюснена зверху.

Нічниця вусата дуже поширена майже по всьому СРСР. Водиться також у Західній Європі, Ірані, Афганістані і в Китаї.

В УРСР поширена як у степовій (Ізмаїльська область), так і лісостеповій зонах (Кіровоградська і Львівська області).

Як показали останні дослідження, цей вид поширений і в районі Карпат, переважно в гірських місцевостях (Закарпатська область, Пенін і Татри).

Оселяються в різних місцях: у дуплах та під відсталою корою дерев, на горищах будівель, у щілинах скель, у порігбах, печерах і навіть у купах дров, складених у лісі.

Тримаються завжди поблизу узлісся, садових та паркових насаджень тощо.

Живуть поодинокі або невеликими групами.

Вечірній виліт у тварин цього виду починається, коли зовсім стемніє. У холодну вітряну погоду вусаті нічниця зовсім не вилітають.

Живляться дрібними комахами.

Як дуже поширений вид, вусата нічниця має велике значення в боротьбі з шкідливими комахами.

Довгокрилець звичайний. *Miniopterus schreibersii* Kühl.

Однією з відмітних особливостей довгокрильця є дуже цікава будова його крил, широких у своїй основі і дуже звужених та загострених ближче до кінцевої частини.

Череп короткий, але дуже високий, з порівняно малим носовим відділом і дуже великою мозковою капсулою.

Довгокрилець звичайний поширений у Західній Європі, Африці, в Криму, на Кавказі і в Закавказзі, на півдні Туркменської РСР, в Японії, на Філіппінах і в Австралії.

На території УРСР довгокрильці є лише в Закарпатській області, переважно в гірських районах. Оселяються великими колоніями, головним чином, у глибоких темних печерах та в кам'яних руїнах.

Вечірній виліт на полювання починається після заходу сонця і триває без перерви всю ніч.

Живляться вони різними комахами, переважно метеликами.

У кінці червня або на початку липня народжують по одному малю. Народжені малята досить великого розміру і розвиваються швидше, ніж у багатьох інших видів рукокрилих. У перших числах серпня молодь уже починає літати.

Довгокрильці належать до дуже корисних кажанів.

Широковух європейський. *Barbastella barbastellus* Schreb.

Голий проміжок між ніздрями, до якого прикріплені дві великі згортки шкіри, дуже широкі і загострені на кінці крила, своєрідна будова черепа з дуже великою мозковою капсулою і малим носовим відділом — характерні ознаки цього цікавого представника.

Водиться широковух європейський у Західній Європі, Молдавській РСР, у Криму, на Кавказі та в Закавказзі.

На території УРСР поширений переважно в лісостепових областях — у Київській, Кіровоградській, Житомирській, Львівській та Дрогобицькій, а також і в гірських районах Закарпатської області.

Оселяються широковухи в печерах, у дуплах дерев, у розколинах скель та по горищах будівель.

Живуть вони поодинокі і лише зрідка по двоє-троє.

Народжують самиці по двоє малят.

Через малочисельність господарського значення не мають.

Вухань. *Plecotus auritus* L.

Химерної форми морда з величезними вушними раковинами та широкі крила відрізняють зовні вуханів від усіх інших рукокрилих, що водяться в УРСР (рис. 25).

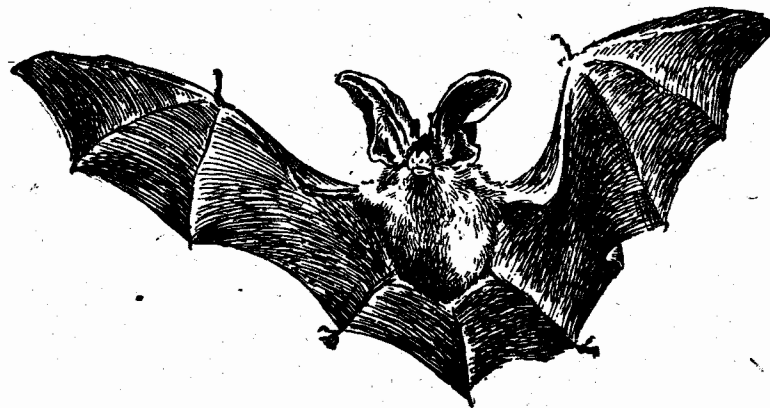

Рис. 25. Вухань.

Водяться вухані на дуже широкій території, населяючи Західну Європу, західні області Європейської частини СРСР, Сибір до Камчатки, Сахаліну та Японії включно. Південна межа поширення вуханя проходить через Північну Африку, Палестину, Іран, південні схили Гімалайських гір та Центральний Китай.

В УРСР досить поширені в лісостеповій частині — в Київській, Вінницькій, Полтавській, Харківській та Дніпропетровській областях. У степовій та лісовій зонах

вони трапляються рідше — в Одеській, Житомирській, Львівській та Дрогобицькій областях.

Водиться вухань і в Карпатах — в гірських та низовинних районах Закарпатської області.

Оселяється на горищах будинків, у перекриттях, у печерах і зрідка в дуплах дерев.

Вечірній виліт починається, коли зовсім стемніє, і триває до ранку.

Нищать різних комах, гусінь, павуків тощо.

Приблизно в середніх числах червня самиці народжують одного, дуже рідко двох голих і сліпих малят. На 5—6 день після народження малята прозрівають.

Через 12—14 днів тіло їх обростає волоссяним покривом.

Через малочисельність господарського значення не мають.

Вечірниця мала. *Nyctalus leisleri* Kuhl.

Вечірниця мала водиться в західній частині Європи, на північ до Ірландії і на Кавказі. В Європейській частині СРСР поширена на північ до Естонської РСР, Ярославської області і на схід до районів Середнього Поволжя включно.

На території УРСР водяться в незначній кількості в лісостеповій і степовій зонах.

Поодинокі екземпляри трапляються у Ворошиловградській, Київській, Дніпропетровській, Миколаївській і Херсонській областях.

Вечірниця малі — жителі листяних та високостворбурних мішаних лісів.

Оселяються переважно в дуплах дерев і лише зрідка в лісових будівлях.

Живуть невеликими групами по 10—40 особин.

Вечірній виліт починається зараз же після заходу сонця і триває до пізньої ночі. Перед світанком — другий виліт.

Живляться переважно великими жуками — шкідниками лісу.

Самиці народжують одного-двох малят.

Звір корисний у лісовому господарстві.

Вечірниця дозріла. *Nyctalus noctula* Schreb.

Водиться вечірниця дозріла в західній частині Європи, на Кавказі, в середніх областях Європейської частини СРСР, в Західному Сибіру до Алтаю, в Середній Азії та в Китаї.

В УРСР цей представник рукокрилих найбільш поширений і живе в дуже різноманітних умовах: у південних степових областях (Одеській, Миколаївській, Херсонській, Сталінській), у Лісостепу (в Київській, Полтавській, Харківській, Дніпропетровській областях), в Поліссі (в Житомирській, Чернігівській, Волинській областях) та в гірських районах Карпат (Закарпатська область).

Це характерні представники лісових та старих паркових насаджень, великих садів тощо.

Оселяються вони переважно в дуплах дерев і дуже рідко в будівлях.

Живуть часто великими колоніями (по 20—30 і більше особин).

Вечірній виліт починають рано, ще завидна, при заході сонця. Літають, шукаючи поживи, до настання темноти, після чого відпочивають, а перед сходом сонця вилітають на полювання знову.

Живляться різними комахами, особливо шкідливими жуками та метеликами, яких вони нищать величезні кількості.

У кінці травня або на початку червня самиця народжує двох малят, рідше одного. Перші дні після народження малята літають разом з самицею, міцно прикріпившись до сосків матері.

Тварина корисна в лісовому й сільському господарствах.

Вечірниця велика. *Nyctalus sculcus* Palumb.

Поширена в лісах західної частини Європи, на значній території степових та лісостепових областей Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Закавказзі та в Криму.

Вечірниця велика — найбільший розмірами представник рукокрилих в УРСР. Населяє степові та лісостепові області. Знаходили вечірниць великих в Одеській, Херсонській, Запорізькій, Харківській та Київській областях.

Найчастіше цей вид трапляється в широколистяних лісах та парках, по 2—3 особини в колоніях інших рукокрилих, частіше вечірниць дозрілих, хоч бувають випадки і окремого оселення.

Вечірній виліт починає, як і дозріла вечірниця, досить рано, з заходом сонця.

Живляться великими жуками та нічними метеликами. Через свою малочисельність господарського значення не мають.

Нетопир малий. *Vespertilio pipistrellus* Schreb.

Нетопир малий — вид, найменший серед рукокрилих. Водиться в Степу і Лісостепу Європейської частини СРСР, в Західній Європі, в екваторіальній Африці, на Кавказі, в Туреччині, Ірані, Афганістані і в Середній Азії, до Західного Китаю включно.

На території УРСР поширений у степових та лісостепових областях, а подекуди заходить і в райони Полісся.

Звичайним є цей вид і в гірських та в низовинних районах Закарпатської області.

Нетопирі малі зустрічаються переважно в населених пунктах, оселяючись колоніями на горищах, під стріхами, в покинутих будівлях, рідше в дуплах або під відсталою корою дерев.

Вечірній виліт починається з заходом сонця, а іноді й раніше, і вже через хвилину двадцять нетопирі повертаються знову до своїх притулків на ночівлю. Перед світанком буває другий, ще коротший виліт.

Живляться дрібними комахами, переважно двокрилими (комарами та мухами).

У червні або на початку липня самиці народжують двоє малят, рідше одного.

Уже під кінець першого місяця життя малята майже досягають розмірів дорослих.

У південних районах УРСР численні нетопирі малі нищать величезну кількість комах у садах, парках, біля людських будівель тощо, і є найкорисніші рукокрилі нашої фауни.

Нетопир Натузіуса. *Vespertilio nathusii* Keys. et Blas.

Типовий мешканець листяних лісів та паркових насаджень.

Водиться в Західній Європі, центральних та західних областях Європейської частини СРСР та в Закавказзі.

Щодо території УРСР дані обмежуються знахідками цього виду в лісостепових та лісових районах, у Київській, Полтавській, Сумській, Ворошиловградській та Дніпропетровській областях.

Досить поширений цей вид і в рівнинних районах Закарпатської області.

Оселяються переважно в дуплах, під відсталою корою старих дерев, уникаючи дупел з круглими входними отворами; нерідко його можна знайти і на горищах будинків.

Живуть колоніями, часто разом з іншими видами рукокрилих.

Вечірній виліт починається рано, але масовий виліт відбувається, коли зовсім стемніє, і триває годину чи півтори. В середині літа, коли вилітає молодь, полювання нерідко триває до світанку.

Живляться різними лісовими комахами, серед них і шкідниками сільського та лісового господарства.

Протягом червня самиці народжують по двоє малят. Дуже корисний звір у лісовому господарстві.

Кажанок північний. *Vespertilio nilsonii* Keys. et Blas.

Водиться кажанок північний в Західній Європі (Скандинавський півострів, Швейцарія), на значній території Європейської частини СРСР, в Закавказзі, Сибіру, в Середній Азії, на Далекому Сході, в Монголії та в Китаї.

Про поширення цього північного виду кажанів на Україні є лише поодинокі дані знаходження в Харківській (О. О. Мигулін), Полтавській і Дрогобицькій областях (Б. М. Попов).

Улюбленим місцем оселення кажанка північного є горища житлових будинків і зрідка розколини скель.

Вечірній виліт кажанів на полювання починається скоро після заходу сонця.

Живляться дрібними комахами, яких ловлять по узліссях, в рідколіссях і вздовж вулиць населених місць.

Самиці народжують по двоє малят.

Через малочисельність кажанків північних на Україні господарського значення вони не мають.

Кажан двоколірний. *Vespertilio murinus* L.

Водиться кажан двоколірний у Західній Європі, північних областях Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Ірані, Західному Сибіру, в Середній Азії, на Далекому Сході, в Манчжурії та в Китаї.

Кажан двоколірний — нечисленний, але дуже поширений вид на всій території України.

В останні роки його виявили в західних прикарпатських районах Львівської і Станіславської областей та у високогірських районах Карпатських гір.

Оселяються в найрізноманітніших умовах: у неглибоких дуплах, у щілинах, під відсталою корою дерев, на горищах, під обшивкою дерев'яних будівель тощо.

Живуть поодинокі або парами, рідше невеликими колоніями.

На полювання двоколірний кажан вилітає увечері, коли вже добре смеркне, пізніше від вечірниць та нетопирів, і полює протягом більшої половини ночі, переважно між деревною рослинністю.

В кінці червня самиці народжують по двоє малят.

Господарське значення велике.

Кажан пізній. *Vespertilio serotinus* Schreb.

Водиться в Центральній і Південно-Західній Європі, по всіх степових та лісостепових областях Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Середній та Центральній Азії.

Звичайний вид кажанів степової та лісостепової зон УРСР, в ряді місцевостей проникає і в Полісся (Житомирська та Чернігівська області). В західних Прикарпатських районах його знаходять у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській та Чернівецькій областях (Б. М. Попов).

Останні дослідження показують, що він досить поширений у Закарпатській області і в районі високогірських Карпат.

Найбільш охоче він оселяється в населених пунктах: між подвійними стінами дерев'яних будівель, на горищах, у щілинах за старою обшивкою тощо, і дуже рідко в дуплах старих дерев, яких він уникає.

Живуть невеликими колоніями, до кількох десятків особин.

Вечірній виліт починається, коли вже зовсім стемніє.

Живляться дуже різноманітними комахами, від дрібних двокрилих до досить великих метеликів, жуків та навіть вовчків.

У кінці травня самиці народжують двоє малят.

Має господарське значення як винищувач шкідливих комах.

РЯД ХИЖАКИ. FISSIPEDIA.

Ряд хижаків об'єднує ссавців як середніх, так і великих розмірів (від ласки до ведмедя), найбільш характерною ознакою яких є будова їх зубної системи, пристосованої до живлення хребтними тваринами (рис. 26).

Від інших ссавців хижаків відрізняються великими, гострими іклами, багатогорбкуватими, часто з різкими краями, кутніми зубами та невеликими слабкими різцями.

Задній передкутний зуб верхньої щелепи та перший кутний зуб нижньої щелепи виділяються своїми великими розмірами, утворюючи хижі зуби.

Усі зуби в хижаків мають корені.

Добре відособлені від тулуба кінцівки хижаків бувають стопохідні або пальцехідні, тобто під час ходіння звірі спираються або на всю ступню, на півступні, або лише на пальці.

У всіх хижаків кінцівки кінчаються чотирма або п'ятьма пальцями, озброєними добре розвиненими кігтями, іноді втяжними.

Справжньої ключиці немає.

У представників ряду хижаків, у зв'язку з складною вищою нервовою діяльністю, добре розвинені півкулі головного мозку, вкриті яскраво помітними трьома бороз-

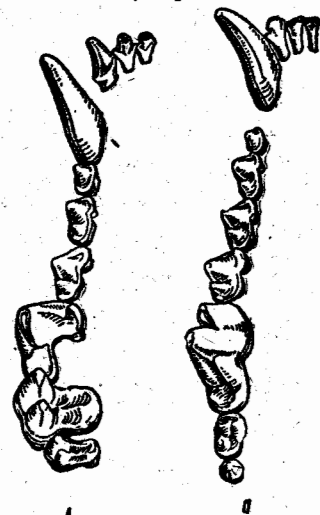

Рис. 26. Зубна система хижака (вовка).

I — верхня і II — нижня щелепи.

нами. Статеві залози розміщені не в черевній порожнині, а зовні або під шкірою.

Матка дворога. Самиці народжують нємїчних малят, які довгий час не можуть вести самостійного життя.

Більшість хижаків належить до мисливсьько-промислових звірів з дуже цінним хутром.

Ряд хижаків об'єднує 7 сучасних родин, з яких у фауні УРСР представлені лише 4 родини.

Таблиця визначення родин.

1 (4). На задніх кінцівках, як і на передніх, по п'ять пальців.

Кісткове піднебіння черепа далеко виходить за крайні задні кутні зуби 2

2 (3). Звірі дуже великого розміру: довжина тіла разом з головою в дорослих 1,5—2 м, загальна довжина черепа дорослих понад 250 мм.

Хвіст дуже короткий, у хутрі майже не помітний.

Родина ведмежі — *Ursidae*, 73 стор.

3 (2). Звірі середнього або малого розміру: довжина тіла разом з головою до 1 м, загальна довжина черепа дорослих менше 200 мм.

Хвіст довгий, завжди помітно виділяється з хутра.

Родина кунячі — *Mustelidae*, 77 стор.

4 (1). На задніх кінцівках лише по чотири пальці.

Кісткове піднебіння черепа не виходить за крайні задні кутні зуби 5

5 (6). Звірі з помітно видовженою головою.

Волосяний покрив хвоста при основі коротший, ніж на іншій його частині.

Кігті тупі, невтяжні.

У верхніх щелепах з кожного боку позаду хижого зуба є два власне кутні зуби.

У нижніх щелепах з кожного боку 7 кутніх і передкутніх зубів.

Родина собачі — *Canidae*, 73 стор.

6 (5). Звірі мають вкорочену, округлу голову.

Волосяний покрив хвоста однієї висоти по всій довжині.

Кігті дуже гострі, втяжні.

У верхніх щелепах з кожного боку, позаду хижого зуба, нема жодного власне кутнього зуба.

У нижніх щелепах з кожного боку три кутні та передкутні зуби.

Родина котячі — *Felidae*, 85 стор.

РОДИНА ВЕДМЕЖІ. *URSIDAE*.

До цієї родини належать найбільші сучасні звірі. Вони відрізняються масивним складом будови тіла, короткою товстою шиєю, цілком стопохідними п'ятипалими кінцівками з міцними невтязними кігтями та невеликими округлими вухами.

Хижий зуб верхньої щелепи не має додаткової внутрішньої лопаті, характерної для інших хижаків.

Взагалі хижі зуби у ведмежих мало розвинені і своєю будовою мало відрізняються від справжніх кутніх зубів.

Кутні зуби мають широкі жуйні поверхні з тупими, плескуватими горбками і позбавлені справжніх ріжучих вершин, тобто туберкулярного типу.

РІД ВЕДМЕДІ БУРІ. *URSUS*.

У тваринному світі УРСР представлені ведмеді лише цього одного роду.

Одноманітно забарвлене хутро їх більш-менш темне, причому в своїй основі волоски завжди темнобурі.

Лицьовий відділ черепа видовжений.

Ступні ніг у бурих ведмедів голі.

Бурі ведмеді ведуть наземний спосіб життя.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{4}{4}$; $m \frac{2}{3}$ — всього 42 зуби.

На території України живе лише один вид бурих ведмедів.

Забарвлення м'якого й довгого хутра у представників цього виду має різні відтінки бурого кольору з переважанням темнобурих тонів.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих самців 299,7—342,7 мм; самиць 269—313,5 мм.

Ведмідь звичайний—*Ursus arctos*, 101 стор.

РОДИНА СОБАЧІ. *CANIDAE*.

Родина собачих об'єднує звірів середнього розміру, що відзначаються стрункою постаттю та пальцехідними, добре розвиненими кінцівками, озброєними досить тупими невтязними кігтями.

Голова у всіх собачих кінчається видовженою мордою. Хвіст довгий і пухнастий. Забарвлення хутра дуже різноманітне.

Хижі зуби добре розвинені. Верхній хижий зуб має три корені. Окремі горбочки справжніх кутніх зубів сполучені ріжучими валиками, тобто зуби туберкуло-секторіального типу. Слухові капсули в черепі собачих не мають внутрішньої кісткової перегородки і помірно здуті.

Представники цієї родини ведуть наземний спосіб життя. З 10 родів родини собачих у фауні УРСР представлені лише 3 роди.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (6). Довжина хвоста з кінцевими волосками не перевищує половини довжини тіла разом з головою.

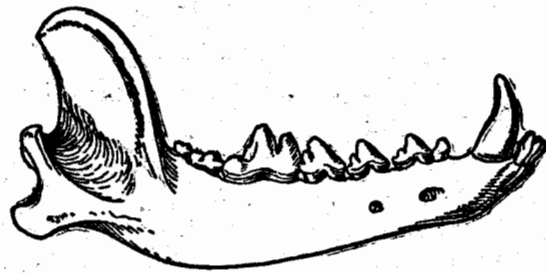

Рис. 27. Нижня щелепа вовка.

На ступнях задніх ніг, крім чотирьох яскраво виявлених округлих голих мозолей на пальцях, є ще велика, неправильної форми тильна мозоль на п'ятці . . . 2

2 (4). Звірі досить значних розмірів. Довжина тіла разом з головою у дорослих не менше 95 см.

Забарвлення щік, грудей і передніх кінцівок рудувате або брудносірувате.

На нижній щелепі під кутовим паростком нема додаткового виступа (рис. 27) . . . 3

3 (5). Сухорляве тіло звіра тримається на досить високих і міцних ногах.

Вуха на кінцях загострені і яскраво виступають з хутра.

Баків по боках голови немає.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{2}{3}$ — всього 42 зуби.

Рід собаки — *Canis*.

Рід собаки представлений у фауні України лише одним видом.

Хутро відносно грубе.

Забарвлення верхньої частини тіла взимку темнуватобрудне. Загальний тон забарвлення рудуватосірий. Влітку переважають темносірі тони.

Довжина тіла разом з головою 950—1300 мм, хвоста 370—500 мм, задньої ступні 210—240 мм.

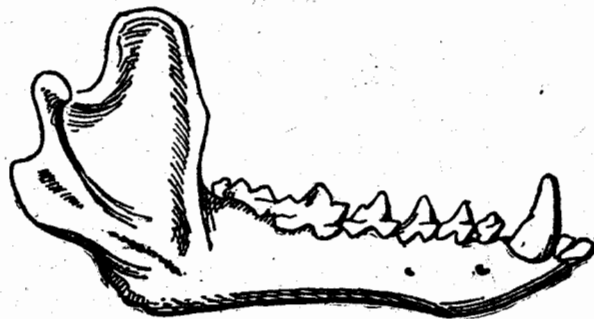

Рис. 28. Нижня щелепа єнотовидного собаки.

Розміри масивного черепа досить великі.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 230—255 мм.

Вовк сірий — *Canis lupus* L., 104 стор.

4 (2). Звірі середнього розміру. Довжина тіла разом з головою у дорослих завжди менше 90 см.

Забарвлення щік, грудей і передніх кінцівок темнобуре, майже чорне.

На нижній щелепі під кутовим паростком є ще додатковий великий закруглений виступ (рис. 28) . . . 5

5 (3). Присадкувате тіло звіра має помітно вкорочені кінцівки. Вуха на кінцях закруглені і мало виступають з хутра.

По боках голови розвинені добре помітні бакі.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{2}{3}$ — всього 42 зуби.

Рід єнотовидні собаки — *Nyctereutes*.

На території УРСР є лише один вид єнотовидних собак.

Забарвлення волоссяного покриву верхньої частини тіла характеризується сумішшю чорнобурих та рудувато-палевих тонів.

Щоки вкриті видовженим інтенсивно чорним хутром.

Над кожним оком звіра до вух тягнуться широкі білі смуги.

Розміри черепа відносно малі.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих не перевищує 127 мм.

Ікла верхньої щелепи своїми вершинами напружені назовні.

Єнотовидний собака — *Nyctereutes procyonoides*, 110 стор.

6 (1). Довжина хвоста разом з кінцевими волосками перевищує половину довжини тіла разом з головою.

На ступнях задніх ніг є лише по 4 видовжені голі мозолі на пальцях.

Решта ступні вкрита короткими волосками.

7 (6). Звірі середнього розміру. Довжина тіла разом з головою дорослих до 80 см.

Вуха загострені, досить довгі. Коли притиснути до голови, досягають ока.

Ікла верхньої щелепи довгі, кінці їх майже доходять до спіднього краю нижньої щелепи (рис. 29).

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{2}{3}$ — всього 42 зуби.

Рід лисиці. *Vulpes*.

Рід лисиць у тваринному світі УРСР представлений лише одним видом.

Забарвлення хутра верхньої частини тіла іржаво-червонувате з домішкою темносірих тонів.

Тильна поверхня вуха чорна або темнобура і різко відрізняється від забарвлення спини.

Ступні лап спереду чорні.

Довжина тіла разом з головою 600—780 мм, хвоста 400—500 мм, задньої ступні 150—184 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих самців 147—157 мм, самиць 136—148,7 мм.

Лисиця звичайна — *Vulpes vulpes*, 108 стор.

РОДИНА КУНЯЧИ. MUSTELIDAE.

Родина кунячих об'єднує найдрібніших представників ряду хижаків; лише деякі види цієї родини досягають середніх розмірів.

Тіло кунячих струнке, здебільшого помітно видовжене.

Всі вони мають укорочені стопохідні або пальцевидні п'ятипалі кінцівки, озброєні невтязними кігтями.

Характерною рисою черепа кунячих є будова кісткового піднебіння, яке закінчується далеко позаду крайніх кутніх зубів.

Внутрішня порожнина слухових капсул у черепі кунячих не поділена кістковою перегородкою.

Хижі зуби добре розвинені як у верхній, так і нижній щелепах.

Щодо способу життя кунячі — наземні, деревні або напівводні тварини.

Більшість представників цієї родини — хутрові звірі великого промислового значення.

Родина кунячих об'єднує 20 родів, з яких на території УРСР представлені лише 5.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (6). Звірі значних розмірів: довжина тіла разом з головою у дорослих понад 600 мм 2

2 (4). Пальці передніх і задніх кінцівок сполучені між собою шкірними перетинками, що доходять майже до кігтів.

Ступні зісподу голі.

Вушні отвори замикаються клапанами.

Хвіст плоский, ширший в основі 3

3 (2). Тіло видовжене, на дуже коротких ногах. Широкий череп різко сплюснений. Носовий відділ черепа вкорочений, довжина його менша за ширину черепа між зовнішніми краями альвеол ікол. Передній верхній перед-

кутний зуб дуже відсунутий всередину щелепи і міститься з внутрішнього боку ікла (рис. 30).

Перший справжній кутний зуб верхньої щелепи досить великий, майже одного розміру з хижим зубом. На кутніх зубах гострі горбочки.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{4}{2}$; $m \frac{1}{2}$ — всього 36 зубів.

Рід видри — *Lutra*.

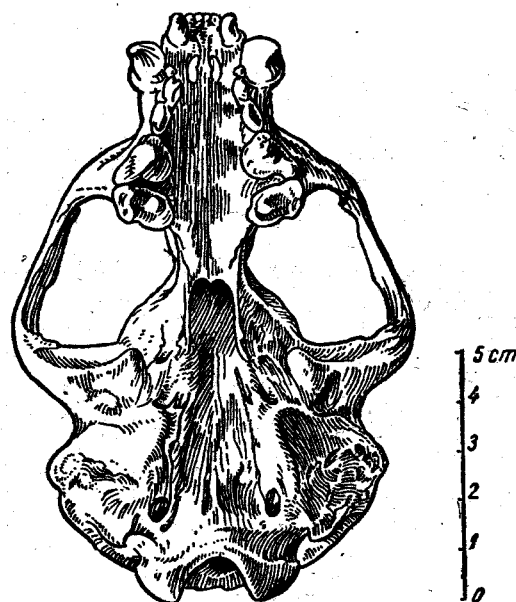

Рис. 30. Череп видри знизу.

У тваринному світі УРСР є один вид цього роду. Забарвлення хутра звіра одноманітне блискуче темнобуре або каштановобуре, лише трохи ясніше на спідньому боці тіла і темніше на голові.

Довгий хвіст, довший за половину довжини тіла разом з головою, густо вкритий коротеньким волоссяним покривом одноманітного темнобурого забарвлення.

Довжина тіла разом з головою 700—750 мм, хвоста 350—400 мм, задньої ступні 100—110 мм.

Кондилобазальна довжина черепа самців 110—124 мм, самиць 100—113 мм.

Видра — *Lutra lutra*, 99 стор.

4 (2). Між пальцями шкірних перетинок нема. У вушних отворах немає клапанів. Хвіст круглий, в основі не

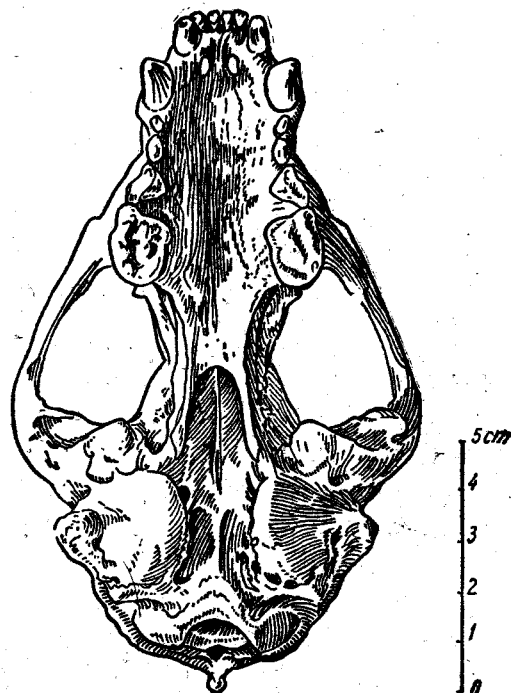

Рис. 31. Череп борсука знизу.

потовщений, довжина його близько $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою 5

5 (4). Тіло незграбне, товсте. Кінцівки стопохідні, озброєні великими невтяжними кігтями. Ступні зісподу голі.

По боках голови тягнуться чорні смуги, що йдуть від кінця носа, через око до вуха.

Верхня частина черепа помітно опукла.

Носовий відділ видовжений, довжина його майже вдвоє більша за ширину черепа між зовнішніми краями альвеол ікол.

Перший справжній кутній зуб верхньої щелепи дуже великий, його коронка значно більша за коронку хижого зуба (рис. 31).

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{1}{2}$ — всього 38 зубів.

Рід борсуки — *Meles*.

У тваринному світі УРСР рід борсуки представлений лише одним видом.

Забарвлення довгого і грубого хутра звіра контрастно двоколірне: на спині й на боках сіре, в чорних тонах, на череві чорнобуре, майже чорне.

На черепі дуже розвинений тим'яний гребінь.

Довжина тіла разом з головою 600—860 мм, хвоста 110—180 мм, задньої ступні 70—100 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих самців 125—140 мм, самиць 123—133 мм.

Борсук звичайний — *Meles meles*, 97 стор.

6 (1). Звірі менших розмірів: довжина тіла разом з головою дорослих близько 600 мм. Загальна довжина черепа менше 90 мм 7

7 (6). Видовжене тіло струнке і дуже гнучке. Кінцівки пальцехідні. Ступні зісподу вкриті волоссям 8

8 (11). Звірі середніх розмірів: довжина тіла разом з головою у дорослих понад 400 мм.

На горлі й на грудях яскраво виявлена світла пляма.

У верхній щелепі з кожного боку 5 кутніх та передкутніх зубів, а в нижній щелепі по 6¹.

Слухові капсули. мають добре виявлені слухові трубки.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{1}{2}$ — всього 38 зубів.

Рід куниця — *Martes* 9

9 (10). Світла пляма на горлі й на грудях яснобіла. Продовжуючись назад, вона здебільшого розгалужується на два відростки, що іноді заходять на передні кінцівки.

Подушечки пальців голі, хоч ступні зісподу і вкриті коротеньким волоссям.

¹ Нерідко перший передкутній зуб в обох щелепах досить рано випадає, але їх ямки майже завжди зберігаються.

Верхня частина тіла сіруватобіла, а нижня брудносіра.

Кінцівки та хвіст темнобурі.

Довжина тіла та голови 400—470 мм, хвоста 230—260 мм, задньої ступні 80—85 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 78—84 мм.

Куниця кам'яна — *Martes foina*, 88 стор.

10 (9). Світла пляма на горлі та грудях мінлива, від блідожовтого до жовтогарячого кольору. Продовжуючись назад, вона здебільшого має лише один відросток, що тягнеться між передніми кінцівками. Подушечки пальців майже захищені в густому волоссяному покриві ступні.

Верхня частина тіла та пухнастий хвіст темнобурі з жовтуватими відтінками на боках і на череві. Кінцівки чорнобурі.

Довжина тіла разом з головою 360—480 мм, хвоста 205—225 мм, задньої ступні 90—95 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 71—86,6 мм.

Куниця лісова — *Martes martes*, 87 стор.

11 (8). Звірі менших розмірів: довжина тіла разом з головою дорослих менше 400 мм.

Забарвлення горла та грудей такого самого кольору, як і низ тіла.

У верхній щелепі з кожного боку 4 кутні і передкутні зуби, а в нижній щелепі по 5.

Слухові капсули не мають помітно виявлених слухових трубок 12

12 (11). Забарвлення верхньої частини тіла дуже строкате з різко виявленими світлими плямами та смужками неправильної форми.

Внутрішній бік хижого зуба нижньої щелепи має додаткову вершину (рис. 32).

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{3}{3}; m \frac{1}{2}$ — всього 34 зуби.

Рід перегузи — *Vormela* 13

Рід перегузи представлений у тваринному світі УРСР лише одним видом.

Рис. 32. Хижий зуб нижньої щелепи перегузи.

Забарвлення спини звіра строкате, з білими, жовтими і жовтогарячими плямами, розкиданими вздовж усієї верхньої частини тіла.

Загальний тон спини — іржаво-коричневий.

Позаду очей, поперек голови тягнеться до вух біла смуга, що особливо різко виділяється на чорному фоні волосяного покриву голови.

Нижня частина тіла чорна.

Кінцева частина пухнастого хвоста чорнобура.

Довжина тіла разом з головою 310—380 мм, хвоста 130—180 мм, задньої ступні 40—50 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 50—59 мм.

Перегузня звичайна — *Vormela peregusna*, 90 стор.

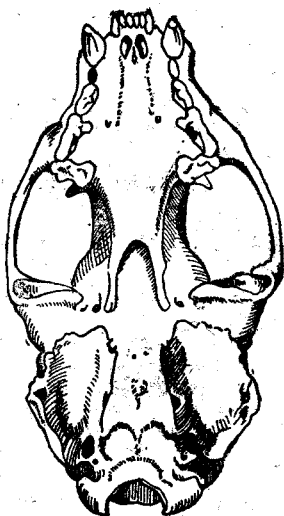

Рис. 33. Череп норки знизу.

13 (12). Верхня частина тіла забарвлена одноманітно, без різко виявлених плям та смуг.

Внутрішній бік хижого зуба нижньої щелепи позбавлений додаткової вершини.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{3}{3}; m \frac{1}{2}$ — всього 34 зуби.

Під тхори та ласки — *Mustela* 14

14 (19). Забарвлення волосяного покриву нижньої частини тіла темне; коли ж забарвлення на череві буває світле, то воно поступово переходить

у темний колір верхньої частини тіла.

Ні взимку, ні влітку волосяний покрив не буває зовсім білий 15

15 (16). Забарвлення всього тіла і голови одноманітне, темнобуре або коричнево-буре. Підшерстя верхньої частини тіла теж темне. Верхні й нижні губи зовсім білі.

Череп помітно видовжений, ширина його в межах слухових капсул майже дорівнює половині кондилобазальної довжини черепа.

Слухові капсули мають видовжену форму (рис. 33).

Лобова частина черепа між надочними паростками плескувата.

Звірі ведуть напівводний спосіб життя і мають між пальцями задніх лап плавальні перетинки.

Довжина тіла разом з головою 340—405 мм, хвоста (без довжини кінцевих волосків) 140—165 мм, задньої ступні 45—65 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 57—68,7 мм.

Норка звичайна — *Mustela lutreola* L., 94 стор.

16 (15). Волосяний покрив тіла й голови звіра не має одноманітного забарвлення, бо світлопалеве підшерстя

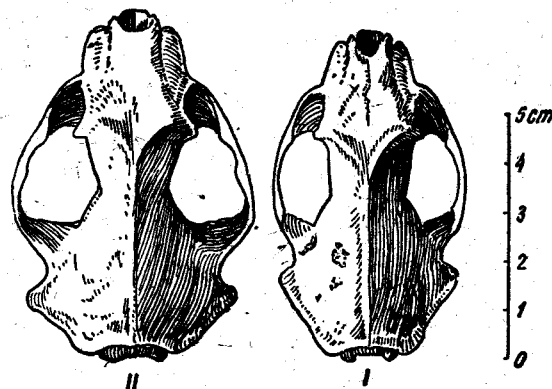

Рис. 34. Черепа тхорів зверху: I — чорного тхора; II — степового тхора.

верхньої частини тіла помітно просвічує між чорним остьовим волоссям.

Череп широкий і короткий, ширина його в межах слухових капсул значно більша половини кондилобазальної довжини черепа.

Слухові капсули мають трикутну форму.

Лобова частина черепа між надочними паростками опукла.

Звірі ведуть виключно наземний спосіб життя . . 17

17 (18). Хвіст майже весь чорний. У забарвленні верхньої частини тіла звіра переважають чорні тони. Світло-

палева підшерстя, в значній мірі, закрите остьовими волосками з широкими чорними вершинами.

Нижня частина тіла темна.

Починаючи від заочних паростків, міжочний простір черепа помітно не звужується (рис. 34).

Довжина тіла разом з головою 295—450 мм, хвоста (без кінцевих волос) 110—140 мм, задньої ступні 41—60 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 51—70 мм.

Тхір чорний — *Mustela putorius*, 91 стор.

18 (17). Хвіст у своїй основі жовтуваторудий і лише кінцева половина його чорна (рис. 35).

У забарвленні верхньої частини тіла звіра переважають жовтуваторуді тони.

Довге темнобуре остьове волосся слабо прикриває світлопалева підшерстя.

Нижня частина тіла світла, жовтуватосіра.

Починаючи від заочних паростків, міжочний простір черепа різко звужується в задньому відділі.

Довжина тіла та голови 350—460 мм, хвоста (без довжини кінцевих волос) 130—170 мм, задньої ступні 50—67 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 56—75,2 мм.

Тхір степовий — *Mustela eversmanni*, 93 стор.

19 (14). Забарвлення нижньої частини тіла зовсім біле, різко відмежоване від одноманітно коричневого забарвлення спини.

Взимку звірі цілком вкриваються зовсім білим волоссяним покривом.

20 (21). Довжина хвоста (з довжиною кінцевих волосків) менше половини довжини тіла разом з головою.

Забарвлення хвоста звичайно одноманітне: влітку коричнювате, а взимку зовсім біле, лише з незначним потемнінням на самому кінці.

Довжина тіла разом з головою 150—230 мм, хвоста (без кінцевих волос) 40—65 мм, задньої ступні 20—32 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих самців 32—44 мм, самиць 30—36 мм.

Ласка — *Mustela nivalis*, 96 стор.

21 (20). Довжина хвоста (з довжиною кінцевих волосків) або дорівнює половині довжини тіла разом з головою, або перевищує її.

Хвіст має яскраво виявлену двоколірність. Основна частина (принаймні дві третини) влітку коричнева, а взимку біла. Кінцева ж частина завжди чорна.

Довжина тіла разом з головою 200—310 мм, хвоста (без довжини кінцевих волосків) 75—110 мм, задньої ступні 36—47 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих самців 45—52,2 мм, самиць 38,5—44,5 мм.

Горностай — *Mustela euminea*, 95 стор.

РОДИНА КОТЯЧИ. FELIDAE.

До цієї родини належать хижаки середніх і великих розмірів.

Характерні ознаки: гнучке, помітно видовжене тіло, вкорочена шия та кругла, короткоморда голова.

Міцні кінцівки котячих — пальцевидні: передні мають п'ять пальців, задні — чотири. Пальці озброєні втяжними, дуже гострими і вигнутими кігтями.

З усіх хижаків родина котячих найбільш пристосована до живлення виключно тваринною їжею.

Кутні зуби яскраво секторіального, ріжучого типу. Хижаки зуби і у верхній і в нижній щелепі особливо розвинені. Верхній хижий зуб має три кореня.

Внутрішня порожнина слухових капсул у черепі котячих поділена кістковою перегородкою на дві камери.

За способом життя хижаки родини котячих — наземні тварини, здатні добре лазити по деревах.

У тваринному світі УРСР родина котячих представлена лише двома родами.

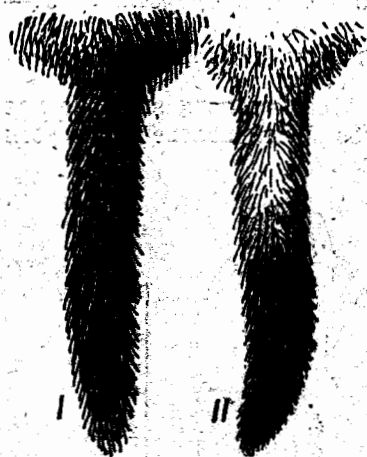

Рис. 35. Забарвлення хвостів у тхорів:

I — морного тхора; II — степового тхора.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (2). Звірі середнього розміру: довжина тіла разом з головою дорослих близько 800 мм.

Хвіст довгий: довжина його разом з кінцевими волосками значно перевищує довжину голови.

Короткі кінцівки міцні.

Волоски на кінцях вух не утворюють помітних китичок.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{3}{2}$; $m \frac{1}{1}$ — всього 30 зубів.

Рід *коти* — *Felis*.

Рід *коти* представлений у фауні УРСР лише одним видом.

Загальний тон забарвлення буруватосірий з жовтуватими відтінками на череві.

Уздовж хребта тягнуться темnobури поздовжні смуги, а по боках тіла майже чорні поперечні смужки, що нерідко перетворюються на ряд плям.

Кілька чорних кільцевих смуг є і на хвості.

Довжина тіла разом з головою 520—650 мм, хвоста (без кінцевих волосків) 310—340 мм, задньої ступні 125—140 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 83—96 мм.

Кім дикий — *Felis silvestris*, 112 стор.

2 (1). Звірі значних розмірів: довжина тіла разом з головою дорослих понад 800 мм.

Хвіст короткий. Довжина його приблизно дорівнює довжині голови.

Кінцева третина хвоста чорна.

Кінцівки міцні, порівняно довгі. Вуха на кінцях мають виразно помітні китиці.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{2}{2}$; $m \frac{1}{1}$ — всього 28 зубів.

Рід *рисі* — *Lynx*.

У тваринному світі УРСР цей рід представлений лише одним видом.

Хутро звіра зверху бруднорудує з сіробрудними плямами вздовж усієї верхньої частини тіла.

Знизу хутро біле.

Череп досить видовжений порівняно з черепом кота і разом з тим дуже опуклий у міжочній частині.

У задньому відділі першого справжнього кутнього зуба (m_1) нижньої щелепи є, крім двох основних вершин, ще додаткова третя вершинка.

Довжина тіла разом з головою 850—1050 мм, хвоста (без кінцевих волосків) 160—260 мм, задньої ступні 232—300 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 120—145 мм.

Рись — *Lynx lynx*, 115 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ ХИЖАКІВ (FISSIPEDIA).

Куниця лісова. *Martes martes* L.

Струнке тіло на коротких, але міцних ногах та довгий пухнастий хвіст, що перевищує довжину тіла — характерні ознаки цього хижак нашої фауни (кольорова табл. 1).

Куниця лісова — хижак, що добре пристосувався до життя на деревах. Вона з блискавичною швидкістю стрибає по гілках дерев і чудово лазить по їх стрімких стовбурах.

Забарвлення хутра куниці лісової бурує з виразним палевим відтінком; блискуче темnobуре на голові.

Забарвлення хвоста теж темніше, ніж на спині.

Найбільш відмітна ознака куниці лісової — її жовта, або жовтогаряча горлова пляма.

Водиться куниця лісова в лісових областях Європи та в тайговій частині Західного Сибіру, поширюючись на схід до р. Об. Трапляється також на Кавказі і в Закавказзі.

Типовий мешканець старих великих лісів, куниця лісова досить поширений, але нечисленний звір у тваринному світі УРСР. Водиться по борах Полісся та в мішаних лісах лісостепової зони. Населяє також гірські й низинні ліси Карпат, особливо верхній пояс хвойних лісів. Прирічковими лісами великих річок (Дніпро, П. Донець) куниця заходить далеко на південь, у степи.

Переважно нічні хижаки, лісові куниці іноді бувають діяльні і вдень.

Живляться куниці лісові переважно тваринною їжею: різними мишовидними гризунами, білками, вовчками, дрібними співочими пташками та їх яйцями; їх вони ни-

щать значні кількості в районі свого оселення. Крім дрібної здобичі, куниці лісові іноді нападають на зайців і навіть на молодих козуль, з якими справляються без особливих труднощів.

На Карпатах вони полюють і на таких великих птахів, як глухарі та тетереви.

До складу їжі куниці лісової входять також і рослини, зокрема плоди диких фруктових дерев, ягоди горобини, шипшини тощо.

Своє кубло куниця лісова звичайно мостить у дуплах старих суховершинних дерев, нерідко використовує і старе біliche кубло. Гніздова вистілка в такому кублі дуже примітивна; до порохні, що в ньому зібралася, куниця додає лише трохи моху та лишайів.

У такому кублі в кінці квітня або в травні куниця лісова народжує від 3 до 5 малят. Термін вагітності, як і в куниць кам'яних, 236—237 днів.

Молоді куниці дуже спритні і рухливі.

Куничий виводок тримається вкупі лише до осені, а у вересні розходиться, і молодь починає жити самостійно.

Куниця лісова має велике господарське значення як промисловий звір, що дає високоякісне хутро.

Куниці лісові в певній мірі шкодять тим, що нищать диких птахів, але це перекривається високою вартістю їх цінного хутра.

Куниця кам'яна. *Martes foina* Erxleb.

Своїм зовнішнім виглядом куниці кам'яні нагадують куниць лісових, хоч і мають ряд відмітних ознак (рис. 36).

Забарвлення хутра досить мінливе: від палевобурого до темнокаштанового. Особливість його в підшерсті, дуже світлому, сіруватому на спині й на боках.

На відміну від куниць лісових горлова пляма у них зовсім біла.

Водиться куниця кам'яна в Західній Європі, Молдавській РСР, Білорусії, Латвії, Естонії, в Кримській області, на Кавказі, в Закавказзі, в Малій Азії, Ірані, Афганістані та в горах Середньої і Центральної Азії до Манчжурії включно.

Куниця кам'яна населяє всі лісостепові райони України. В степовій частині вона поширена в правобережних областях, зрідка трапляється в лівобережних степових

районах Херсонської області, в північних районах Запорізької та Сталінської областей і в північно-західних районах Ворошиловградської області.

Населяє кам'яна куниця і гірські райони Закарпатської області.

Живе по байрачних лісах, по кам'янистих балках, де вона робить своє лігво в каміні, в розколинах скель, у дуплах старих дерев тощо. Не уникає вона і населених місць, охоче оселяючись на горищах кам'яних жилих будинків або в міських парках чи великих садах біля них.

Куниця кам'яна — нічна тварина, яка виходить на полювання лише надвечір.

Життя у них тісно зв'язане з періодом року. Взимку # навесні вони нищать мишовидних гризунів, дрібних співочих пташок і їх яйця, ящірок, жаб та комах; влітку і восени вони живляться переважно рослинною їжею (плодами фруктових дерев, ягодами та ін.) і лише частково дрібними гризунами та птахами.

Якщо куниця кам'яна оселяється біля людського житла в містах, їжею її стають пацюки, кажани, а іноді і свійські птахи.

Раз на рік, частіше в травні, самиця народжує, після 236—237 днів вагітності, 2—6 малят.

Ростуть молоді кунці швидко і вже через три місяці починають жити самостійно, а в кінці вересня покидають материнське кубло, оселяючись десь поблизу.

Статевозрілими стають на другому році життя.

Живе куниця кам'яна до 15 років.

Хоча куниця кам'яна і завдає певної шкоди нищенням співочих пташок та дрібних свійських тварин (курей,

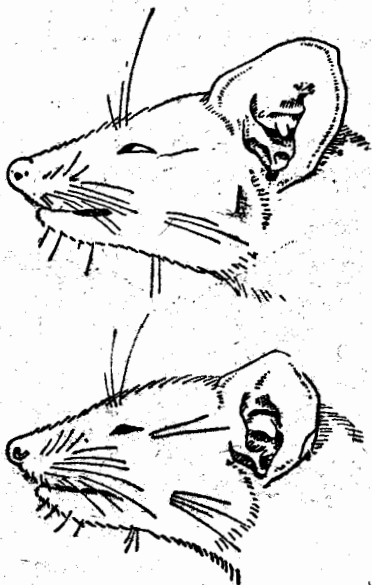

Рис. 36. Голови кунці: зверху лісової, внизу кам'яної.

голубів, кролів), проте, за велику кількість нищених нею мишовидних гризунів — шкідників польових і лісових культур, її треба вважати твариною дуже корисною в сільському та лісовому господарстві.

За цінне, високоякісне хутро куницю кам'яну вважають важливим промисловим хутровим звіром.

На території УРСР ці куниці нечисленні, а тому на певний час добувати їх, як і куниць лісових, заборонено.

Перегузня звичайна. *Vormela peregusna* Güeld.

Характерною ознакою перегузні, цього маловідомого пустельно-степового тхара, яка відрізняє її від інших

Рис. 37. Перегузня звичайна.

тхорів, є її забарвлення. Це єдиний хижак нашої фауни, що має рябе, строкате забарвлення спини, малюнок якого дуже мінливий (рис. 37).

Характерність такого забарвлення в густих жовтих і білуватих плямах на рудуватобурій спинці й боках; низ тіла блискучий, чорнобурий. Між вухами та очима впоперек темнобурої голови простягається біла смуга, що закінчується під шиєю.

Помітної різниці в забарвленні літнього й зимового хутра в перегузні нема. Підшерстя розвинене мало, остове волосся густе.

У минулому дуже поширені в цілих степах, перегузні тепер лише спорадично населяють райони степових областей.

Водяться перегузні на півдні Європи (Болгарія, Руму-

нія), в ряді степових і лісостепових областей Європейської частини СРСР, у Кримській області, Західно-Казахстанській області, в Закавказзі, Ірані, Афганістані, Середній Азії і Монгольській Народній Республіці до Північного Китаю.

Цілком вірогідні знахідки перегузні на території України: в Полтавській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Сталінській та Ворошиловградській областях.

Ще близько 100 років тому перегузня була звичайним звіром в Одеській та Херсонській областях; тепер тут цього звіра не знають — він вимер.

Тримаються перегузні майже виключно у відкритих степових місцевостях, хоч є факт оселення цього звіра в центрі досить великого міста (Ізюм, Харківської області).

Перегузня — тварина переважно нічна, хоч іноді виходить з нори на поверхню і вдень.

Живиться різними дрібними гризунами: ховраками, хом'яками, мишами, подівками, сліпаками та ін. Охоче поїдає дрібних птахів, ящірок і жаб.

Для виводу молодняка перегузні часто використовують нори сліпаків, у гніздових камерах яких влаштовують своє кубло.

Приблизно в травні, після майже двомісячної вагітності, перегузня народжує від 4 до 14 сліпих малят¹.

Малята ростуть повільно і повного розвитку досягають лише на другому році життя.

Хутро перегузні ціниться не дуже високо, хоч у країнах Сходу своєрідне забарвлення дуже підвищує цінність шкурки цього звіра.

Живляться переважно мишовидними гризунами і тому мають важливе значення в боротьбі з шкідниками сільського господарства.

Цей корисний звірок дуже нечисленний, тому полювати на нього на території України законом заборонено.

Тхір чорний. *Mustela putorius* L.

Тхір чорний — типовий звір широколистяних лісів Полісся та Лісостепу. Цей невеликий хижак має довге гнучке тіло на коротких ногах (рис. 38).

¹ 14 малят перегузні добуто в Стрілецькому степу Ворошиловградської області.

Забарвлення остьового покриву спини блискуче чорнобуре, крізь яке взимку проступає жовтуватопалева підшерстя; влітку підшерстя темне. Нижня частина тіла, кінцівки та хвіст майже чорні.

Вуха облямовані білуватим волоссям. Навколо рота волосся теж біле.

Водиться чорний тхір у Західній Європі та в північних і центральних областях Європейської частини СРСР.

Дуже поширений він і по всіх областях України; оселяється він у різних місцевостях, уникаючи лише суцільних лісів та відкритих степових рівнин, хоч просувається

Рис. 38. Тхір чорний.

далеко на південь у степові райони, тримаючись долин річок, невеликих острівних лісків, чагарників, поблизу людських осель тощо.

Тхір чорний переважно нічна тварина.

Живиться дуже різноманітною їжею, переважно мишовидними гризунами. Другорядне значення в живленні тхорів чорних мають дрібні птахи, ящірки, жаби та риба.

Оселившись поблизу господарства людини, він нападає і на свійську птицю.

Кубло для виведення молодня тхір чорний робить десь під хмизом, у купах каміння, під підлогою будівель, у скиртах соломи або в норах. Такі нори тхір сам риє неохоче, а здебільшого використовує готові нори інших тварин.

Приблизно в травні, після майже двомісячної вагітності, самиця народжує від 4 до 10 сліпих, майже голих

тхоренят, які лише через місяць прозрівають і поволі ростуть, досягаючи повного розвитку лише на другому році життя.

Чорні тхори винищують багато польових та лісових шкідників (мишовидних гризунів, ховрахів, хом'яків та ін.), цим вони корисні в сільському та лісовому господарстві.

Тхір чорний — цінний хутровий звір.

Цей тхір — кровожерливий хижак, який може завдати великих збитків у господарстві людини, знищуючи корисних птахів і спустошуючи курники, де він часто знищує більше курей, ніж може з'їсти.

Тхір степовий. *Mustela eversmanni* Lesson.

Будовою тіла цей тхір дуже схожий на тхора чорного і відрізняється від нього лише забарвленням.

М'яке зимове хутро тхора степового складається з густого підшерстя та довгого остьового волосу. Забарвлення його бліде, жовтуватопалева з розрідженим темнобурим відтінком на спині.

Черевна частина тіла та кінцівки чорнобурі.

Хвіст в основі іржавобілястий і лише кінцева третина його бурочорна.

Літнє хутро значно коротше і грубіше від зимового, забарвлення його одноманітне, жовтуваторудувате.

Водиться тхір степовий у Румунії, Угорщині, Югославії, майже по всій степовій і лісостеповій смузі Європейської частини СРСР, в Казахстані, в Сибіру до середньої течії Амуру, в Середній Азії, Монголії, Манчжурії і Китаї.

На території УРСР поширений по всіх степових і лісостепових областях, проникає по безлісних місцевостях у поліські райони, а на захід доходить до Прикарпаття.

Оселяється переважно у відкритих степах. Охоче тримається долин степових річок, на оброблених ланах та поблизу населених пунктів, хоч у жилих будинках не трапляється.

У протилежність тхорові чорному уникає лісових, болотних та густо вкритих чагарником місцевостей.

Живиться виключно тваринною їжею, переважно ховраками, хом'яками та мишовидними гризунами. Рідше птахами, жабами, ящірками тощо.

Живуть тхори степові в норах ховрахів, хом'яків, бабаків та інших гризунів і лише зрідка самостійно риють собі нору невеликого розміру.

Свою гніздову камеру в норі тхір стеновий звичайно добре вистелює м'якою сухою травою, але іноді такої підстилки в норі не буває.

Частіше в першій половині травня, один раз на рік, самиця народжує, після приблизно 40-денної вагітності, 8—11, а іноді і більше малят.

Малюта швидко ростуть; вже через 13—15 днів вони прозрівають¹, а через три місяці навіть переходять до самостійного життя. Вкупі виводок тримається лише до осені, після чого розбрідається.

Тхір степовий дуже корисний звір, що винищує багато шкідливих у сільському господарстві гризунів. Крім того, як цінний хутровий звір, займає значне місце в хутрозаготівлях.

Взятий під охорону, і полювати на нього заборонено.

Норка звичайна. *Mustela lutreola* L.

Норка звичайна — дрібний хижак, добре пристосований до життя поблизу води і частково навіть у воді.

Від тхора вона відрізняється помітно сплющеною мордою, будовою кінцівок, пальці яких сполучені плавальними перетинками, та коротким хутром, з густим, як у видри, підшерстям.

Забарвлення хутра одноманітне, темнобуре або темнокаштанове, що непомітно переходить у сіруватобуре на череві.

Поширена в Західній Європі, в середніх та північних областях Європейської частини СРСР.

У незначній кількості норки трапляються на всій території України. Тут вони оселяються по заплавах річкових долин, по узбережжях, густо вкритих рослинністю стариць, лісових джерелах та болотах.

Свої нори норки роблять біля самої поверхні води, але завжди вище її рівня. Нерідко вони використовують нори інших тварин: водяних полівок, хохулей та ін.

Живляться різними дрібними тваринами, що живуть біля водойм або у воді: рибами, раками, жабами, водяними полівками та іншими мишоподібними гризунами.

¹ За даними П. А. Мантейфеля — на 31—35 день.

Рідше вони поїдають птахів, їх яйця, молюсків та водяних комах.

Наприкінці квітня або в травні, після 6—8 тижнів вагітності, самиця народжує 4—7 малят.

Лише через місяць малюта прозрівають, після чого швидко розвиваються і вже на початку серпня починають жити самостійно.

Статевої зрілості норки досягають наприкінці першого року життя.

Живуть норки в середньому 8—10 років.

Норка дуже цінний хутровий звір. Поїдаючи малоцінні види риб, вона не завдає істотної шкоди рибному господарству, небажана її присутність лише в короцових господарствах.

Щоб дати можливість норкам розмножитись, полювання на них у межах УРСР тимчасово заборонено.

Горностай. *Mustela erminea* L.

Горностай — дрібний хижак з довгим гнучким тілом на коротеньких ніжках (рис. 39).

Рис. 39. Горностай.

Основна ознака, що відрізняє його від інших звірків, своєрідне зимове забарвлення хутра. Каштанове на спині влітку, різко відмежоване від білуватожовтуватого на череві, хутро горностая взимку стає сніжнобілим усе, крім чорної кінцевої частини хвоста.

Поширений горностай у Західній Європі, майже на всій території Радянського Союзу (крім Кримської області,

Закавказзя, пустинь Середньої Азії та південного Казахстану), в Афганістані, Центральній Азії та Північній Америці.

Водиться майже на всій території Української РСР, крім причорноморської смуги Херсонської області і приазовської смуги Запорізької та Сталінської областей.

У районі Карпат їх нема в скелях гірських вершин і на полонинах.

У межах поширення місця оселення горностайів досить різноманітні. Він населяє річкові долини, зарості очерету в плавнях, чагарник уздовж узбережжя водойм, гірські райони з розрідженою лісовою рослинністю.

Своє кубло горностай робить у густо переплетеному квітінні, в купах каміння, серед бур'янів та чагарників, під хмизом, у скиртах соломи або в низько розміщених дуплах дерев. Іноді кубло він будує в норах ховрахів або водяних полівок, старанно вистеляючи його м'якою травою, мохом та шерстю гризунів.

Горностай дуже потайний нічний звір, що виходить на полювання переважно вночі.

Узимку горностай живиться переважно мишовидними гризунами, а влітку, крім того, пташиними яйцями, дрібною рибою, жабами, комахами тощо.

У період з лютого по квітень самиця горностая народжує, після майже 8-місячної вагітності, 4—8, а іноді й більше (до 14) сліпих і немічних малят.

Уже на 9—12 день вони прозрівають і дуже швидко розвиваються, так що восени молодь уже майже не відрізняється від дорослих.

Статева зрілість горностая настає під кінець першого року життя.

Серед корисних у сільському господарстві звірів, горностай займає одно з перших місць як активний винищувач мишовидних гризунів та інших шкідників сільськогосподарських та лісових культур.

Цілий хутровий промисловий звір, полювання на якого на території УРСР заборонене.

Ласка, *Mustela nivalis* L.

Ласка — найменший серед хижаків звірок, який своїм довгим і гнучким тілом на коротеньких ніжках дуже схожий на горностая.

На відміну від горностая, зимове хутро ласки в крайніх південних районах УРСР залишається рудим або каштановим, не набуваючи сніжнобілого забарвлення.

Хвіст завжди має таке ж забарвлення, як і спина.

Водиться в західній частині Європи, північній частині Африки, майже по всьому Радянському Союзу (крім островів Льодовитого океану, Сахаліну, центральних Кара-Кумів та Кизил-Кумів), в Центральній і Північній Азії та в Північній Америці.

Ласка водиться на всій території УРСР і оселяється тут у найрізноманітніших місцевостях, але завжди там, де є значна кількість мишовидних гризунів.

На ласку можна натрапити в лісі, в полі, на луках, у садах, садибах, у відкритих степах і навіть у жилих і господарських будівлях.

Уникають вони лише суцільних лісових масивів і полісся та гірських вершин і полонин Карпат.

Діяльні ласки звичайно вночі, хоч нерідко їх можна бачити і вдень.

Основна їжа ласок — дрібні мишоподібні гризуни (полівки та миші), ганяючись за якими, вони легко проникають у їх нори і винищують тут усю сім'ю, і старих, і їх малят.

Другорядним кормом ласок є птахи, що гніздяться на землі, та їх яйця, ящірки, жаби та різні комахи.

Приблизно в травні, після майже 7 тижнів вагітності, ласка народжує 4—7 малят.

Ласка є один з найбільш корисних для сільського господарства звірів. За рік одна ласка може знищити близько трьох тисяч дорослих полівок і цим зберегти для господарства тисячі кілограмів хліба.

Не менш корисна ласка і для полезахисних лісонасаджень; тут вона винищує шкідливих гризунів, що поїдають садівний матеріал і підгризають молоді паростки насаджень.

Хоч шкурки ласок мають цінність як хутровина, проте звірок цей багато корисніший як винищувач шкідливих гризунів.

На всій території Української РСР ласку нищити заборонено законом.

Борсук звичайний. Meles meles L.

Товсте, незграбне тіло борсука з короткими міцними кінцівками, озброєними довгими і широкими кігтями, добре пристосоване до риття (рис. 40).

Без особливих труднощів борсуки виривають собі глибокі нори і, шукаючи їжі, легко ламають гнилі пеньки і розкопують коріння.

З органів чуття добре розвинені в борсуків нюх і слух.

Водиться борсук у Західній Європі, в більшості областей Європейської частини СРСР, по всій південній частині Сибіру, в Середній Азії, Туреччині, Ірані, Афганістані, в Китаї та Японії.

Досить поширений борсук і на території України.

Рис. 40. Борсук звичайний.

Місця для оселення борсук вибирає різні: яри та байраки в суцільних мішаних лісах і в перелісках, зарості чагарника по балках і яругах у степових районах. У гірських місцевостях борсуки оселяються в проваллях, між скелями, високо підіймаючись у гори.

Їжа борсуків дуже різноманітна, в основному це різні корінці, плоди (ягоди, горіхи), гриби, жуки, слизняки, черв'яки та різні личинки, яких вони добувають у землі. Разом з тим борсуки нерідко поїдають дрібних гризунів (мишей, полівок), пташок, жаб та ящірок.

Живуть борсуки в глибоких норах, що мають іноді більше десятка відміток і виходів. Проте влітку вони досить часто днюють десь у гущавині чагарника на поверхні землі. В таких безпечних місцях, у густих темних лісах борсуки ходять і полюють не з заходом сонця, як це характерно для них, а і вдень.

На зиму борсуки залягають у сплячку, але сплять вони не міцно, часто прокидаються і можуть навіть серед зими виходити на поверхню землі.

Ранньою весною, приблизно в березні, самиці борсуків, після 340—350-денної вагітності¹, народжують у своїх глибоких, затишних норах 3—5 сліпих малят, які швидко ростуть і вже через місяць, прозрівши, вилізують з нори, щоб погрітись на теплому сонечку.

Статева зрілість у борсуків настає на другому році життя.

Як винищувач величезної кількості шкідливих комах і їх личинок борсук корисний у лісовому господарстві.

Хутро борсуків з його довгим грубим остьовим покриттям малоцінне, через що промислове значення їх невелике. Полюють на борсуків заради шкурки, смачного м'яса та сала, яке має цілющі властивості.

У південних областях УРСР борсук іноді шкодить посівам кукурудзи, виноградникам та баштанам, але ця шкода настільки незначна, що його все ж слід вважати корисним звіром.

Видра. *Lutra lutra* L.

Довге, гнучке, стиснуте зверху, тіло видри, плескувата голова, коротенькі ноги з пальцями, сполученими плавальними перетинками, і широкий в основі хвіст, під кінець звужений,— все це ознаки, що характеризують цього хижака як звіра, дуже добре пристосованого до напівводного способу життя (рис. 41).

У воді видра майстерно плаває і пірнає, по землі ж пересувається майже поповзом.

Поширена видра в Західній Європі, по всьому Радянському Союзу, в Туреччині, Ірані, Афганістані, Монголії і в Китаї. В УРСР здебільшого водиться в поліських і лісостепових районах, хоч зрідка трапляється і по річкових долинах степової зони.

Не водяться видри лише в південних сухих степових районах, де нема рібних водоймищ.

Улюбленим місцем оселення видри є річки з великою кількістю заводей та порослих чагарником стариць, з крутими підмитими водою берегами, заваленими корчами та підмитими деревами.

¹ Така тривала вагітність у борсуків пояснюється затриманим розвитком заплідненого яйця у самиць.

Рис. 41. Видра.

У степових безлісних районах видри оселяються в густих заростях очерету, в гірських річках вони живуть у глибоких розколинах скель, між камінням тощо.

Видра веде нічний, дуже потайний спосіб життя, що дає їй можливість оселятися і бути непомітною навіть поблизу населених місць. Лише в затишних місцях, де видр ніхто не лякає, їх можна зрідка бачити і вдень.

Органи чуття у видри високо розвинені; вона має гострий слух, чудовий нюх і добре бачить і вдень і вночі.

Живиться переважно рибою, хоч поїдає також багато жаб, раків, молюсків та різних водяних комах.

З охотою полюють видри і за водоплавними птахами та мишовидними гризунами, зокрема водяними полівками.

Крім тимчасових притулків, у вигляді якоїсь печерки під берегом або заглибини під хмизом, видри риють постійну нору, що має нижче рівня води короткий хід до простої гніздової камери. Така камера звичайно буває добре вимощена сухою травою та мохом.

Тут, найчастіше в травні, приблизно після 9-тижневої вагітності, видра народжує 2—5 сліпих малят, які на 9—10 день прозрівають.

Малята досить швидко ростуть і вже через два місяці після народження починають виходити з матір'ю на полювання.

До пізньої осені, а іноді і протягом усієї зими, виводок тримається разом з старими.

Статева зрілість видри настає лише в трирічному віці.

Живуть видри 12—15 років.

Видри дуже цінні хутрові звірі, їх шкурки, крім красивого забарвлення, теплі і дуже міцні.

У зв'язку з тим, що вони тепер усюди залишилися в незначній кількості, добувати їх на території УРСР законом заборонено.

У ставкових рибних господарствах видри можуть завдавати значної шкоди.

Ведмідь звичайний. *Ursus arctos* L.

Відмітні ознаки ведмедя звичайного, що відрізняють його від інших видів роду ведмедів: кремезне, незграбне тіло, велика голова з широким, помітно підвищеним лобовим відділом (кольорова табл. II).

Хутровий покрив довший, ніж у інших видів ведмедів, особливо в шийку та в стегновій частині задніх кінцівок.

Забарвлення одноманітне, лише низ шиї іноді має світліші відтінки.

Водиться в лісових областях Європи та Азії, в Північній Африці (Атлас), на Далекому Сході і в Північній Америці.

Ще недавно цей могутній хижак нашої фауни був звичайним звіром суцільних лісових масивів на значній частині території УРСР.

Навіть у першій половині XIX ст. ведмеді ще водились у лісових хащах Полісся.

Тепер ведмеді залишилися тільки в західній частині України — в гірських місцевостях карпатських лісів. За останні роки в лісах Чорногори і в Горганах кількість їх помітно збільшилася.

Дуже рідко поодинокі екземпляри ще трапляються в лісах Чернігівської, Житомирської та Волинської областей, куди вони заходять з суміжних північних лісів Білоруської РСР¹.

Типові мешканці великих лісів, ведмеді уникають розріджених лісових насаджень, хоча в Карпатах, коли вистигають на полонинах чорниця, вони на деякий час перебираються в субальпійську зону.

Свій барліг ведмідь робить у глухих, неприступних лісових хащах. Барліг ведмеда — це досить простора, неглибока яма під корінням вивернутого дерева, під поваленим стовбуром або під великим каменем чи просто в густому ялинику.

У такому барлозі, у м'яку підстилку з сухого листя, моху або вересу, в кінці листопада ведмідь залягає в сплячку, і тут його заносить снігом. Про присутність його свідчить лише невелика віддушина, продихана звіром у сніговому покриві.

На відміну від таких тварин, як бабаки або ховрахи, ведмідь під час сплячки не впадає в повну заціпеність. Це швидше дрімота. Ведмідь під час сплячки ворухнеться, повертається, прислухається до різних звуків і, в разі небезпеки, кидає барліг.

У сплячці ведмідь нічого не їсть і існує в цей період за рахунок підшкірного жиру, відкладеного влітку та рано восени.

¹ Останнього ведмеда, що потрапив у ліси Чернігівщини, вбито в 1928 р. біля м. Добрянки.

У теплі, малосніжні зими, коли буває багато різної поживи, частина ведмедів бродить цілу зиму, залягаючи в сплячку лише з настанням лютих морозів, на короткий час — два-три тижні.

Ведмідь — всеїдна тварина. Він охоче поїдає різні ягоди: чорницю, брусницю, журавлину, малину тощо. Жолуді, лісові та букові горіхи теж мають велике значення в живленні ведмедів, бо в цих плодах, особливо в горіхах, є багато жиру.

Під час вимушеного голодування ведмеді їдять коріння рослин. Не хestують вони й комахами, їх личинками, черв'яками, ящірками, жабами та мишовидними гризунами, яких вони добувають, старанно перевертаючи каміння, руйнуючи трухляві пні та розкопуючи мурашники.

На великих тварин (оленів, козуль та диких кабанів) ведмеді не нападають, бо не можуть з ними справитися, але молодняк — оленята, козулята, а найчастіше дикі поросята — часом попадають у міцні кігті хижака.

Розмножуються ведмеді дуже повільно. Перший приплід ведмедиця дає лише на четвертому році життя і народжує дітей не щороку, а через рік і навіть рідше.

Ведмежата, яких звичайно буває одно-двоє, рідко троє, народжуються в барлозі в січні місяці. Вони майже голі, сліпі, безпорадні, і піклування матері полягає в тому, щоб нагодувати їх і своїм теплим диханням зберегти від замерзання.

У перші дні свого життя ведмежа має довжину тіла разом з головою всього 25—30 см.

Лише через 30 днів після народження молодняк прозріває і починає швидко рости. До весни ведмежата так підрастають, що з перших днів виходу матері з барлогу вже ходять по лісу слідом за нею. В цей час вони поступово звикають самостійно добувати собі корм, хоча ссуть ведмедицю ще довго.

Живуть ведмеді 30—40 років.

Промислове значення їх невелике, хоч м'ясо й жир їх дуже цінні.

Ведмежі шкури малоцінні, дуже важкі і використовуються лише на вироблення килимів та запон для саней, тому попит на них незначний.

Зважаючи на те, що ведмеді в УРСР — рідкісні звірі, вони не шкодять тваринництву і не нападають на людей, полювання на них заборонене законом.

Вовк сірий. Canis lupus L.

Об'єднані в одному роді з собакою, вовки хоч і мають деякі риси, що зовні нагадують гостровухих великих собак, але разом з тим мають ряд ознак, властивих лише вовкам.

Велика широколоба голова вовка має масивну видовжену морду. Череп його відзначається добре розвиненими кістковими гребенями і, на відміну від черепа собаки, більш звужений і видовжений.

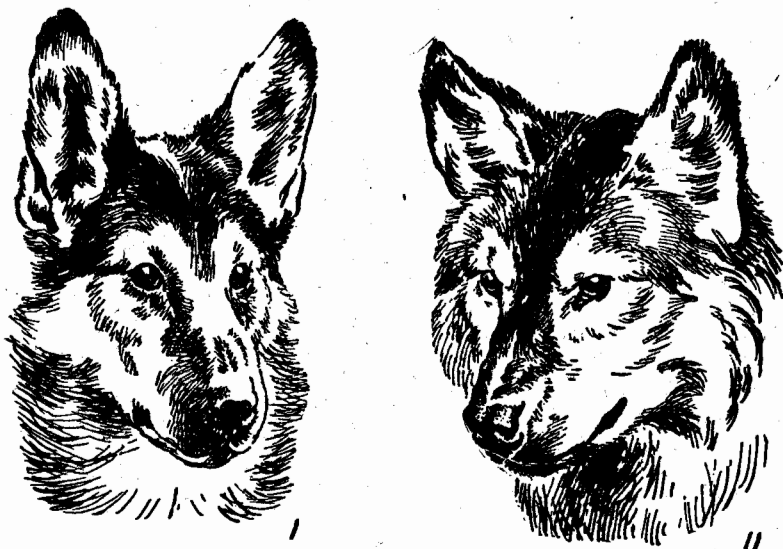

Рис. 42. I — собака-вівчарка; II — вовк.

Зуби у вовка, особливо ікла і хижі зуби, могутніші, ніж у найбільшого собаки.

Яснокоричневі очі вовка, розміщені трохи косо, мають опуклі надбрівні дуги, через що здаються запалими і більшими ніж у собак (рис. 42).

Міцний високий загривок та звичка підгинати задні ноги створюють уяву, що спинна частина сильного тулуба вовка має похилість у напрямі до хвоста.

Сухорляве, підібране в пахвинах черево вовка, яскраво підкреслює міцну, широку грудну клітку його.

Ноги вовка стрункі, але мускулисті й міцні, особливо могутні передні кінцівки (рис. 43).

Товста кремезна шия вкрита помітно видовженим волоссяним покривом.

Рівномірно пухнастий хвіст вовка ніколи не загинається на спину і здебільшого висить, як кажуть мисливці, «поліном».

Органи чуття у вовка дуже гострі. Якщо вовки, так уперто переслідувані людиною з давніх-давен, досі не винищені до останку, то лише завдяки їх високо розвиненим органам чуття.

Шукаючи здобичі чи рятуючись від ворогів, вовк насамперед користується надзвичайно гостро розвиненим слухом. Значно гірше розвинений у вовків нюх. Не такий досконалий, як слух, у вовків і зір.

Як звір, що веде переважно нічний спосіб життя, вдень вовк бачить не краще від звичайної собаки; вночі ж він бачить краще, ніж інші звірі з роду собачих, і добре розрізняє предмети в темряві.

Вовки відзначаються великою силою і винятковою витривалістю.

Мисливський район їх нерідко досягає 50—60 км.

За свідченням П. А. Мантейфеля, вовк може бігати з швидкістю до 80 км на годину.

Забарвлення хутра вовків улітку рудувате, більш інтенсивне на передніх і задніх кінцівках. Уздовж усієї спини по хребту і майже до половини хвоста зверху хутро вовка значно затемнюється чорними вершками остьового волосу. Кінцева частина хвоста теж чорна.

Вуха зовні руді, з домішкою чорнобурих волосинок. Вібриси¹ — чорні.

¹ Довгі товсті волоски навколо рота.

Рис. 43. Кінцівки вовка:
I — передні; II — задні.

Літнє хутро жорстке і порівняно коротке.

Довжина волосків на хребті — близько 60—70 мм.

У зимовому волосяному покриві менше іржаворудуватих відтінків і більше білуватих та палевосірих. Цьому в значній мірі сприяє ясніший колір підшерстя взимку. Крім того, зимове хутро вовка відрізняється і самою структурою — воно значно гущіше, остьовий покрив довший і на хребті досягає 105—110 мм, а вся шкура більш пухнаста.

Слід відзначити, що серед вовків на Україні нерідко трапляються особини з ненормальним забарвленням — частіше чорні меланістичні форми, значно рідше іржаво-жовтуваті флавістичні¹.

Такі вовки з ненормальним забарвленням звичайно появляються у виводках серед нормальних сірих вовченят, що не викликає жодних сумнівів про їх вовче походження.

Водиться вовк на значній території Європи (крім Британських островів, Голландії, Данії та Кримської області), в Азії, на Далекому Сході і в Північній Америці.

На території УРСР вовки поширені досить нерівномірно. Гущіше вони населяють лісові масиви північно-поліських районів, гірські хребти Карпат, глибокі степові балки та терники північно-східних районів Ворошиловградської області.

Постійно виводяться вовки в тих районах чи областях України, де, крім численної здобичі у вигляді різних свійських та диких тварин, вони ще мають цілком сприятливі місцеві природні умови, в яких вовча родина може безпечно жити і вигодовувати молодняк.

На відміну від більшості мисливських звірів, вовк прекрасно уживався з культурними заходами, що провадились за історичних часів в УРСР, зокрема з вирубуванням лісів у північних і західних областях та з розорюванням цілинного степу в південних і східних областях.

Вовки, яких звичайно вважають типовими мешканцями лісу, успішно виводяться в заростях чагарникової порослі, що виникла на місцях вирубаних лісових масивів, по ярах та степових балках і півсухих болотах, яких багато ще на території УРСР. Тут вони мають безпечний захисток, де рятуються від переслідувань людини.

¹ Як окремих вид, чорного вовка вперше описав Еркслебен у другій половині XVIII ст. по екземплярах, добутих у Піренейях. Вовків білих—альбіносів на Україні досі не виявлено.

На степових рівнинах багато вовків водиться подекуди вздовж річкових долин Дунаю, Дністра, Дніпра тощо. Тут вони виводяться в плавневих заростях очерету, часто недоступних для людини, по балках і байраках, вкритих бур'яном та чагарником, де вони мають безпечний притулок і звідки роблять нерідко дуже далекі переходи під час своїх полювань.

Живиться вовк найрізноманітнішою їжею. Крім свійських тварин, включаючи собак і кішок, вовки успішно полюють на різних диких звірів—від великого оленя і до маленької землерийки. Нерідко жертвою вовків стають птахи, що гніздяться на землі, земноводні, плазуни, і навіть риби. Не гребують вовки і комахами та рослинною їжею, які, проте, в їх живленні мають другорядне значення.

Розмножуються вовки один раз на рік. Своє лігво для виводу молодняка вони роблять у глухих, малодоступних для людини, затишних місцях: по глухих степових балках, що заросли колючим чагарником та бур'яном, по лозняках, у густих плавневих заростях сухого очерету, на островах багnistих боліт, у заболоченому дрібноліссі, що густо поросло вербняком та болотними травами, в непрохідних хащах молодого хвойняку тощо.

У гірських районах вовк робить своє лігво в кам'янистих урвищах, у розколинах скель, у завалах або в печерках.

Саме гніздо вовчиця робить під корінням вивернутого дерева, в широкому куці або просто в невеликій заглибині на землі серед високого травостою. Рідше вовки використовують нори лисиць або борсухів, відповідно пристосовуючи їх до своїх розмірів. В окремих випадках вовк і сам рие собі нору, що відзначається як своїм розміром (до 6 м завдовжки), так і простотою будови (з одним вхідним отвором).

Звичайно в середніх числах березня або на початку квітня, після 62—64-денної вагітності, вовчиця народжує в середньому 4—6 головатих, вкритих м'яким темнобурим хутром вовченят (старі вовчиці — 6—8, до 11).

Перші дні вовченята розвиваються дуже повільно — вони глухі, сліпі, беззубі і багато сплять. Але вже на 8—10 день у вовченят відкривається слух, на 12—13 день — зір. У двотижневих вовченят починають прорізуватися молочні зуби, а тритижневі вже активно рухаються і навіть вилазять з лігва. В місячному віці вовченята починають підго-

довуватись відрижкою. Повернувшись з полювання, вовк відригує дрібні шматки проковтнутого, напівперетравленого м'яса, густо здобреного шлунковим соком. Вовченята жадібно накидаються на їжу і швидко поїдають її.

Через деякий час, приблизно в червні — липні, старі вовки вже привчають виводок до самостійного здобування їжі.

Восени (у вересні — жовтні) у молодих вовченят відбувається зміна зубів, тепер вони вже активно допомагають старим вовкам ловити здобич. У цей же час до вовчої сім'ї приєднуються молоді вовки, народження минулого року (перейрки), яких під час гону та вигодовування цього річного виплоду старі вовки відганяють, і вони живуть окремо.

Статева зрілість у вовка настає на 21—22 місяці життя. Живуть вовки до 14—15 років, у неволі можуть прожити й більше.

Вовки завдають величезних збитків народному господарству, знищуючи велику кількість свійських тварин.

Не менше шкоди завдають вони й мисливському господарству, бо нищать оленів, козуль, диких кабанів, зайців, байбаків, різних мисливських птахів та ін.

Є факти нападу скажених вовків і на людей.

Шкура вовка малоцінна і промислового значення вовки не мають.

Тим-то знищувати вовків треба протягом цілого року всіма можливими засобами.

Лисиця звичайна. *Vulpes vulpes* L.

Найбільш характерні ознаки лисиці: відносно короткі ноги, дуже довгий пухнастий хвіст і стиснутий з боків лицьовий відділ черепа.

Забарвлення хутра дуже різноманітне. На території УРСР воно мінливе не тільки залежно від пори року, а й від місцевості, в якій перебуває лисиця. В північних лісових областях зимове хутро лисиць густіше і значно червоніше, ніж у південних степових областях, де воно рідше і блідіше.

Лисиця дуже обережний і сторожкий звір. Маючи прекрасно розвинені нюх і слух, вона легко знаходить здобич, непомітно підкрадаючись до неї. Але зір у лисиці, як і в усіх собачих, поганий.

Лисиці добре бігають і легко перепливають великі водні перепони.

Водиться лисиця в Європі, в Азії, на Далекому Сході і в Північній Америці.

Поширені лисиці по всій території УРСР, населяючи дуже різноманітні місцевості.

Зустрічаємо ми їх у відкритому степу, на культурно-оброблених полях, в суцільних лісових масивах, у перелісках, у гірських районах, де вони підіймаються до субальпійської зони, в плавнях і навіть на прибережних островах Азовського моря.

Як і умови пробування, їжа лисиці така ж різноманітна. Вони поїдають різних ссавців, починаючи від зайців і до дрібних землерийок. Особливо багато нищать вони мишовидних гризунів — мишей, сірих полівок, водяних полівок тощо.

Охоче полюють лисиці і на водоплавну дичину.

Влітку вони живляться жабами, комахами і різними ягодами.

Не гребує лисиця й падлом.

Полює лисиця переважно вночі, хоч у минулому, коли були великі незаселені простори, лисиці вели і денний спосіб життя.

У норах лисиці живуть переважно під час виведення молодняка, а здебільшого, особливо в теплі, сонячні дні, вони живуть на поверхні землі, відпочиваючи після нічних мандрювань у затишних кутках.

Лише в густонаселених місцевостях лисицям доводиться ховатися на день у нори.

Нора лисиці похило йде вглиб на один, півтора метра, а потім тягнеться під землею на 5—6 м. Характерною особливістю лисячої нори є кілька вихідних отворів.

У кінці березня або в квітні, після 52—56-денної вагітності, самиця народжує 5—6 і до 12 лисенят.

Народжуються лисенята сліпими й немічними, але з 13—15 дня після прозрівання вони швидко починають розвиватись. У середині травня лисенята ранніх виплодів уже виходять з нори і гріються на сонці, біля входу, а в червні вони вже навіть беруть участь у полюваннях разом з старими.

Статева зрілість молоді настає на другий рік після народження.

Лисиця має дуже важливе господарське значення.

Як винищувач мишовидних гризунів-шкідників лисиця корисна в сільському господарстві, особливо в степових районах.

Не менш корисні лисиці і в лісовому господарстві. Тут вони винищують не тільки мишовидних гризунів, а й різних шкідливих комах, чим оберігають молоді лісові насадження від пошкоджень, зокрема в південно-східних районах УРСР, де проходять основні державні й колгоспні позахисні лісосмуги.

Велике значення має лисиця і як промисловий звір, — поряд із зайцем це основний хутровий звір в УРСР.

Особливо цінні серед лисиць форми з ненормальним забарвленням, зокрема так звані сиводушки, що мають загальне затемнення хутра і майже чорне черево, та чорнобурі (майже чорні) особини.

Проте в деяких лісових районах з правильно поставленим мисливським господарством лисиці можуть завдавати деякої шкоди, годуючись заячою молоддю і мисливськими птахами або їх яйцями (куріпки, фазани тощо).

Єнотовидний собака. *Nyctereutes procyonoides* Gray.

Зовнішній вигляд єнотовидних собак дуже відмінний від інших представників родини собачих. Їх присадкувате тіло тримається на коротких, але досить сильних ногах. Голова порівняно з тулубом невелика, помітно звужена в лицьовій частині. Хвіст короткий, близько половини довжини тіла, вкритий довгим пухнастим волоссям.

Вуха широкі й короткі, майже захищені в хутровому покриві голови (рис. 44).

Пухнастий і густий хутровий покрив єнотовидних собак має добре розвинене підшерстя.

В УРСР цей звір завезений з Далекого Сходу, де він поширений на Амурі, в Уссурійському краї, Манчжурії, Кореї, вздовж узбережжя Середнього й Південного Китаю і в Японії.

Улюблені місця оселення єнотовидного собаки — невеликі переліски по долинах річок, багаті на неглибокі озера, високотравні луки, що заросли чагарником.

Суцільних одноманітних лісових масивів та мохових боліт єнотовидні собаки уникають.

На своїй батьківщині єнотовидні собаки, подібно до лисиць, живуть у глибоких норах з кількома вхідними

Рис. 44. Єнотовидні собаки.

отворами. На території УРСР ці переселенці зрідка займають покинуті нори борсуків або лисиць, частіше ж будують собі лігво іншого типу, між сплетенням коріння дерев, у хащах лугового чагарника і навіть у стіжках сіна.

Єнотовидні собаки — переважно нічні тварини. Вдень вони більше сидять по своїх затишних лігвах, а коли в хмарні дні й виходять, то при найменшій небезпеці негайно ховаються.

Живляться найрізноманітнішими тваринами: мишовидними гризунами, землерійками, жабами, яйцями й пташенятами з пташиних гнізд, рибою, різними комахами, молюсками, черв'яками тощо.

Найбільше поїдають єнотовидні собаки комах та мишовидних гризунів. Їдять іноді ягоди та плоди диких фруктових дерев.

На батьківщині (на Далекому Сході) єнотовидні собаки приблизно з листопада і до березня перебувають у зимовій сплячці, і лише в окремих випадках ті, що не встигли нагуляти достатньої кількості жиру, бродять цілу зиму, засипаючи лише на час особливо лютих морозів та хуртовин. В УРСР справжньої зимової сплячки вони не знають. Лише під час великих снігопадів, лютих морозів або осінніх дощів вони кілька днів лежать у своїх теплих лігвах.

Приблизно в травні — червні, після 62—64 днів вагітності, самиця єнотовидного собаки народжує 6—8 і до 10 сліпих щенят. На 10—12 день щенята прозрівають; взагалі ростуть вони швидко і вже в кінці першого року життя стають статевозрілими.

Цього цікавого й цінного звіра для розселення й розмноження випущено у Ворошиловградській, Харківській, Київській та Чернігівській областях. Уже через кілька років єнотовидні собаки дуже розселилися і тепер трапляються в усіх лівобережних областях України та почасти й на Правобережжі. Поодинокі екземпляри доходять на захід до Одеської та Ровенської областей.

Полювати на єнотовидних собак на території України ще забороняється.

Кіт дикий. *Felis sylvestris* Schreb.

Дикий кіт — це типовий лісовий звір, що відрізняється від свійських котів значно більшими (майже на третину) розмірами, кремезною будовою тіла, відносно коротким

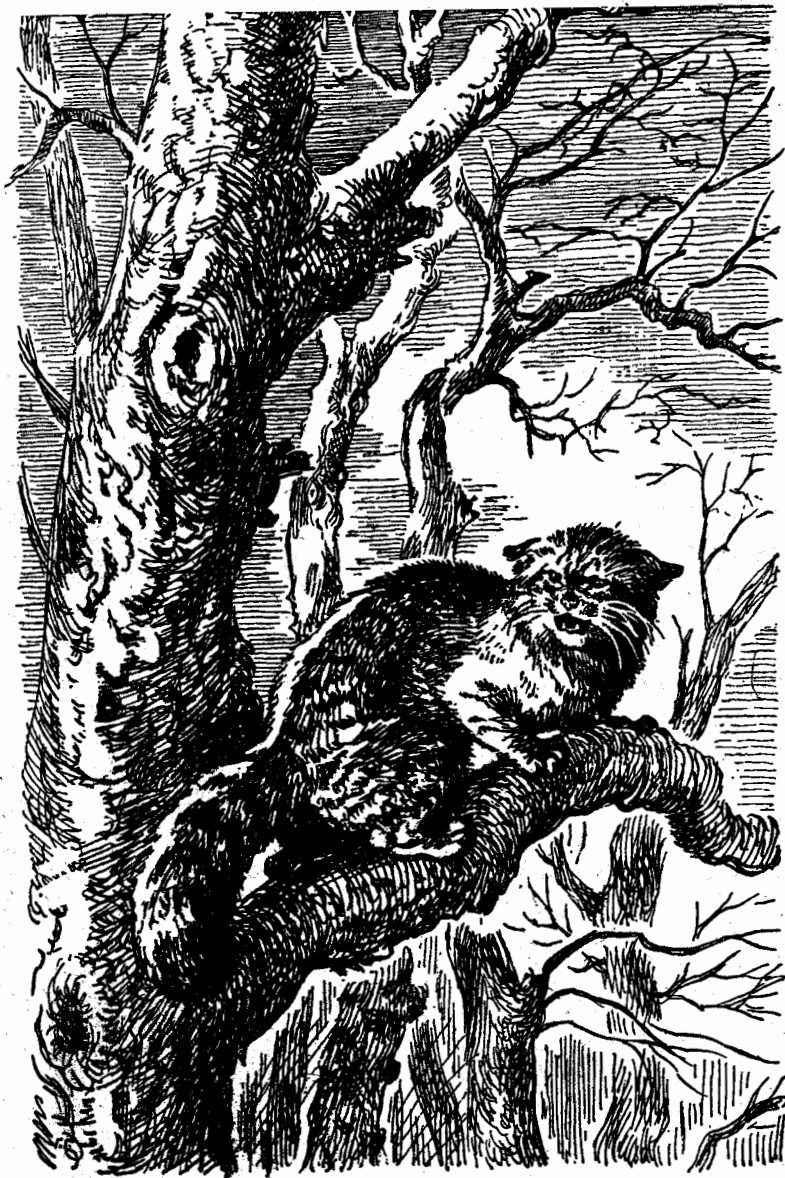

Рис. 45. Кіт дикий.

товстим, ніби обрубаним хвостом, тоді як у свійського kota він поступово тоншає до кінця (рис. 45).

Хутро дикого kota густе й пухнасте.

Водиться кіт дикий у ряді районів Західної Європи, в країнах Малої Азії та на Кавказі.

У минулому дикі коти були поширені далеко на схід території УРСР, а тепер цей звір став рідкісною твариною, яка в значній кількості збереглася тільки в Карпатських лісах. Поодинокі екземпляри котів диких ще кілька років тому випадково добували мисливці в дністрянських плавнях Одеської області і в лісах Кам'янець-Подільської та Житомирської областей.

Дикий кіт переважно нічна тварина. Вдень він більше відпочиває в затишному місці і лише під вечір виходить на полювання.

Основним кормом диких котів є різні мишоподібні гризуни (миші, полівки) та лісові вовчки, які легко стають здобиччю цих хижаків. Іноді дикий кіт наважується напасти і на малятко козулі або на молодого зайця.

У районах, де польові клони заходять у лісові масиви, дикий кіт виходить полювати на оброблені поля і ловить тут, крім дрібних гризунів, хом'яків та ховрахів.

У плавнях коти знищують водяних полівок.

Дуже терплять від диких котів і птахи; особливо багато вони винищують тих птахів, що гніздяться на землі, руйнуючи гнізда і поїдаючи в них яйця та пташенят.

У квітні або травні, у м'якому лігві, вистеленому сухою травою та листям, звичайно зробленому в дуплі, в розколинні скелі або в покинутій норі лисниці чи борсука, дика кішка народжує, після 9 тижнів вагітності, 4—6 сліпих кошенят. Через 9—12 днів кошенята вже починають бачити, а через деякий час і триматися на ніжках, виявляючи свою дикість та злобність, що зростають з кожним днем.

Винищенням численних лісових та польових мишовидних гризунів — шкідників сільського та лісового господарства дикі коти приносять значну користь.

Разом з тим вони нищать багато комахоїдних птахів, молодняк мисливських птахів і молодих зайців; щодо цього їх слід відносити до шкідливих тварин. Але через те, що дикі коти є рідкісні, зникаючі тварини нашої фауни,

шкода від них не набирає загрозливих розмірів для господарства.

У зв'язку з цим дикі коти, як пам'ятка нашої давньої фауни, охороняються радянським законом.

Рись. *Lynx lynx L.*

Зовні рись схожа на кішку. Вдовжене тіло цього хижака, міцні лапи з втяжними кігтями, що випускаються під час нападу на здобич або для лазіння по деревах, округла голова й трикутні вуха — це ознаки, спільні з диким котом.

Але своїми великими розмірами (до 1,5 м завдовжки), довгими ногами, китичками на вухах і ніби обрубаним коротким хвостом риси помітно відрізняються від котів (кольорова табл. III).

Водиться рись у ряді районів Західної Європи, в лісах Європейської частини СРСР, у Закавказзі, в країнах Малої Азії, по всьому Сибіру до Сахаліну включно, в Манчжурії, в лісових районах Центральної Азії, в горах Середньої Азії та в Північній Америці.

Рись, цей типовий мешканець тайгових високостовбурних лісів, збереглася ще в поліських лісових масивах Чернігівської, Житомирської і Волинської областей та в Карпатських гірських лісах.

Оселяється рись у глухих, малопрхідних лісах, де є багато заростей підліску, бурелому та виходів каміння. Живиться дрібними і великими тваринами, полюючи на них вдень і вночі.

Притаївшись на дереві біля стежки, рись підстерігає молодого оленя, лося або козулю і, стрибнувши з дерева на спину своєї жертви, загризає її.

Дуже часто гинуть від кігтів риси зайці, білки, тетереви та глухарі.

Якщо нема великої здобичі, рись нищить і мишовидних гризунів.

Людини рись боїться і звичайно уникає зустрічі з нею, хоч, захищаючись, особливо при пораненні, може бути дуже небезпечна.

Своє кубло рись робить між корінням дерев або в затишному прикореневому дуплі.

У такому кублі в травні самиця народжує, після 9—10 тижнів вагітності, двох-трьох, рідко більше, сліпих коше-

нят. Прозрівають вони вже приблизно на 8—10 день, але ще довгий час, до трьох місяців, ссуть матку. Після трьох місяців старі привчають молодняк до живої здобичі, яку вони приносять з полювання. Після цього мати починає виводити рисенят на полювання.

Рись — один з найшкідливіших хижаків, який нищить дичину навіть тоді, коли він зовсім не голодний. У районі ведення правильного мисливського господарства рись слід всіляко переслідувати і знищувати.

РЯД ЛАСТОНОГІ. PINNIPEDIA.

Ряд ластоногих ссавців має багато спільних рис з наземними хижаками, хоч, пристосувавшись до водного способу життя, представники цього ряду виробили специфічні, лише їм властиві особливості.

Більшу частину свого життя ластоногі проводять у воді, не вилазючи на землю іноді по кілька місяців.

Добре почуваючи себе у воді, на суші ластоногі незграбні, рухаються повільно і важко.

Валькувате тіло ластоногих вкрите коротким і грубим волоссям.

Шийний відділ виявлений зовні досить слабо.

Передні і задні кінцівки видозмінені в плавальні ласті.

Вушних раковин нема. Очі великі, з помітно сплющеною роговицею.

Головний мозок у ластоногих добре розвинений, а великі півкулі вкриті численними борозенками.

Зубна система, схожа з системою наземних хижаків, складається з різців, ікол, передкутніх і кутніх зубів, слабо диференційованих; хижі зуби не спеціалізовані, а передкутні та кутні майже одноманітні.

З трьох родин ряду ластоногих у межах території України, а саме в Чорному морі, представлена родина справжніх тюленів — *Phocidae*.

РОДИНА СПРАВЖНІ ТЮЛЕНІ. PHOCIDAE.

До цієї родини належать лише морські звірі. Задні кінцівки їх не можуть підгинатись під тулуб. Передні кінцівки порівняно малі і значно коротші від задніх.

Передні і задні кінцівки по всій поверхні вкриті волоссям, а на їх пальцях є кігті.

Волосяний покрив дорослих тюленів не має підшерстя. Воно добре розвинене, довге, густе й м'якеньке лише в новонароджених малят.

Ознаки в будові черепа відмінні від інших родин: слухові барабани добре розвинені і мають грушовидну форму; вершини носових кісток вклинюються між лобовими кістками.

РІД ТЮЛЕНИ-МОНАХИ. MONACHUS.

У фауні УРСР представлені тюлені лише цього роду. Характерні ознаки їх такі:

Короткий волосяний покрив позбавлений підшерстя.

Рис. 46. Чорноморський тюлень.

Вирізка задніх ластів дуже глибока. На передніх лапах перший палець найбільший і найдовший.

Кінець носа до самих ніздрів вкритий волоссям.

Кігті розвинені слабо, на задніх лапах їх іноді й зовсім нема.

У верхній і нижній щелепі з кожного боку по 2 різці.

Зубна формула: $i \frac{2}{2}$; $c \frac{1}{1}$; $p \frac{4}{4}$; $m \frac{1}{1}$ — всього 32 зуби.

У Чорному морі водиться лише один вид тюленів-монахів (рис. 46).

Спина й боки темnobурі, майже чорні, лише зрідка на боках помітні невеличкі плями.

Передня частина голови, ласти та черевна частина білуватосірі.

Довжина тіла разом з головою 2,3—3,5 м.
Кондилобазальна довжина черепа дорослих близько 30 см.

Чорноморський тюлень — *Monachus monachus*, 119 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ ЛАСТОНОГИХ (PINNIPEDIA ILLIGER.).

Чорноморський тюлень. *Monachus monachus* Herm.

Поширений цей вид у Середземному морі та біля південних берегів Чорного моря.

У минулому, в п'ятдесятих роках минулого століття, ці тюлені у великій кількості тримались у районі острова Фідонісі (Левкі). Тепер же цей вид ще зберігся і зрідка трапляється біля наших південно-західних берегів Чорного моря.

Чорноморські тюлені — одиночний вид. Вони ніколи не утворюють великих скупчень.

Влітку тримаються в південній глибоководній частині моря, ближче до берегів Туреччини, де їх перебування зв'язане з сприятливими температурними умовами.

Восени, приблизно у вересні, листопаді, тюлені мігрують до північних берегів західної частини Чорного моря, де їх випадково, поодинокими екземплярами і добувають місцеві рибалки.

Живляться тюлені переважно дрібною рибою.

Біологія чорноморських тюленів досі зовсім не вивчена.

Чорноморських тюленів мало, тому вони промислового значення не мають.

РЯД ГРИЗУНИ. GLIRES.

Серед усіх ссавців гризуни цілком відособлений ряд. Це переважно малого й середнього розміру тварини, основна відмінність яких полягає в своєрідній будові зубної системи.

Череп гризунів має лише одну пару різців загостреної, долотоподібної форми¹; коли ж і є друга

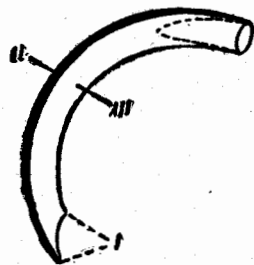

Рис. 47. Схема будови різця гризуна:

I — поверхня стирання; II — емаль; III — дентин.

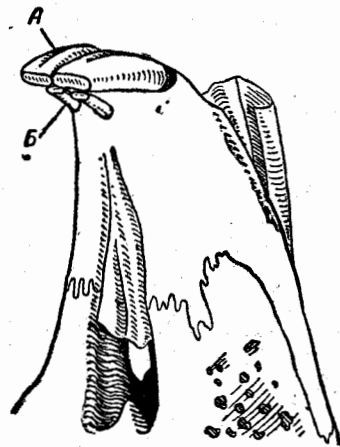

Рис. 48. Передня частина верхньої щелепи зайця.

Позаду кожного великого різця (A) міститься додатковий маленький (B).

пара, то вона рудиментарна і розміщена позаду першої лише у верхній щелепі (рис. 47 і 48).

¹ Така форма різців зумовлюється постійним сточуванням їх об тверду їжу. З передньої сторони, що вкрита твердою емаллю, такий зуб сточується значно повільніше. У тих видів, у яких різці цілком вкриті емаллю, шар II багато товщий на передній поверхні зуба.

Різці гризунів не мають коренів і здатні рости все життя тварини; між різцями і передкутніми та кутніми зубами у гризунів є великий проміжок вільний від зубів — діастема (рис. 49).

Кутні й передкутні зуби мають тупогорбкувату або

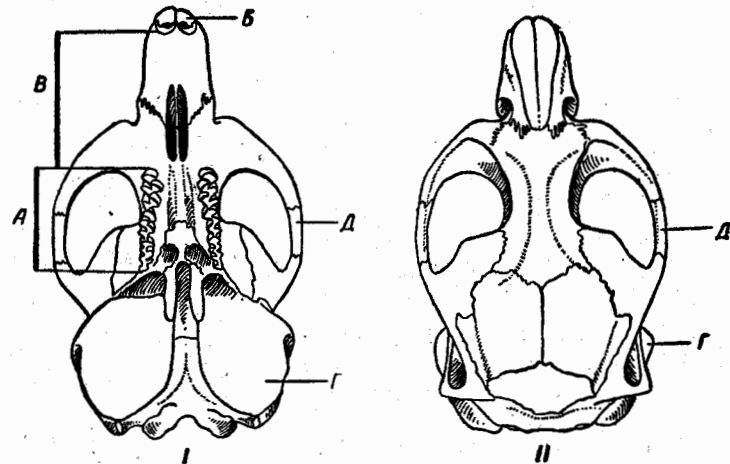

Рис. 49. Череп гризуна-полівки, I — знизу,

II — зверху, III — збоку (збільшено):

A — кутні зуби; B — різці; V — діастема; Г — слухові капсули; Д — вилична кістка.

плоску жуйну поверхню; бувають з коренями або без них; суцільні або утворені з трикутних призм чи пластинок.

Ікол ніколи не буває.

Характерною ознакою черепа гризунів є також широка суглобова ямка, що сполучає нижню щелепу. Вона дає можливість нижній щелепі вільно рухатись не тільки в боки, а й вперед.

Слухові капсули мають форму міхурчастих камер. Стопохідні або півстопохідні кінцівки у гризунів звичайно п'ятипалі, іноді чотирипалі. Пальці озброєні кігтями.

Півкулі головного мозку невеликого розміру і не вкривають мозочка. Поверхня їх або гладка, або вкрита слабо помітними борознами.

Кишковий тракт досить довгий. Сліпа кишка дуже добре розвинена.

Матка дворога, плацента дискоїдальна.

За способом життя гризуни — тварини, що оселяються в найрізноманітніших природних умовах. Більшість з них наземні, деякі тісно зв'язані з водою, є і майже цілком деревні форми.

За способом живлення переважна більшість гризунів — рослиноїдні тварини, і є шкідниками сільського господарства¹.

Разом з тим майже всі гризуни можуть бути носіями або переносниками збудників різних епідемічних захворювань людини і свійських тварин.

Серед гризунів є види, що мають промислове значення як хутрові звірі.

Нарешті, в ряді районів гризуни є кормовою базою для цінних хутрових хижих звірів.

З 25 сучасних родин гризунів у тваринному світі УРСР представлено 7 родин.

Таблиця визначення родин.

1 (3). Звірі середніх розмірів, довжина тіла разом з головою понад 400 мм.

У верхній щелепі, позаду міцної пари добре розвинених передніх різців, є пара дрібних недорозвинених різців.

Різці вкриті емаллю з усіх боків.

Підряд *двопарнорізцеві* — *Duplicidentata* 2

2 (1). Задні кінцівки значно довші за передні (більш ніж удвоє).

Довжина задньої ступні перевищує довжину вуха.

Вухо відігнуте наперед, далеко заходить за очі.

Хвіст короткий, пухнастий.

Родина зайці — *Leporidae*, 125 стор.

¹ Деякі види відзначаються надзвичайною плодючістю і в окремі роки появляються в такій масовій кількості, що стають справжнім лихом у сільському господарстві.

3 (1). Звірі від дуже дрібних до значних розмірів. Довжина тіла разом з головою коливається від 5 см до 1 м.

У верхній щелепі нема другої пари різців.

Емаль вкриває лише передню поверхню різців.

Підряд *однопарнорізцеві* — *Simplicidentata* 4

4 (9). У верхніх і нижніх щелепах з кожного боку лише по 3 кутніх зуби, передкутніх зубів нема 5

5 (6). Задні кінцівки не більше як у два рази довші за передні 7

6 (5). Задні кінцівки більше як у два рази довші за передні 10

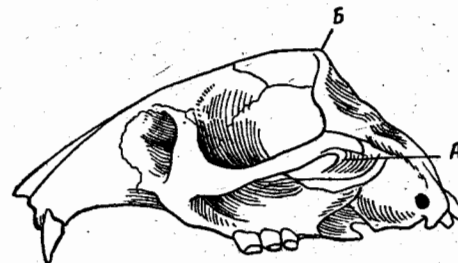

Рис. 50. Череп сліпака звичайного:
А — суглобова ямка; Б — вершина потиличної кістки.

7 (8). Очей нема — заховані під шкурою. Вушні раковини не виступають з хутра. Різці особливо розвинені і виразно стирчать з рота.

Поверхня добре розвинутої потиличної кістки має похил вперед, її вершина заходить за суглобову ямку вискової кістки (рис. 50). Хвоста нема.

Родина сліпаки — *Spalacidae*, 152 стор.

8 (7). Очі завжди добре помітні. Вушні раковини виразно виступають з хутра.

Поверхня потиличної кістки невеликого розміру, розташована вертикально або має лише незначний похил вперед. Її вершина помітно не доходить до суглобової ямки вискової кістки (рис. 51). Хвіст завжди є.

Родина мишині — *Muridae*, 139 стор.

9 (12). У верхніх щелепах, крім кутніх зубів, є ще по одному передкутньому зубу з кожного боку 10

10 (11). Задні кінцівки приблизно вчетверо довші за дуже вкорочені передні кінцівки.

Хвіст добре розвинений з ланцетоподібною китичкою на кінці. Довжина його завжди більша довжини тіла разом з головою.

Довгі вуха нагадують маленького зайця.

Родина тушканчикові — *Jaculidae*, 135 стор.

Підродина земляні зайці — *Allactaginae*.

Рис. 51. Череп полівки:

I — суглобова ямка; II — вершина потиличної кістки.

11 (10). Задні кінцівки не більше як удвоє довші за передні.

Дрібні мишоподібні звірки.

Хвіст довший за довжину тіла разом з головою, на кінці не має китички. Вуха короткі, до 15 мм.

Родина тушканчикові — *Jaculidae*, 135 стор.

Підродина мишівки — *Sicistinae*.

12 (16). У верхніх і нижніх щелепах, крім кутніх зубів, є ще по одному передкутньому зубу з кожного боку 13

13 (14). Звірі великих розмірів; довжина тіла разом з головою в дорослих понад 800 мм.

Пальці задніх ніг сполучені голою плавальною перетинкою. Дуже широкий, плескуватий хвіст вкритий великими роговими лусками.

Родина бобри — *Castoridae*, 131 стор.

14 (15). Звірі середніх розмірів; довжина тіла разом з головою у дорослих понад 400 мм.

Чотири пальці задніх ніг сполучені голою плавальною перетинкою.

Хвіст круглий, вкритий лусками.

Родина нутрійові — *Capromyidae*, 154 стор.

15 (14). Звірі невеликих розмірів; довжина тіла разом з головою до 170 мм.

Пальці задніх ніг не сполучені плавальною перетинкою.

Хвіст не має лусок і густо вкритий довгим волоссям.

Родина вовчки — *Myoxidae*, 133 стор.

16 (12). У верхніх і в нижніх щелепах, крім кутніх зубів, є ще передкутні, по два у верхній і по одному в нижній з кожного боку 17

17 (16). Звірі середніх розмірів; довжина тіла разом з головою не перевищує 700 мм.

Хвіст у деревних форм довгий плескуватий, вкритий довгим волоссям, у наземних короткий, менше половини довжини тіла.

Рогових лусок на хвості нема.

Череп з добре розвиненими надочними паростками.

Родина білчі — *Sciuridae*, 128 стор.

РОДИНА ЗАЙЦІ. LEPORIDAE.

В родині зайців об'єднуються одні з найбільших гризунів УРСР. Характерними ознаками їх є стиснуте з боків тіло, міцні й довгі задні кінцівки, пристосовані до стрибання, помітно видовжені вушні раковини.

Пухнастий хвіст короткий, але добре розвинений.

Стиснутий з боків череп має добре розвинені надочні паростки.

Носові кістки не розширюються в своїй передній частині.

Слухові капсули округлі, помірно розвинені.

На відміну від усіх гризунів, зайці, крім додаткової маленької пари різців у верхній щелепі, мають 6, а в нижній 5 кутніх і передкутніх зубів з кожного боку.

Зайці належать до важливіших промислових звірів, що використовуються, як хутрові та м'ясні тварини.

Подекуди можуть шкодити сільськогосподарським, садовим та лісовим культурам.

Родина зайців об'єднує 11 родів, з яких у тваринному світі УРСР представлені лише 2 роди.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (4). Довжина вуха дорівнює довжині черепа або перевищує її.

Довжина задньої ступні в дорослих понад 100 мм.

Міжтим'яної кістки в дорослих нема.

Надочні паростки мають форму видовжених трикутників (рис. 52).

Вирізка кісткового піднебіння широка: її ширина перевищує довжину кісткового піднебіння (рис. 53).

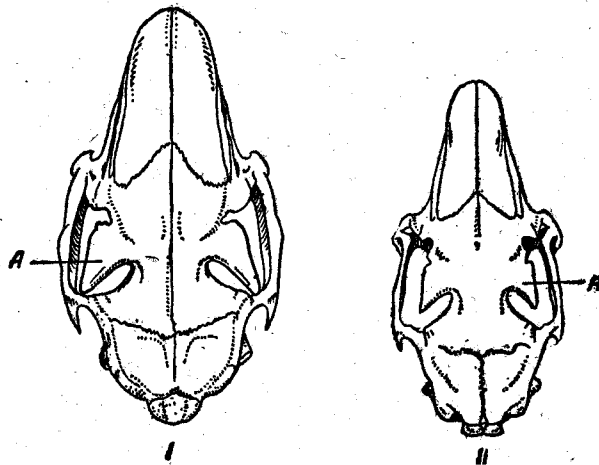

Рис. 52. Череп зайця (I) та кролика (II):

А — надочні паростки.

Зубна формула: $i \frac{2}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{3}{2}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 28 зубів.

Рід зайці — *Lepus* 2

2 (3). На верхньому боці хвоста добре виявлена чорна або темна пляма (рис. 54).

Вухо відігнуте наперед, значно заходить за край носа.

На череві — 3 пари сосків.

Взимку ніколи не буває повного побіління хутра.

Довжина тіла разом з головою 600—690 мм, хвоста 90—140 мм, задньої ступні 140—180 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 89—98,7 мм.

Вага доходить до 7 кг.

Заєць русак — *Lepus europaeus*, 155 стор.

3 (2). На верхньому боці хвоста нема темної плями.

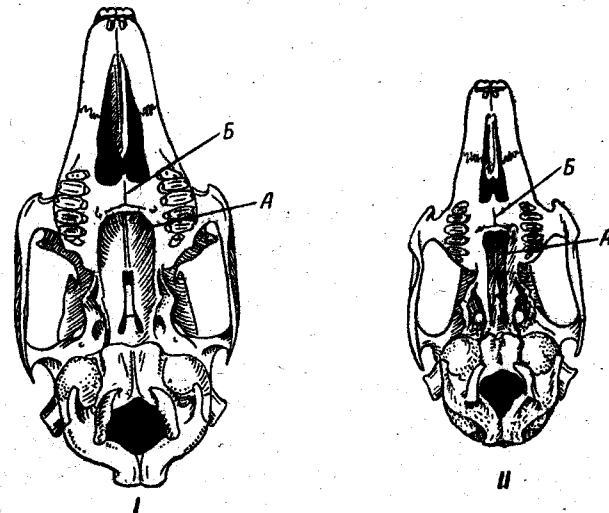

Рис. 53. Череп зайця (I) та кролика (II) знизу:

А — вирізка кісткового піднебіння; Б — кісткове піднебіння.

Вухо відігнуте наперед, досягає лише краю носа або ледве заходить за нього.

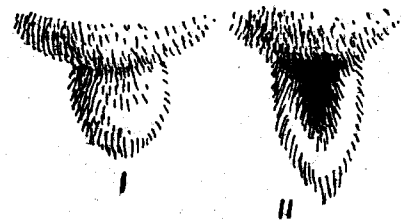

Рис. 54. Хвіст зайців:

І — біляка; ІІ — русака.

На череві — 4 пари сосків.

Взимку хутро зовсім біле, за винятком чорних кінчиків вух.

Довжина тіла разом з головою 450—600 мм, хвоста 90—100 мм, задньої ступні 155—180 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих у середньому 90,5 мм.

Вага доходить до 5 кг.

Заєць біляк — *Lepus timidus*, 156 стор.

4 (1). Довжина вуха менша за довжину черепа. Довжина задньої ступні в дорослих менше 110 мм.

Міжтім'яна кістка добре розвинена як у молодих, так і в старих особин.

Надочні паростки видовжені і не мають форми трикутників.

Вирізка кісткового піднебіння вузька: її ширина значно менша за довжину кісткового піднебіння.

Зубна формула, як і в роду зайців: $i \frac{2}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{3}{2}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 28 зубів.

Рід кролики — *Oryctolagus*.

На території УРСР водиться один з існуючих двох видів цього роду.

Хутро диких кроликів буруватосіре з рудуватими відтінками. Взимку загальний тон волосяного покриву залишається бурим, лише стає більш пухнастим.

На верхньому боці хвоста і в зимовому і в літньому хутрі контрастно виступає чорне забарвлення.

На череві 3 пари сосків.

Довжина тіла разом з головою 362—400 мм, хвоста 60—80 мм, задньої ступні 90—105 мм.

Загальна довжина черепа дорослих 76—81 мм.

Кролик дикий — *Oryctolagus cuniculus*, 157 стор.

РОДИНА БІЛИЧІ. SCIURIDAE.

У родині біличих об'єднуються роди тварин, які, маючи дуже відмінні ознаки в зовнішньому вигляді, характеризуються схожими рисами в будові черепа.

Це середнього розміру гризуни з сильними, добре розвиненими кінцівками. Позбавлений лусок хвіст їх густо вкритий волоссям, особливо довгим у деревних форм.

На лобових кістках черепа в усіх біличих добре розвинені надочні паростки.

Кісткове піднебіння широке.

У верхній щелепі всі біличі мають 5, а в нижній четверо

кутніх і передкутніх зубів¹. Кутні зуби мають відносно довгі корені.

Жуїна поверхня кутніх зубів має горбочки і поперечні валики.

Щодо способу життя родина біличі пристосувалась до різноманітних умов. Серед них є і стрункі деревні тварини, що добре стрибають по деревах у лісі, і незграбні наземні форми, що живуть у норах під землею.

З кількох десятків родів цієї численної родини в тваринному світі УРСР представлені лише три.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (2). Хвіст довгий, пухнастий; довжина його (разом з кінцевими волосками) майже дорівнює довжині тіла.

Волоски на хвості довгі (40—50 мм). Вушні раковини добре розвинені, часто з китицями волосся на кінці.

Перший передкутній зуб верхньої щелепи має вигляд тоненького стовпчика або його й зовсім нема.

Гострі й вигнуті кігті пристосовані до лазання по деревах.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{2}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 22 зуби.

Рід білки — Sciurus.

На території України водиться лише один вид білок.

Забарвлення волосяного покриву верхньої частини й боків тіла мінливе залежно від пори року. Влітку воно інтенсивно червонокаштанове, а взимку домінують жовто-коричневі або димчастірі відтінки.

Нижня частина тіла протягом усього року яснобіла, іноді з палевими відтінками.

Довжина тіла разом з головою 170—250 мм, хвоста 140—205 мм, задньої ступні 56—63 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 48—52,8 мм.

Білка — Sciurus vulgaris, 158 стор.

2 (1). Хвіст короткий, його довжина не перевищує половини довжини тіла.

¹ Іноді у роду білок маленького й тонкого першого передкутнього зуба у верхній щелепі не буває, в зв'язку з раннім випаданням.

Недорозвинені вушні раковини перетворились у зморшку шкіри позаду слухового отвору.

Перший передкутний зуб верхньої щелепи лише вдвоє менший від другого передкутного.

Виключно наземні, добре риючі тварини 3

3 (9) Гризуни невеликого розміру: довжина тіла разом з головою не перевищує 230 мм.

У забарвленні верхньої частини тіла, в більшій чи меншій мірі, помітна плямистість. Защічні мішки є.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{2}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 22 зуби.

Рід ховрахи — *Citellus* 4

4 (6). Довжина хвоста (без кінцевих волосків) дорівнює або перевищує $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою . . . 5

5 (7). Забарвлення спини буруватопалеве з добре помітними, але не різкими, розпливчастими білуватими плямами.

Черевна частина помітно світліша.

Ступні задніх ніг вкриті волоссям до самих подушечок пальців.

Довжина тіла разом з головою 195—220 мм, хвоста 60—73 мм, задньої ступні 34—38 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 40—45 мм.

Ховрах європейський — *Citellus citellus*, 162 стор.

6 (4). Довжина хвоста (без кінцевих волосків) менше $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою 7

7 (8). Забарвлення спини буруватокоричневе, з великою кількістю виразно помітних, контрастних білих плям (розміром 2—3 мм).

Черевна частина сірувата з іржавими відтінками.

Ступні задніх ніг вкриті волосками до самих подушечок пальців.

Довжина тіла разом з головою 180—220 мм, хвоста 32—50 мм, задньої ступні 30—34 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 39—43,5 мм.

Ховрах крапчастий — *Citellus suslica*, 161 стор.

8 (7). Забарвлення спини рівномірне буруватосіре з невиразними, іноді мало помітними світлими плямами.

Черевна частина сірувата. Ступні задніх ніг майже голі, волосся вкриває лише з боків та біля п'ятки.

Довжина тіла разом з головою 180—220 мм, хвоста 32—50 мм, задньої ступні 33—37 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 38—43,4 мм.

Ховрах сірий — *Citellus pygmaeus*, 159 стор.

9 (3). Гризуни значних розмірів: довжина тіла разом з головою не менше 400 мм.

Забарвлення верхньої частини тіла одноманітне.

Защічні мішки є, але не диференційовані.

Зубна формула така ж, як і в усієї родини біличих:

$i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{2}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 22 зуби.

Рід бабаки — *Marmota* 10

10 (9). На цілинних степах УРСР водиться лише один вид цього роду.

Порівняно коротке хутро бабаків сіруватосолом'яне, з буруватим відтінком.

Нижня частина тіла має світліше забарвлення з палевим відтінком. Довжина тіла разом з головою 450—610 мм, хвоста 100—130 мм, задньої ступні 80—95 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 80—101,4 мм.

Бабак — *Marmota bobak*, 162 стор.

РОДИНА БОБРИ. CASTORIDAE.

Родина бобрів об'єднує найбільших гризунів тваринного світу УРСР, довжина тіла яких разом з головою досягає одного метра.

Найхарактернішою ознакою звірів цієї родини є широкий, сплюснений у горизонтальній площині, міцний, вкритий роговими лусками хвіст, що відрізняє бобрів від усіх інших тварин.

Незграбний тулуб бобрів сидить на коротких, але міцних кінцівках.

Череп грубий, широкий, з надзвичайно міцними великими різцями (рис. 55).

Кутні та передкутні зуби бобрів не мають коренів. На плоскій жуйній поверхні їх виразно помітні емальові петлі.

Бобри дуже добре пристосувались до напівводного способу життя, про що свідчить будова їх задніх п'ятипалих кінцівок, пальці яких до самих кігтів сполучені голою, добре розвиненою плавальною перетинкою (рис. 56).

Бобри належать до дуже цінних хутрових звірів.

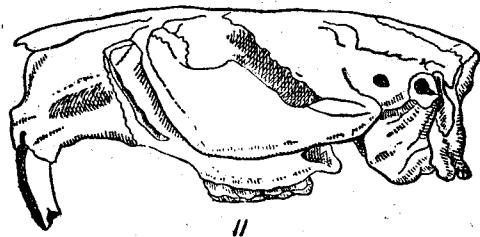
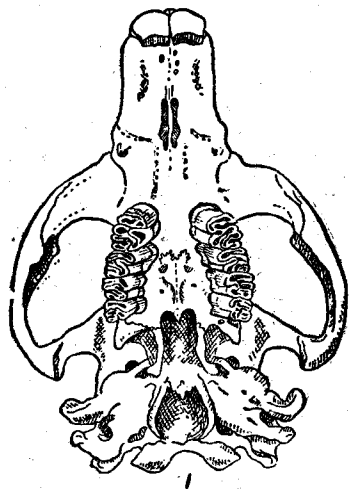

Рис. 55. Череп бобра:
I — знизу; II — збоку.

РІД БОБРИ. CASTOR.

У сучасній фауні родина бобрів представлена лише одним родом, який і водиться на території УРСР.

Волосяний покрив бобрів характеризується довгим грубим остьовим волоссям та дуже густим шовковистим підшерстям.

Помітно сплюснена зверху голова бобрів має маленькі очі; вушні раковини ледве помітні у волосяному покриві.

Кіготь другого пальця задніх кінцівок складений з двох рухомих частин.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 20 зубів.

На території Української РСР водиться лише один вид цього роду.

Загальний тон забарвлення верхньої частини тіла досить мінливий від яснокаштанового до майже чорного.

Нижня частина тіла має ясніше забарвлення з сріблястими відтінками.

Довжина тіла разом з головою 800—1000 мм, хвоста 300—380 мм, задньої ступні 160—170 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 130—150 мм.

Бобер річковий — *Castor fiber*, 164 стор.

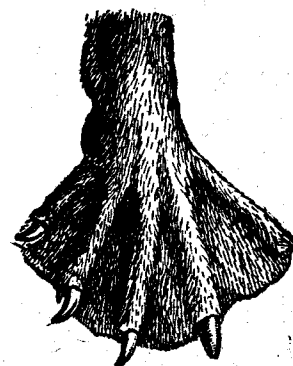

Рис. 56. Задня лапа бобра.

РОДИНА ВОВЧКИ. MUOXIDAE.

До родини вовчків належать гризуни, які своїм невеликим розміром нагадують мишоподібних, а зовнішнім виглядом — маленьких білок.

Схожість з останніми особливо виявляється в будові пухнастого хвоста вовчків, вкритого довгими волосками, іноді розчесаними набік, як у білок.

Череп у загальних рисах нагадує череп мишоподібних гризунів, хоч відрізняється значними розмірами слухових капсул, що мають видовжену форму і поділені всередині на ряд камер.

На жувальній поверхні кутніх зубів виразно помітні прямі, поперечні емальові валики (рис. 57).

У травному тракті нема сліпої кишки.

За способом життя родина вовчків — деревні тварини, що пристосувались до життя на деревах.

Представники родини вовчків залягають у зимову сплячку, хоч ця сплячка не така глибока, як у інших гризунів.

Родина вовчків має невелике економічне значення, деякі види цієї родини використовуються як хутровина, деякі шкодять плодовим культурам.

З 8 родів, об'єднаних у родині вовчків, на Україні є лише 3.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (3). По боках морди через око до вуха виразно тягнеться чорна смуга

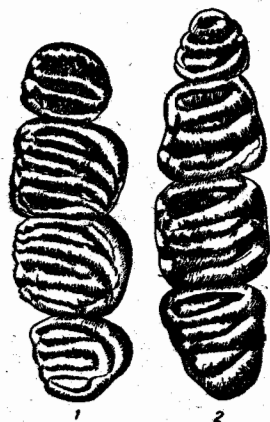

Рис. 57. Кутні зуби вовчка сірого:

1 — верхньої щелепи;
2 — нижньої щелепи.

репа дорослих 24—27 мм.

Вовчок лісовий — *Dyromys nitedula*, 166 стор.

3 (1). По боках морди через око до вуха чорної смуги нема

4 (5). Пухнастий хвіст вкритий довгим, розчесаним на боки волоссям.

Довжина тіла разом з головою у дорослих понад 125 мм.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{1}{1}; m \frac{3}{3}$ — всього 20 зубів.

Рід вовчки сірі — *Glis*.

Рід вовчків сірих у тваринному світі УРСР представлений лише одним видом.

2 (1). Пухнастий хвіст рівномірно вкритий волоссям.

Довжина тіла разом з головою в дорослих менше 120 мм.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{1}{1}; m \frac{3}{3}$ — всього 20 зубів.

Рід вовчки лісові — *Dyromys*.

На території УРСР водиться лише один вид роду лісових вовчків.

Верхня частина тіла звірка має жовтуватобуре забарвлення з каштановим відтінком. На череві хутро біле.

Довжина тіла разом з головою 90—120 мм, хвоста 85—110 мм, задньої ступні 20—24,2 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 24—27 мм.

Волосяний покрив верхньої частини тіла звірка буруватосірий з сріблястим відтінком. Черевна частина тіла значно світліша, майже зовсім біла.

Довжина тіла разом з головою 125—175 мм, хвоста 100—150 мм, задньої ступні 25—30 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 36—39 мм.

Вовчок сірий — *Glis glis*, 165 стор.

5 (4). Пухнастий хвіст звірків вкритий порівняно коротким волоссям, не розчесаним на боки.

Довжина тіла разом з головою в дорослих близько 95 мм.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{1}{1}; m \frac{3}{3}$ — всього 20 зубів.

Рід вовчки горішникові — *Muscardinus*.

Рід вовчків горішникових представлений у тваринному світі України лише одним видом.

Волосяний покрив верхньої частини тіла жовтуватохристий. Знизу забарвлення жовтуватопопелясте з помітним побілінням на грудях та шиї.

Довжина тіла разом з головою 60—93 мм, хвоста 62—76 мм, задньої ступні 15—16,4 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 20—23 мм.

Вовчок горішниковий — *Muscardinus avellanarius*, 167 стор.

РОДИНА ТУШКАНЧИКОВІ. JACULIDAE.

Ця родина об'єднує дуже відмінні роди гризунів. Сюди входять і малого розміру, слабо спеціалізовані мишоподібні звірята — мишівки (підродина мишівки), і своєрідні, середнього розміру гризуни — земляні зайці (підродина земляні зайці).

Виразно відрізняючись між собою зовнішніми ознаками, всі представники родини тушканчикових мають ряд загальних анатомічних ознак. У зубній системі більшості тушканчикових у верхній щелепі, крім кутніх зубів, є ще по одному передкутньому зубу¹.

Представники підродини земляні зайці пристосувались до пересування, стрибаючи на задніх кінцівках, у зв'язку з чим в будові задніх кінцівок цих гризунів спостерігається повне чи часткове злиття кісток плесни в одну «цівку».

¹ За винятком трипалоного земляного зайця, у якого передкутніх зубів нема.

Разом з тим, помітно укорочені передні кінцівки, недорозвинені.

Бічні пальці (І-й і 5-й) у земляних зайців відносно слабо розвинені і далеко не досягають до трьох середніх пальців, а у трипалого земляного зайця вони зовсім редуковані (рис. 58).

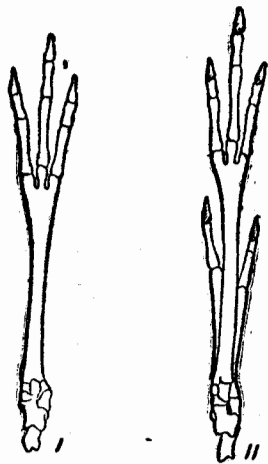

Рис. 58. Скелет задньої ступні земляних зайців: I — трипалого земляного зайця; II — великого земляного зайця.

У представників підродини мишівки задні кінцівки теж краще розвинені, ніж передні, але не пристосовані до пересування стрибками.

Череп усіх тушканчикових характеризується значним розвитком нижньоочних отворів.

Гризунів з родини тушканчикових мало, і тому великої шкоди сільському господарству вони не завдають.

З 10 родів, об'єднаних у цій родині, на території УРСР представлені лише 4 роди.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (5). Дрібні мишоподібні гризуни з дуже довгим тоненьким і чіп-

ким хвостом, що перевищує довжину тіла.

На кінці хвоста волоски не утворюють китички.

Рис. 59. Череп мишівки степової (збільшено): I — збоку; II — зверху.

Міжочний простір відносно широкий; його найвужча частина припадає на середню частину лобових кісток (рис. 59) 2

2 (1). Уздовж спини по хребту тягнеться вузька чорна смужка.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{1}{0}; m \frac{3}{3}$ — всього 18 зубів.

Рід мишівки — *Sicista* 3

3 (4). Уздовж вузької чорної смужки на спині з обох боків є ще по одній додатковій темній смужці.

Довжина хвоста приблизно на третину перевищує довжину тіла разом з головою.

Забарвлення верхньої частини тіла палевосірувате з вохристим відтінком.

Довжина тіла разом з головою 57—71 мм, хвоста 70—80 мм, задньої ступні 14—16 мм.

Мишівка степова — *Sicista subtilis*, 168 стор.

4 (3). Уздовж вузької чорної смужки на спині ніяких інших, темних чи світлих, смужок нема.

Довжина хвоста більше як на третину перевищує довжину тіла разом з головою.

Забарвлення верхньої частини тіла жовтуватокаштанове з брудносірим відтінком.

Довжина тіла разом з головою 60—82 мм, хвоста 90—106 мм, задньої ступні 15,8—18,5 мм.

Мишівка лісова — *Sicista betulina*, 169 стор.

5 (1). Гризуни більшого розміру.

На кінці довгого хвоста волоски видовжені і утворюють своєрідну китичку.

Найвужча частина широкого міжочного простору припадає на передній край лобових кісток (рис. 60) . . . 6

6 (7). Задні кінцівки п'ятипалі, лише з укороченими бічними пальцями (рис. 61, фіг. 1).

Яскраво виявлена ланцетоподібна китиця на кінці хвоста має основу темного кольору і білу кінцеву частину (рис. 62, ліворуч).

У верхній щелепі, крім кутніх зубів, є ще один передкутній.

Різці верхньої щелепи помітно стирчать уперед.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{1}{0}; m \frac{3}{3}$ — всього 18 зубів.

Рід земляні зайці — *Allactaga*.

В УРСР представлений лише один вид цього роду. Верхня частина тіла зв'язка жовтуватобура з іржавим відтінком. Нижня частина тіла біла.

Довжина тіла разом з головою 190—225 мм, хвоста 240—290 мм, задньої ступні 90—100 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 40—47 мм.
Земляний заєць великий — *Allactaga jaculus*, 170 стор.

7 (6). Задні кінцівки трипалі з редукованими бічними пальцями (рис. 61, фіг. II).

Китичка на кінці хвоста виявлена невиразно; волосся,

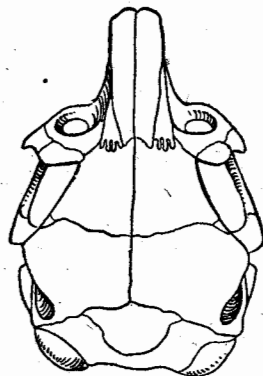

Рис. 60. Череп трипалого земляного зайця (зверху).

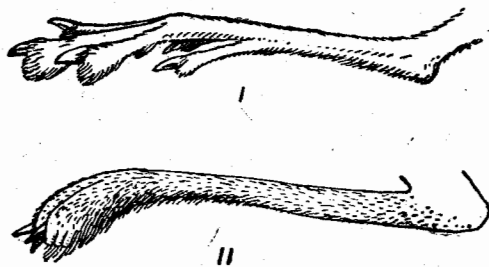

Рис. 61. Ступні задніх кінцівок земляних зайців.

I — великого земляного зайця; II — трипалого земляного зайця.

Рис. 62. Хвіст великого земляного зайця (1) та трипалого земляного зайця (2).

що вкриває хвіст, починаючи від середньої частини хвоста, дедалі довше (рис. 62, праворуч).

Забарвлення кінцевої частини хвоста темне.

У верхній щелепі лише 3 кутні зуби. Різці верхньої щелепи спрямовані просто вниз.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{0}{0}; m \frac{3}{3}$ — всього 16 зубів.

Під трипалі земляні зайці — *Scirtopoda*.

У межах УРСР цей рід представлений лише одним видом.

Верхня частина тіла звірка палевоохриста з темносірим відтінком. На череві хутро яснобіле:

Довжина тіла разом з головою 116—128 мм, хвоста 145—157 мм, задньої ступні 45—57 мм.

Земляний заєць трипалый — *Scirtopoda telum*, 172 стор.

РОДИНА МИШИНИ. MURIDAE.

Родина мишиних об'єднує гризунів, дуже різноманітних як щодо зовнішнього вигляду, так і щодо розмірів.

У всіх мишиних задні кінцівки нормальної довжини, вони не більше як удвоє довші за передні.

Хвіст різної довжини, звичайно менший від довжини тіла разом з головою і лише зрідка перевищує її.

Очі добре розвинені.

У будові черепа характерні видовжені лобові кістки, на яких нема надочних паростків. Міжтім'яна кістка добре розвинена.

З кожного боку верхньої і нижньої щелепи є лише по 3 кутні зуби, передкутніх немає.

Жуйна поверхня зубів горбкувата або плескувата.

У всіх звірів цієї родини зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{0}{0}; m \frac{3}{3}$ — всього 16 зубів.

Мишині переважно пристосовані до життя в норах під землею.

Представники родини мишиних — переважно шкідники сільського та лісового господарства.

Мишині — найбагатша на види родина ссавців, що налічує близько 900 видів, об'єднаних у 12 підродин. З них у фауні УРСР представлені 3 підродини.

Таблиця визначення підродин.

1 (3). Довжина хвоста дорівнює довжині тіла або перевищує її 2

2 (1). Хвіст вкритий обрідними короткими волосками, між якими виразно помітні луски.

Зовні — дрібні звірки, розміром не більші від пацюка, з видовженою мордою, великими очима і добре розвиненими вушними раковинами.

Горбки на жуйній поверхні верхніх кутніх зубів розміщені в три поздовжні ряди.

Підродина миші — *Murinae*, 140 стор.

3 (1). Довжина хвоста менше половини довжини тіла і лише рідко (у ондатр) перевищує її.

Рис. 63. Схема будови кутніх зубів (збільшено):

I — мишей; II — хом'яків.

У переважної більшості хвіст круглий, вкритий досить густими короткими волосками. Лише в ондатр хвіст голий, вкритий лусками і веслоподібно стиснутий з боків. . 4

4 (5). Жуйна поверхня кутніх зубів — горбкувата (рис. 63), причому, на відміну від мишей, горбки на верхніх кутніх зубах розміщені в 2 поздовжні ряди¹.

Гризуні малих і середніх розмірів, що перевищують розмір пацюка.

Защічні мішки добре розвинені.

Підродина хом'яки — *Cricetinae*, 145 стор.

5 (4). Жуйна поверхня кутніх зубів плескувата і утворює емальові складки у вигляді неправильних трикутників.

Здебільшого дрібні гризуни рідко досягають розміру пацюка або перевищують його.

Характерні ознаки зовнішнього вигляду: тупа морда, маленькі очі і вкорочені вушні раковини, що ледве виступають з хутра.

Защічних мішків нема.

Підродина полівки — *Microtinae*, 146 стор.

¹ У старих особин горбки стираються, і жуйна поверхня має вигляд поперечних емальових петель.

Таблиця визначення родів та видів.

I. Підродина миші. *Murinae*.

1 (4). Гризуни значних розмірів: довжина тіла разом з головою понад 150 мм, а конділобазальна довжина черепа перевищує 30 мм.

Рід пацюки — *Rattus* 2

2 (3). Хвіст коротший довжини тіла разом з головою, кількість лускатих кілець на ньому не перевищує 200.

Вуха, відігнуте наперед, не досягає ока.

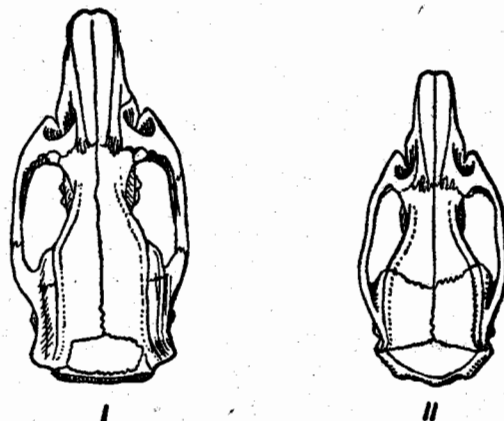

Рис. 64. Черепа пацюків:

I — пацюка сірого; II — пацюка чорного.

Бічні гребені тім'яних кісток утворюють майже паралельні лінії (рис. 64, фіг. I).

Забарвлення верхньої частини тіла дуже мінливе: від світлого рудуватосірого, до темного буруватого кольору.

Нижня частина тіла білувата.

Довжина тіла разом з головою 160—248 мм, хвоста 120—215 мм, задньої ступні 30—47 мм.

Конділобазальна довжина черепа дорослих 45—50 мм.

Пацюк сірий — *Rattus norvegicus*, 172 стор.

3 (2). Хвіст перевищує довжину тіла разом з головою, кількість лускатих кілець на ньому перевищує 200.

Вуха, відігнуте наперед, досягає ока.

Бічні гребені тим'яних кісток вигнуті дугою назад (рис. 64, фіг. II).

Забарвлення верхньої частини тіла дуже мінливе: від чорного або темнокаштанового до рудуватосірого кольору.

Нижня частина тіла брудносіра або білуватого кольору.

Довжина тіла разом з головою 140—200 мм, хвоста 140—228 мм, задньої ступні 30—36,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 38—45 мм.

Пацюк чорний — *Rattus rattus*, 173 стор.

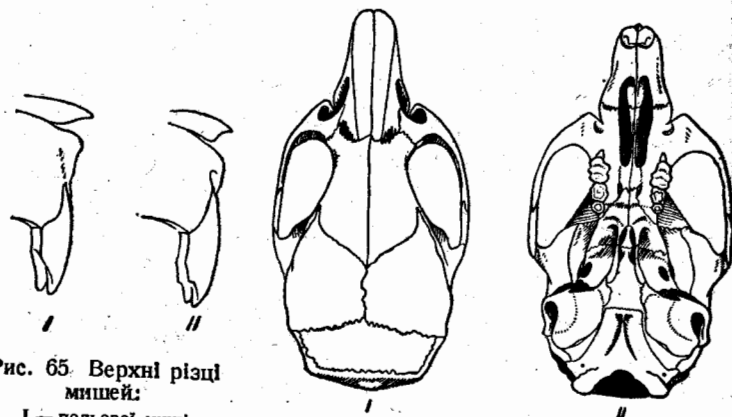

Рис. 65. Верхні різці мишей:

I — польової миші;
II — хатньої миші;

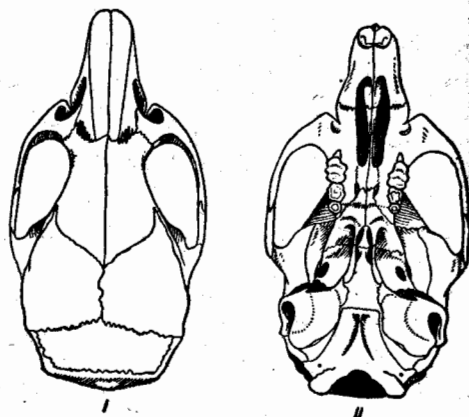

Рис. 66. Череп хатньої миші:

I — вигляд зверху, II — вигляд знизу.

4 (1). Гризуни менших розмірів: довжина тіла разом з головою не перевищує 135 мм 5

5 (8). На внутрішньому боці верхніх різців є виразно помітний уступчик (рис. 65, фіг. II).

Зовні передня частина тим'яних кісток черепа має дуже гострі, напрямлені вперед, паростки (рис. 66).

Рід хатні миші — *Mus* 6

6 (7). Забарвлення верхньої частини тіла мишастобурувате, іноді з вохристими відтінками.

Низ тіла яснобілий або білий з жовтуватим відтінком.

Вилична дужка черепа тоненька, майже однакова по всій довжині.

Міжочна ширина не перевищує 3,5 мм.

Довжина тіла разом з головою 70—80 мм, хвоста 55—76 мм, задньої ступні 15—16 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 18,5—21 мм.

Миша курганчикова — *Mus sergii*, 175 стор.

7 (6). Забарвлення верхньої частини тіла сіруватобрудне.

Низ тіла білястий з брудносірими відтінками.

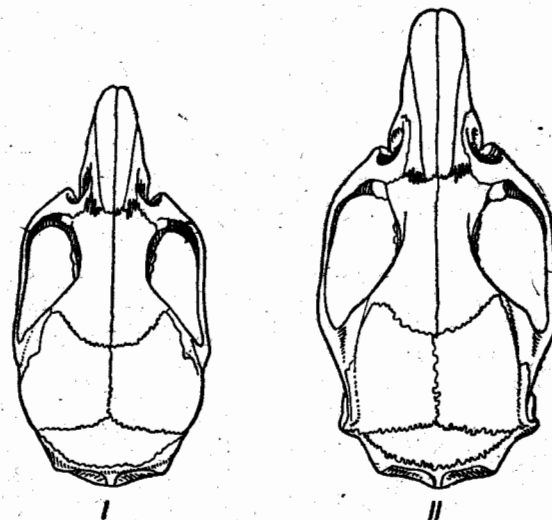

Рис. 67. Черепа лісових мишей:

I — звичайної, II — жовтогорлої.

Вилична дужка черепа груба, спереду помітно розширена.

Міжочна ширина понад 3,5 мм.

Довжина тіла разом з головою 70—100 мм, хвоста 60—85 мм, задньої ступні 16—17 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 19—22,5 мм.

Миша хатня — *Mus musculus*, 174 стор.

8 (5). На внутрішньому боці верхніх різців уступчика нема (рис. 65, фіг. I).

Зовні передня частина тим'яних кісток не має гострих, напрямлених вперед паростків (рис. 67) 9

9 (14). Розміри мишей звичайні: довжина тіла разом з головою понад 75 мм.

Кондилобазальна довжина черепа більше 20 мм.

Рід лісові та польові миші — *Apodemus* 10

10 (11). Уздовж спини, по хребту тягнеться виразно помітна чорна смуга. Лобові кістки по краях міжочного простору мають гострі гребеневидні облямівки.

Забарвлення спинної частини тіла бруднорудувате.

Низ тіла ясніший або білуватосірий.

Сосків 4 пари.

Довжина тіла разом з головою 100—123 мм, хвоста 70—90 мм, задньої ступні 17—22 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 21—24 мм.

Миша польова — *Apodemus agrarius*, 177 стор.

11 (10). Уздовж спини, по хребту чорної смуги нема.

Лобові кістки по краях міжочного простору позбавлені гострих гребеневидних облямівок 12

12 (13). Довжина задньої ступні не менше 24 мм.

На грудях між передніми кінцівками яскрава руда пляма.

Забарвлення верхньої частини тіла сіруваторуде з інтенсивним іржавим відтінком.

Нижня частина тіла ясніша.

Сосків 3 пари.

Довжина тіла разом з головою 110—135 мм, хвоста 108—120 мм, задньої ступні 24—28 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 25—30 мм.

Жовтогорла лісова миша — *Apodemus flavicollis*, 178 стор.

13 (12). Довжина задньої ступні менша 24 мм.

Забарвлення спинної частини тіла темносіроорудувате.

Черевна частина ясна, здебільшого без рудих плям на грудях.

Сосків 3 пари.

Довжина тіла разом з головою 80—110 мм, хвоста 75—106 мм, задньої ступні 18—23 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 21,5—25 мм.

Лісова миша звичайна — *Apodemus silvaticus*, 179 стор.

14 (9). Розміри мишей дуже малі: довжина тіла разом з головою менше 75 мм.

Кондилобазальна довжина черепа до 20 мм.

Рід миші маленькі — *Micromys*.

Цей рід представлений у тваринному світі УРСР лише одним видом.

Хутро на спині іржаворуде з буруватими відтінками, на череві — ясніше.

Сосків 4 пари.

Довжина тіла разом з головою 50—70 мм, хвоста 45—65 мм, задньої ступні 13—16 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 15—18 мм.

Миша маленька — *Micromys minutus*, 176 стор.

II. Підродина хом'яки. *Cricetinae*.

1 (2). Гризуни середніх розмірів; довжина тіла разом з головою у дорослих понад 230 мм.

Волосняний покрив нижньої частини тіла зв'язаний чорний.

Рід хом'яки — *Cricetus*.

Цей рід представлений в УРСР лише одним видом. Забарвлення верхньої частини тіла іржавобурувате з сірим відтінком¹.

По боках голови і тулуба виразно помітні три зовсім білі плями. Лапи білі.

Сосків 4 пари.

Череп дорослих хом'яків характеризується добре розвиненими гребенями.

Довжина тіла разом з головою 240—320 мм, хвоста 35—58 мм, задньої ступні 25—30 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 42—53 мм.

Хом'як звичайний — *Cricetus cricetus*, 180 стор.

2 (1). Гризуни малих розмірів; довжина тіла разом з головою менше 120 мм.

Волосняний покрив нижньої частини тіла зв'язаний білий або з попелястим відтінком.

Рід хом'ячки — *Cricetulus*.

¹ На території України досить поширені хом'яки зовсім чорні. Це явище меланізму частіше спостерігається в правобережній частині УРСР (Київська, Чернігівська, Житомирська області), хоч іноді такі чорні хом'яки трапляються і в лівобережній частині (Полтавська, Харківська області).

На території Української РСР водиться лише один вид цього роду.

Забарвлення верхньої частини тіла одноманітне буроватосіре.

Хвіст короткий, $\frac{1}{3}$ довжини тіла разом з головою.

Довжина тіла разом з головою 100—117 мм, хвоста 18—30 мм, задньої ступні 14—18 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 25—30 мм.

Хом'ячок сірий — *Gricetulus migratorius*, 179 стор.

III. Підродина полівки. *Microtinae*.

1 (2). Гризуни великого розміру, значно (в 1,5—2 рази) більші за пацюка.

Хвіст довгий, укритий лусками, веслоподібно стиснутий з боків (висота його перевищує 15 мм).

Рід ондатри — *Ondatra*.

Цей рід представлений у тваринному світі України лише одним акліматизованим тут видом.

Тіло цього гризуна вкрите густим блискучим каштановобурих хутром.

Череп з добре розвиненим міжочним гребенем.

Кутні зуби мають корені.

Довжина тіла разом з головою 315—360 мм, хвоста 200—255 мм, задньої ступні 63—70 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 66 мм.

Ондатра — *Ondatra zibethica*, 184 стор.

2 (1). Гризуни меншого розміру, не більші від сірого пацюка.

Хвіст вкритий короткими волосками, в перерізі округлий. 3

3 (4). Великі різці верхньої щелепи дуже видаються вперед. Передня поверхня різців біла.

Вушних раковин нема.

На зовнішній поверхні суглобового паростка нижньої щелепи виразно помітний горбок (альвеолярний паросток), в якому міститься корінь нижнього різця (рис. 68).

Емальові петлі на жувальній поверхні кутніх зубів не мають форми замкнутих трикутників.

Рід сліпушки — *Ellobius*.

На території УРСР водиться лише один вид цього роду.

Коротке бархатисте, майже без ворси, хутро цього гризуна на спині жовтуватобуре з помітно темнішою головою.

Нижня частина тіла значно світліша¹.

Довжина тіла разом з головою 80—121 мм, хвоста 9—15 мм, задньої ступні 18—22 мм.

Загальна довжина черепа 29—31,5 мм.

Сліпушок звичайний — *Ellobius talpinus*, 182 стор.

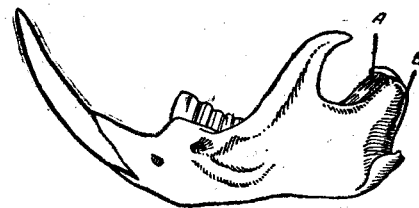

Рис. 68. Нижня щелепа сліпушка:
А — суглобовий паросток; Б — альвеолярний паросток.

4 (3). Різці верхньої щелепи звичайного для мишей розміру і не видаються вперед.

Передня поверхня різців жовта.

Вушні раковини помітно виступають з хутра.

Емальові петлі на жувальній поверхні кутніх зубів мають форму замкнутих трикутників 5

5 (6). Вздовж хребта, від носа до кореня хвоста, тягнеться чорна смужка.

Ступні задніх ніг густо вкриті волосками.

Череп має виразно помітні надочні паростки.

Рід степові полівки — *Lagurus*.

На території УРСР водиться лише один вид цього роду.

Хутро зверху попелястосіре з домішкою вохристого відтінку на боках.

Нижня частина тіла світліша, з жовтуватим відтінком.

¹ У деяких східних районах зрідка трапляються окремі меланістичні особини сліпушок, зовсім чорних як зверху, так і знизу.

Довжина тіла разом з головою 90—115 мм, хвоста 10—18 мм, задньої ступні 13—16 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 22—25 мм.
Степова полівка — Lagurus lagurus, 182 стор.

6 (5). Уздовж хребта чорної смужки нема 7

7 (8). Гризуни значних розмірів: довжина тіла разом з головою не менша 130 мм.

Міжочний гребінь на лобових кістках, не досягаючи переднього краю тим'яних кісток, розгалужується на два гребені.

Кутні зуби не мають коренів.

Рід *водяні полівки — Arvicola*.

Рис. 69. Нижня поверхня задньої ступні полівок:

I — полівки підземної;
 II — сірої полівки.

На Україні водиться лише один вид цього роду.

Забарвлення спинної частини тіла цього гризуна досить мінливе: від темnobурого до буросірого з рудуватим відтінком.

Нижня частина тіла світліша.

Довжина тіла разом з головою 140—210 мм, хвоста 80—110 мм, задньої ступні 28—34 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 35—42,3 мм.

Водяна полівка — Arvicola terrestris, 186 стор.

8 (7). Гризуни менших розмірів: довжина тіла разом з головою не перевищує 135 мм 9

9 (20). Задній край кісткового піднебіння черепа доходить лише до середини третього кутнього зуба.

Забарвлення хутра тьмяносіре.

Кутні зуби ніколи не мають коренів.

Рід *сірої полівки — Microtus* 10

10 (16). Довжина хвоста в дорослих завжди більша $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою.

На нижній поверхні задньої ступні 6 мозолей (рис. 69, фіг. II) 11

11 (19). Міжочний простір черепа дорослих звірків має добре розвинений поздовжній гребінь 12

12 (13). Другий кутній зуб верхньої щелепи на жуйній поверхні має п'ять закритих емальових петель (рис. 70, фіг. II).

Забарвлення верхньої частини тіла буруватосіре з рудуватим відтінком.

Нижня частина тіла білястосіра.

Довжина тіла разом з головою 80—107 мм, хвоста 28—35 мм, задньої ступні 17—19 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 23—27 мм.

Темна полівка — Microtus agrestis, 188 стор.

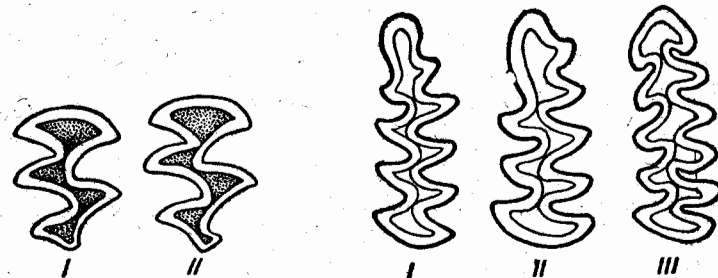

Рис. 70. Другі кутні зуби верхньої щелепи полівок:

I — сірої полівки;
 II — темної полівки.

Рис. 71. Перші кутні зуби нижньої щелепи полівок:

I — сірої полівки; II — щуроголової полівки; III — полівки підземної.

13 (14). Другий кутній зуб верхньої щелепи на жуйній поверхні має лише чотири закриті емальові петлі, без додаткового маленького трикутника (рис. 70, фіг. I) 14

14 (15). На жуйній поверхні першого кутнього зуба нижньої щелепи 7 більш-менш замкнутих острівців дентину. На зовнішньому боці цього зуба 4 кутасті виступи (рис. 71, фіг. I).

Забарвлення верхньої частини тіла брудносіре, іноді з палевим відтінком.

Нижня частина тіла світлосіра.

Забарвлення хвоста двоколірне: зверху бурувате, знизу білувате.

Довжина тіла разом з головою 85—120 мм, хвоста 30—45 мм, задньої ступні 14—17,7 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 22—26,6 мм.
Gira, або звичайна полівка — Microtus arvalis, 189 стор.

15 (16). На жуйній поверхні першого кутнього зуба нижньої щелепи лише 6 замкнених острівців дентину. На зовнішньому боці зуба 3 кутасти виступи (рис. 71, фіг. II).

Забарвлення верхньої частини тіла темне сіруватобуре з домішкою каштанових відтінків.

Нижня частина тіла білуватосіра.

Забарвлення хвоста двоколірне: зверху темноре, знизу білувате.

Довжина тіла разом з головою 100—135 мм, хвоста 40—60 мм, задньої ступні 18—21 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 26—29,5 мм.

Полівка щуроголова — Microtus ratticeps, 187 стор.

16 (10). Довжина хвоста у дорослих дорівнює або менша $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою.

На нижній поверхні задньої ступні 5 мозолей (рис. 69, фіг. I).

Міжочний простір черепа дорослих звірів плескуватий, не має гребеня 17

17 (18). На жуйній поверхні першого кутнього зуба нижньої щелепи перший зовнішній та перший внутрішній трикутники злиті між собою, але відокремлені від передньої петлі зуба (рис. 71, фіг. III).

Сосків лише 2 пари.

Забарвлення спинної частини тіла темне брудносіре.

Нижня частина тіла сіра або темносіра.

Хвіст виразно двоколірний.

Довжина тіла разом з головою 85—104 мм, хвоста 27—32 мм, задньої ступні 14,5—16,2 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 20—23 мм.

Полівка підземна — Microtus subterraneus, 191 стор.

18 (17). На жуйній поверхні першого кутнього зуба нижньої щелепи перший зовнішній та перший внутрішній трикутники виразно відокремлені.

Забарвлення спинної частини тіла світле мишастосіре з палевим відтінком.

Нижня частина тіла білувата з жовтуватим відтінком.

Хвіст одноколірний.

Довжина тіла разом з головою 75—96 мм, хвоста 20—30 мм, задньої ступні 14—16,5 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 23—26 мм.

Гуртова полівка — Microtus socialis, 190 стор.

19 (11). Міжочний простір черепа дорослих звірів гладенький, без різко виявлених ребер і гребенів.

Ширина міжочного простору завжди перевищує 3,3 мм.

Перший кутній зуб нижньої щелепи з внутрішнього боку має 4 вхідних і 5 вихідних кутів; з зовнішнього боку 3 вхідних і 4 вихідних кути.

Хвіст довгий, двоколірний. Його довжина перевищує половину довжини тіла.

Довжина вух дорівнює майже половині довжини голови.

Вуса значно довші голови, досягають 50 мм.

Самиця має 4 пари сосків.

Забарвлення верхньої частини тіла бурувате палевосіре.

Нижня частина тіла білуватосіра.

Довжина тіла разом з головою 125—131 мм, хвоста 58—68 мм, задньої ступні 20—22 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 28,2—30,4 мм.

Карпатська снігова полівка — Microtus nivalis, 192 стор.

20 (9). Задній край кісткового піднебіння черепа майже досягає переднього краю третього кутнього зуба.

Забарвлення хутра руде або буруваторуде.

Кутні зуби у дорослих мають корені.

Рід лісові полівки — Clethrionomys.

У межах України водиться лише один вид цього роду.

Забарвлення спинної частини тіла досить яскраворуде.

Нижня частина тіла сіруватобіла.

Хвіст двоколірний.

Довжина тіла разом з головою 85—100 мм, хвоста 35—50 мм, задньої ступні 16—18 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 21,5—24 мм.

Руда лісова полівка — Clethrionomys glareolus, 183 стор.

РОДИНА СЛІПАКИ. SPALACIDAE.

Родина сліпаків об'єднує своєрідних гризунів середнього розміру, що цілком пристосувались до підземного способу життя.

Їх валькувате тіло з широкою лопатоподібною головою та короткою шиєю сидить на дуже коротеньких кінцівках. Хвоста нема.

Вушні раковини нерозвинені і мають вигляд шкірної зморшки навколо вушного отвору, що не виступає з хутра.

Рис. 72. Сліпак звичайний.

Очі заховані під шкірою.

З боків голови тягнеться ряд жорстких, пружних щетинок (рис. 72).

Череп масивний, широкий, з добре розвиненими виличними дужками. В будові черепа звертає увагу сильний розвиток широкої потиличної кістки, до якої прикріплені міцні м'язи.

Дуже міцні різці стирчать з рота і не вкриті губами. Жуйна поверхня кутніх зубів має виразно помітні емальові петлі.

У тваринному світі УРСР представлений лише один рід цієї родини.

РІД СЛІПАКИ. SPALAX.

Цьому роду властиві всі ознаки, що характеризують родину сліпаків.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}; c \frac{0}{0}; p \frac{0}{0}; m \frac{3}{3}$ — всього 16 зубів.

Таблиця визначення видів.

1 (4). Череп високий: його висота дорівнює або перевищує половину відстані від гребеня, між тім'яними і потиличними кістками, до кінця носових кісток.

На потиличній кістці, вище зчленованих виростків, нема отворів 2

2 (3). Лобно-міжщелепно-носовий шов черепа має форму прямої лінії (рис. 73, фіг. I).

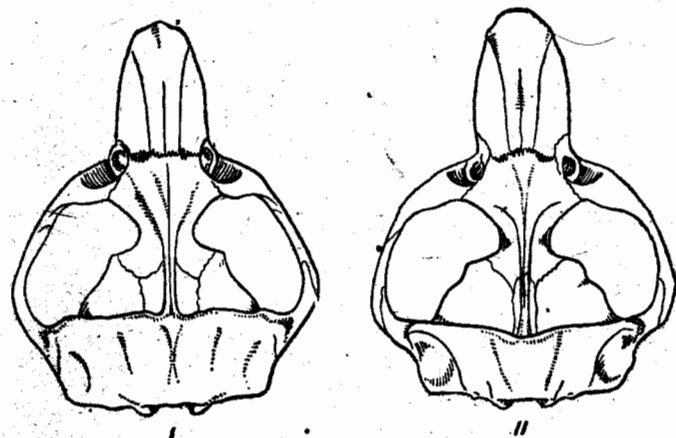

Рис. 73. Черепа сліпаків:

I — звичайного; II — подільського.

Забарвлення спинної частини тіла темносіре з жовтуватобуруватим відтінком.

Нижня частина тіла сіра з помітним рудуватим відтінком.

Довжина тіла разом з головою 230—280 мм, задньої ступні 25—30 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 46—59 мм.

Сліпак звичайний — *Spalax microphthalmus*, 192 стор.

3 (2). Лобно-міжщелепно-носовий шов черепа має форму вигнутої вперед дуги (рис. 73, фіг. II).

Забарвлення волосяного покриву близьке до темносвинцевосірого кольору.

Довжина тіла разом з головою 240—310 мм, задньої ступні 25—35 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 46—51 мм.

Сліпак подільський — *Spalax zemni*, 193 стор.

4 (1). Череп порівняно невисокий (16—21 мм): його висота менша половини відстані від гребеня між тим'яними і потиличними кістками до кінця носових кісток.

На потиличній кістці вище зчленованих виростків є невеликі отвори.

Забарвлення спинної частини тіла попелястосіре з рудуватим відтінком.

Нижня частина тіла темнуватосіра.

Довжина тіла разом з головою 190—215 мм, задньоступні 25—27 мм.

Кондилобазальна довжина черепа дорослих 41—50 мм.

Сліпак малий — *Spalax leucodon*, 193 стор.

РОДИНА НУТРІЙОВІ. CAPROMYIDAE.

Дуже поширена в Південній Америці родина нутрійових об'єднує великого розміру гризунів, що пристосувались до підводного способу життя.

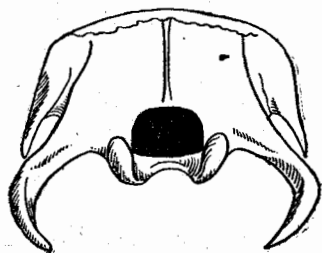

Рис. 74. Череп нутрії (вигляд ззаду).

Їх масивний тулуб має велику голову, маленькі очі і невеликі округлі вушні раковини.

Довгий, в поперечному перерізі круглий, хвіст вкритий лусками, між якими росте рідке, коротке волосся.

Чотири пальці задніх кінцівок сполучені між собою плавною перетинкою, - п'ятий палець вільний.

Кутні зуби мають корені.

Жуйна поверхня кутніх зубів має ряд косо розміщених емальованих петель.

На території УРСР акліматизовано один рід цієї родини.

РІД БОЛОТЯНІ БОБРИ. MYOPOTAMUS.

Цьому родові властиві всі ознаки родини нутрійових. Загальна довжина черепа, в середньому, 115 мм.

Ряди кутніх зубів верхньої щелепи розміщені під кутом один до одного.

Зубна формула: $i \frac{1}{1}$; $c \frac{0}{0}$; $p \frac{1}{1}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 20 зубів.

Рід болотяні бобри представлений у нас одним видом. Це гризуни великих розмірів: довжина тіла разом з головою 600—800 мм, хвоста 40—50 мм.

Хутро їх складається з грубого, досить ламкого остьового волосу і з ніжного, дуже густого підшерстя.

Забарвлення спинної частини тіла буруватокоричневе, помітно світліше на боках.

Нутрія — *Myopotamus coypus*, 193 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ ГРИЗУНІВ (GLIRES).

Заєць-русак. *Lepus europaeus* Pall.

Заєць-русак — звичайний звір нашої фауни. Від інших видів він відрізняється своїми великими розмірами (довжина його тіла може досягати 700 мм) та забарвленням хутра, яке влітку буває жовтобуруватим з добре помітним чорним ряботинням, а взимку лише світлішає, але ніколи не буває зовсім білим.

Водиться в Західній Європі, майже по всій Європейській частині СРСР, в Закавказзі, у степах Північно-Західного Казахстану та Зауралля.

На території УРСР русак водиться по всій території, населяючи відкриті степові простори, ліси й лани Лісостепу і великі лісові масиви Полісся.

У Карпатах русаки є і в букових лісах, і в ялиновій тайзі, і навіть на полонинах.

Найчастіше трапляється у дрібноліссі, по чагарникових заростях, по бур'янах, по долинах річок, уникаючи суцільних лісових масивів.

Живиться різною рослинною їжею. Влітку переважно травою та хлібними рослинами, взимку корою молодих дерев, тоненькими гілками, бруньками та озиминою.

Заєць-русак — нічна тварина; вдень він спить, зробивши собі «льожку»¹, і лише після заходу сонця виходить шукати поживи.

Нір русаки не риють, і в такій «льожці» зайчиха виводить зайченят.

Зайці дуже плодючі гризуни, які щороку, починаючи з березня, дають 4 приплоди.

¹ Заяча «льожка» — неглибока ямка в землі серед бур'янів у густій траві або на ріллі.

У кожному приплоді 2—4 зрячих, вкритих шерстю зайчат, які народжуються після 44—48-денної вагітності. Зараз же після народження зайченята починають гати, а через два тижні вже переходять на рослинний корм. Статева зрілість русака настає на другому році життя. Зайці-русаки шкодять у господарстві людини, знищують молоді плодіві дерева, посадки в лісових шкільках та паростки молодих полезахисних лісонасаджень. Як хутровий звір численний русак займає перше місце в хутрозаготівлях на Україні.

Заєць-біляк. *Lepus timidus* L.

Основною відмінною зовнішньою ознакою зайця-біляка є його зовсім біле зимове забарвлення при чорних кінчиках вух.

Влітку біляк буває рудуватобурий.

Водиться заєць-біляк у північних районах Європейської частини СРСР, в Сибіру, Казахстані і на Далекому Сході.

Крім того, біляк поширений у Північній Америці, Фінляндії, Скандинавії, Шотландії, Ірландії та в Альпах.

В УРСР біляк — рідкісний звір. Ще напочатку цього сторіччя біляк нерідко траплявся в поліських північних районах УРСР, але за останні роки він тут зник зовсім і лише зрідка потрапляє сюди з сусідніх районів Білоруської РСР.

На відміну від русака, біляк є типовий лісовий звір. Він зустрічається в лісових насадженнях, проріджених галявинами, по річкових долинах, у гущавині дрібнолісся тощо. Але разом з тим не уникає і суцільних лісових масивів.

Живлення біляків залежить від пори року. Влітку — це різноманітна лісова трав'яниста рослинність, ягоди та навіть гриби, взимку — чагарникова та деревна рослинність (верба, осика, клен, дуб, береза, ліщина тощо).

Як і русак, біляк нічний звір, вдень він спить і лише під вечір виходить шукати поживи.

Спеціального лігва біляк не робить і нори теж не рие, використовуючи для денного відпочинку неглибокі заглибини ґрунту в районі оселення.

Щороку самиця біляка дає два приплоти, зрідка три. Перший раз, у березні, після 49—51 дня вагітності, вона

народжує 2—3 добре розвинених, зрячих, вкритих густою шерстю зайчат¹, які з першого ж дня після народження добре ховаються в траві.

Уже на 8—9 день зайченята починають їсти траву.

Живуть зайці-біляки приблизно 7—8 років.

В УРСР біляк ні як промисловий звір, ні як шкідник сільського господарства ніякого значення, через малочисельність, не має.

Кріль дикий. *Oryctolagus cuniculus* L.

Зовні дуже схожі на зайців, дикі кролі мають ряд ознак, що відрізняють їх від роду справжніх зайців. Основні

Рис. 75. Кролик дикий.

з цих ознак: більш кремезна будова тіла, порівняно невелика голова з короткими вухами та короткі задні кінцівки з невеликою задньою ступнею (до 100 мм) (рис. 75).

Кролі дикі широко розповсюджені в Середземноморських країнах і в Західній Європі.

Завезені в кінці минулого століття на Україну з Південної Європи, кролі були випущені в районі Одеси. Тут вони швидко акліматизувались і так розмножились, що тепер вони є не тільки поблизу Одеси, по узбережжю Хаджибейського, Куяльницького і Тилігульського лиманів, а й на значній території Одеської області, між Дністром

¹ У другому приплоді (в кінці червня або в липні) буває до 5 зайчат.

і Південним Бугом, звідки вони поширились у районі Херсонської та Миколаївської областей.

Кролі дикі помітно відрізняються від зайців і своїми біологічними особливостями.

Оселяються вони, на відміну від зайців, колоніями.

Живуть і виводять малят у глибоких норах, які риють в урвистих берегах та глибоких ярах.

Живляться, як і зайці, різними трав'яними, кущовими та деревними рослинами.

Розмножуються кролі дуже швидко. Щороку самиця дає 3—4 приплоди, по 4—7 немічних малят у кожному.

Вагітність самиць кролів триває 30 днів. Статева зрілість молодих кролів настає вже на 5—6 місяці їх життя.

Економічне значення кролів на Україні незначне. Оселяючись переважно на непридатних землях, вони мало шкодять городнім і польовим культурам.

Можуть бути об'єктом хутрового промислу.

Білка. *Sciurus vulgaris* L.

Білка — широко відомий звір нашої фауни, стрункий і дуже спритний гризун, всією своєю будовою нерозривно зв'язаний з лісом і деревним способом життя.

Водиться в лісових та лісостепових районах Європи і Сибіру, поширюючись на схід до Сахаліну і Камчатки включно.

Зустрічається також на півночі Монголії і в південно-східній частині Манчжурії.

Акліматизована в районах Північного Кавказу, в Кримській області і в лісах Північного Казахстану.

На території УРСР поширена по всій лісостеповій і поліській смузі, де населяє листяні та хвойні високостовбурні ліси, а по лісових насадженнях уздовж річкових долин вони розселяються на південь, навіть у степові області.

У Карпатських горах білка водиться по букових і тайгових лісах, підіймаючись на висоту понад 1500 м.

Живуть білки у верхів'ї дерев, де на висоті від 3 до 20 і більше метрів, роблять з тонких гілочок, зеленого моху та лишайників кулястої форми кубла. Оселяються вони також у дуплах старих дерев.

Білки — денні тварини, особливо діяльні в ранішні години.

Живляться різноманітним рослинним кормом: насінням і плодами дерев та кущів, бруньками, ягодами, грибами тощо. Зрідка білка споживає і тваринну їжу: яйця і навіть пташенят, комах, їх личинки, мурашині яйця тощо.

На зиму робить значні запаси жолудів, горіхів, грибів.

У зимову сплячку білки не залягають, хоч у дуже люті морози та в хуртовину кілька днів сплять і не виходять з кубла.

Щороку білка дає два приплоди: в кінці квітня і в кінці липня або в серпні.

Після 35—40 днів вагітності самиця народжує 3—7 сліпих і голих малят, які прозрівають лише на 32—37 день. Малята після цього швидко ростуть і вже через 15 днів починають самостійно добувати собі їжу, а на п'ятому місяці життя доходять повного розвитку.

Статевозрілими молоді білки стають на 8—10 місяці.

Білка — хутровий звір, якому в хутрозаготівлях належить займати значне місце, але через малочисельність білки в УРСР вони на певний час взяті під охорону і полювати на них заборонено.

Ховрах сірий. *Citellus pygmaeus* Pall.

Ховрах сірий — найменший вид ховрахів, що населяють територію УРСР.

Невиразна плямистість у забарвленні верхньої частини тіла, порівняно дуже короткий хвіст, завжди коротший за $\frac{1}{4}$ довжини тіла разом з головою та голі задні ступні, — ось характерні ознаки, за якими легко відрізнити цього гризуна від інших ховрахів.

Водиться ховрах сірий у південних та південно-східних областях лісостепової та лісової смуги Європейської частини СРСР, у степах Північного Кавказу та в Казахстані.

В УРСР ховрах сірий поширений на Лівобережжі, де населяє степові лівобережні райони Херсонської області, Запорізьку, Дніпропетровську, Сталінську області, східну частину Полтавської, південно-західні райони Харківської і південну частину (від північного Донця) Ворошиловградської областей.

На півдні доходить до берегів Чорного і Азовського морів.

У межах свого поширення ховрахи сірі оселяються переважно на чорноземних і каштанових ґрунтах, поблизу полів, на парах, вигонах, по межах, яругах тощо.

По узбережжю Чорного і Азовського морів вони заселяють полинно-злакові степи з світлокаштановими глинистими ґрунтами.

Живуть ховрахи сірі в норах, де й проводять більшу частину свого життя. Ховрахи — денні звірі, уникають виходу на поверхню землі в спеку і в хмарну погоду.

Нори у ховрахів нескладні. Здебільшого мають одне вхідний отвір і одну жилу камеру.

Розрізняють ховрашині нори двох типів: вертикальні та похилі. Вертикальні нори ховрахи роблять з похилими прориваючи новий хід від жилої камери похилої нори до поверхні землі, а свіжонаритою землею забивають похилу нору.

Рідше трапляються нори з двома вхідними отворами.

На зиму ховрахи залягають у сплячку, яка починається ще задовго до зими і триває до весни.

Живляться дуже різноманітною рослинністю: зеленими частинами диких рослин, їх насінням, корінням тощо.

На оброблених полях ховрахи навесні вибірають щойно посіяне зерно злаків, кукурудзи, соняшників, пізніше поїдають сходи, а влітку — достигаюче і стигле зерно.

Городні й баштанні культури — особливо улюблені їжа ховрахів.

Щорічно ховрахи сірі дають лише по одному приплоду.

Звичайно в квітні або в травні, після 25—26 днів вагітності, ховрахи народжують 6—8 голих і сліпих малят. На 7—8 день після народження у них уже прозрівають очі, і ховрахи починають дуже швидко розвиватися. На 15 день вони вже добре вкриті волоссяним покривом, а на 20 день уже починають виходити з нори.

Статеву зрілість настає на другий рік.

Живуть ховрахи сірі близько двох років і лише незначна кількість їх доживає до трьох років.

Всі види ховрахів належать до масових шкідників сільськогосподарства, які нищать як сходи, так і врожай зерна і цим завдають величезної шкоди зерновому господарству.

Особливо шкодять ховрахи в засушливих районах, де дика рослинність рано вигорає, і вони переселяються масами на культурні посіви.

В останні роки, з підвищенням рівня агротехніки і з запровадженням нових ефективних методів боротьби, ховрахи стали шкодити менше.

Разом з тим ховрахи дають другорядну хутровину, яка займає значне місце в хутрозаготівлях. Хутро ховраха дешеве, невисокої якості, але через його оригінальне забарвлення попит на нього великий.

Ховрах крапчастий. *Citellus suslica* Gldenst.

На відміну від ховраха сірого, у забарвленні верхньої частини тіла ховраха крапчастого є виразна плямистість, а задні ступні його частково вкриті волоссяним покривом (рис. 76).

Рис. 76. Ховрах крапчастий.

Водиться на значній території, від Румунії, Угорщини і Чехословаччини на заході до р. Волги (від Казані до Камішина) на сході.

На території УРСР ховрах крапчастий водиться в більшій частині правобережних лісостепових і степових областей. Він населяє всю Ізмаїльську, Одеську, Миколаївську та Кіровоградську області, Вінницьку (крім західних і північних районів), Київську (крім північних районів), проникаючи далі по лісостепових районах на захід до Карпат.

На Лівобережжі він водиться по всій Полтавській області, в Чернігівській (крім північних і північно-західних районів), у Сумській (крім північних районів) і в північних районах Харківської та Ворошиловградської областей.

У межах свого поширення ховрах крапчастий, на відміну від сірого ховраха, охоче оселяється на степових ділянках північного типу з помітно збільшеною вологістю. В районах же, де всі такі цілині площі розорані, він добруживається на землях, зайнятих під різними сільськогосподарськими культурами.

Біологія у ховрахів крапчастого і сірого цілком тотожна. Ховрах крапчастий менше шкодить у сільському господарстві, ніж ховрах сірий, бо кількісно він значно поступається перед ховрахом сірим.

Ховрах європейський. *Citellus citellus* L.

Порівняно дрібний ховрах. На відміну від попередніх видів, має темніше, бурувате забарвлення з розпливчастими дрібною крапчастістю на спині. На голові плямистості нема — забарвлення одноманітне.

Хвіст у ховраха європейського довгий, перевищує $\frac{1}{4}$ довжини тіла. Задні ступні, як і в ховраха крапчастого, вкриті волосяним покривом.

Водиться ховрах європейський у Центральній Європі та на Балканах.

На території УРСР цей західний вид ховрахів поширений окремими колоніями вздовж середньої течії Дністра, де він займає територію Вінницької області (крім північних районів) та придністрянські райони Кам'янець-Подільської області.

У межах свого поширення ховрах європейський заселяє рівнинні простори з лісостеповим ландшафтом і чорноземними ґрунтами.

Своїми біологічними ознаками нагадує крапчастого і сірого ховрахів.

Кількісно незначний, тому й особливої шкоди не завдає.

Бабак. *Marmota bobak* Müller.

Товстий, незграбний, досить великого розміру гризун бабак добре пристосувався до підземного способу життя. Про це свідчать і порівняно невелика голова, і недорозви-

нені вушні раковини, що нагадують складку шкіри позаду слухового отвору, і коротка шия, і міцні великі кігті на передніх кінцівках цього звіра (кольорова табл. IV).

Поширений бабак у південно-західній частині Воронезької області, в степах нижнього Поволжя і Північного Казахстану, на схід до Іртиша.

У недалекому минулому дуже поширений у цілиних степах лівобережного Лісостепу і в північній частині лівобережного Степу, бабак зберігся тепер в УРСР в дуже незначній кількості.

Сучасні місця оселення бабака обмежені лише кількома колоніями, які ще збереглися на обломих землях Харківської і Ворошиловградської областей.

Тут на невеликих залишках цілини спостерігаються своєрідні курганці, що вкривають землю. Такі курганці утворюються з ґрунту, що його викидає бабак, риючи й поглиблюючи ходи своїх нір.

Більшу частину свого життя бабак проводить під землею, в норі. У літню спеку він появляється на поверхні землі лише в прохолодний час, від сходу сонця до початку спеки і перед вечором.

Взимку бабаки, зібравшись по 12—15 особин в одну нору, понад півроку перебувають у глибокій сплячці. Звичайно наприкінці вересня бабаки вже сплять, а навесні прокидаються залежно від настання теплих днів, але не пізніше середини березня.

Нора бабака, нерідко 3 м завглибишки з довжиною ходів до 20 м, закінчується гніздовою камерою, з м'якою підстилкою з сухої трави.

Тут, у гніздовій камері, напровесні, після приблизно 40—42 днів вагітності, самиця народжує від 3 до 6 малят.

Ростуть молоді бабаки швидко і вже в другій половині травня появляються на поверхні землі.

Статева зрілість бабака настає на третьому році життя.

Живляться бабаки виключно дикою степовою трав'янистою рослинністю і посівам сільськогосподарських культур не шкодять.

Бабак — цінний мисливсько-промисловий звір, але через його кількісну обмеженість і незначне поширення полювати на нього на території УРСР заборонено.

Бобер річковий — найбільший гризун нашої фауни. Його міцне тіло, широка округла голова, короткі вушні раковини розміщені в одній площині з ніздрями, широкий плескуватий хвіст та плавальні перетинки, що сполучають усі пальці задніх кінцівок, яскраво свідчать про напівводний спосіб життя цього звіра (кольорова табл. V).

У незначних кількостях бобер річковий водиться в Німеччині (р. Ельба), у Франції (р. Рона) і в Південній Норвегії.

На території СРСР бобри водяться в Рязанській, Тамбовській, Сталінградській, Воронежській і Астраханській областях та в Мордовській АРСР.

На території УРСР бобри зовсім мало поширені, вони збереглися лише поодинокими невеликими колоніями в таких лісових і лісостепових областях, як Київська, Житомирська, Волинська, Ровенська та Чернігівська.

Живуть бобри здебільшого в довгих норах, що їх вони роблять у високих берегах річок; там, де береги водойми заболочені, бобри будують хатки з хмизу і товстих гілок на купинах, вербових корчах або густих кореневих сплетеннях.

Вхід у боброву хатку завжди під водою.

Живляться бобри лише рослинністю, використовуючи відповідно до пори року як трав'яні, так і деревні рослини.

Влітку вони їдять переважно трав'яні — водяні і наземні рослини. Восени, коли в корі м'яких деревних порід зосереджуються великі запаси поживних речовин, бобри їдять переважно кору та молоді пагони деревних рослин.

У травні або в першій половині червня самиця бобра народжує, після 105—107 днів вагітності, 3—4 малят, сліпих, вкритих густою і м'якою бурою шерстю.

Через кілька годин малят прозрівають, через день-два вони вже плавають, а через кілька днів у них прорізаються зуби.

Статева зрілість у бобра настає в трирічному віці.

Живуть бобри близько 35 років.

Шкура бобра — дуже цінна хутровина, але тепер в УРСР, через кількісну обмеженість, промислового значення не має.

Щоб дати можливість цьому цінному звірові розмножитися, полювання на нього забороняється.

Серед вовчків нашої фауни вовчок сірий є найбільший і найкраще пристосований до існування на деревах. Це типовий житель і рівнинних, і гірських лісів.

Водиться вовчок сірий у Західній Європі, у південних та західних областях Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Ірані та в Туреччині.

Всюди кількісно обмежений, вовчок сірий досить поширений на території УРСР. Його південно-східна межа розселення — Ізмаїльська, Вінницька, північна частина Кіровоградської, Полтавська та Харківська області. На захід від них вовчок сірий поширений у всіх областях УРСР.

Особливо густо заселяє цей вовчок гірські Карпатські райони Станіславської та Закарпатської областей.

Улюбленими місцями оселення вовчка сірого є листяні ліси з переважанням дуба, бука, ліщини та дикої груші. З охотою заходять вони і в сади, де поблизу лісів.

Своє лігво вовчок сірий найчастіше робить у дуплах старих дерев і лише в поодиноких випадках будує гніздо, подібне до сорочого, використовуючи як будівельний матеріал зелені пагони та листя дерев.

Нерідко такі гнізда вовчків сірих трапляються на горіщах будинків, що стоять поблизу лісу або в лісі.

Живляться жолудями, горіхами бука, ліщини та волооськими.

Їдять вони і соковиті плоди різних фруктових дерев та кущів і особливо охоче виїдають з них насіння.

Істотне значення в живленні вовчка сірого мають комахи, їх личинки та слизняки. Натрапляючи на гнізда птахів, вовчки сірі поїдають в них яйця і навіть пташенят.

Ведуть нічний спосіб життя.

На весь довгий зимовий період впадають у сплячку, прокидаючись лише в середині травня.

Розмножуються один раз на рік, народжуючи, після 20—27-денної вагітності, 3—8 сліпих і голих малят. Прозрівають вони лише через три тижні, а вже в місячному віці починають самостійно жити.

В двомісячному віці вони переходять до цілком самостійного життя.

Статева зрілість настає в 10—11 місяців.

Живуть приблизно 4 роки.

Вовчок сірий є шкідник садівництва, а в південних областях завдає великих збитків і виноградникам.

У ряді районів УРСР на вовчка сірого полюють заради його шкурки з м'яким, пушистим і красивим хутром.

Вовчок лісовий. *Dugomys nitedula* Pall.

Розміром і забарвленням вовчок лісовий дуже відмінний від вовчка сірого. Це теж житель широколистяних лісів.

Рис. 77. Вовчок лісовий.

і фруктових садів, що пристосувався до життя на деревах (рис. 77).

Водиться вовчок лісовий у Західній Європі, в центральних і південних районах Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Закавказзі, в гірських районах Середньої Азії, Туреччині та Ірані.

На території УРСР вовчки лісові населяють поліські та лісостепові райони, хоч по деревних насадженнях річкових долин вони заходять далеко в степові райони Дніпропетровської та Одеської областей.

Звичайним є вовчок лісовий і в гірських лісах, де він високо підіймається в гори, до пояса Криволісся і нижнього краю полонин.

Вовчок лісовий — нічна тварина. Весь день він спить у своєму кублі, яке найчастіше робить у дуплі старого дерева або в пташиному гнізді. Зрідка таке кубло вовчок будує і на горищах жилих дерев'яних будинків, розміщених поблизу лісу або великих садів.

Живляться вовчки лісові різноманітною рослинною їжею (горіхами, жолудями, плодами фруктових дерев, ягодами, насінням деревних порід тощо) та тваринною (пташині яйця, комахи та їх личинки).

Здебільшого на початку жовтня вовчки лісові залягають у зимову сплячку до середини квітня. Ті вовчки, що оселяються на горищах будинків, впадають у сплячку лише на короткий час сіневих морозів (січень, лютий).

Народжують малят вовчки лісові один, два рази на рік, даючи кожного разу 3—5 сліпих і цілком безпорадних малят. Через два тижні малята вже починають виходити з гнізда.

Вовчки лісові поїдають шкідливих комах (хрущів), чим вони корисні для лісу, в культурних же садах вони в масі ушкоджують плоди фруктових дерев, нищать ягоди, чим завдають значної шкоди господарству.

Вовчок горішниковий. *Muscardinus avellanarius* L.

Вовчок горішниковий — найдрібніший вид серед вовчків УРСР. Як і інші вовчки, вовчок горішниковий — гризун, що пристосувався до деревного способу життя, хоч лазить по деревах він не так спритно, як інші види, і значна частина діяльності його проходить на землі.

Водиться вовчок горішниковий у Західній Європі на північ до Центральної Швеції, в країнах Малої Азії, в Білоруській РСР, Прибалтійських республіках та в центральних областях Європейської частини СРСР.

Населяють широколистяні та мішані ліси й переліски з густим ліщиновим підліском у всіх поліських районах УРСР, в правобережних лісостепових районах та в областях лівобережного Лісостепу (Сумській, Полтавській, Харківській та північних районах Дніпропетровської).

Поширені вовчки горішникові і в букових та смерекових лісах Карпат, де вони підіймаються високо в гори, аж до полонин.

Вовчки горішникові ведуть нічний спосіб життя, починаючи активну діяльність лише як смеркне.

Живляться горіхами, жолудями, насінням дерев, ягодами, бруньками тощо.

Для житла і для виведення малят будують собі з сухого листу кулястої форми гніздо, яке роблять між гілками кущів майже над землею або на висоті 1—2 м. Всередині

1

таке гніздо добре вистелене м'якою сухою травою та пухом.

Часто вони оселяються і в старих пташиних гніздах, надбудовуючи зверху покриття з листу та тоненьких гілок.

На зиму, вже у вересні або на початку жовтня, вовчки горішникові залягають у зимову сплячку, забираючись у підземні нори між корінням, у мохову підстилку або занурюючись глибоко в трухлявину, що виповнює порожнину стовбура старого дерева.

Прокидаються від зимової сплячки вони лише в кінці березня або на початку травня.

Двічі на рік вовчки горішникові народжують по 3—5 сліпих малят, які прозрівають лише на 17 день, після чого швидко розвиваються і вже через 1,5 місяця починають жити самостійно.

У межах свого поширення вовчки горішникові майже всюди дуже нечисленні, тому й помітної шкоди лісовому господарству не завдають.

Мишівка степова. *Sicista subtilis* Pall.

Довгий чіпкий хвіст та характерне забарвлення — основні зовнішні ознаки, що легко відрізняють цього звірка від мишовидних гризунів (рис. 78).

Водиться мишівка степова на величезному просторі від Угорщини, Болгарії і Румунії, через степові області

Рис. 78. Мишівка степова.

Європейської частини СРСР, Казахстану і Південного Сибіру до Байкалу.

В УРСР мишівки степові поширені в степових і лісо-степових правобережних і деяких лівобережних областях (Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Вінницькій, Київській, Полтавській, Харківській та Ворошиловградській).

Трапляються вони на неораних ділянках, подібних до цілих відкритих степів, оселяючись на старих перелогах, вигонах, сіножатях, непридатних землях тощо.

На оброблених землях мишівки степові частіше трапляються на клеверниках та просіяннях.

Живуть у неглибоких, примітивної будови норах, що закінчуються гніздовою камерою, вистеленою м'якою травою та пухом з будяків.

Живляться переважно м'якою зеленою рослинністю, але охоче поїдають деяких дрібних комах (довгоносиків, кузюк, жуличок тощо).

Хоч мишівки степові іноді діяльні і вдень, але найбільш активні вони після заходу сонця та вночі.

На зимовий період залягають у довгочасну сплячку. Лише раз на рік самиця народжує 3 сліпих і голих малят.

У кінці липня молодь уже досягає розмірів дорослих.

Поїдають шкідливих комах, отже, звірки корисні, але господарського значення не мають через їх нечисленність.

Мишівка лісова. *Sicista betulina* Pall.

Водиться мишівка лісова в північних районах західної частини Європи, в північних і центральних областях Європейської частини СРСР, в Західному й Південному Сибіру та в Забайкаллі.

На території УРСР мишівка лісова водиться в листяних і хвойних лісах та в чагарникових заростях північних областей.

Цей вид відомий у Київській, Сумській, Чернігівській та Житомирській областях.

Населяє мишівка лісова і старі високостовбурні соснові ліси, і дубові насадження з густим ліщиновим підліском, і узлісся і навіть чагарники на заплавах луках.

Користуючись своїм довгим чіпким хвостом, вона добре лазить по гілках чагарника та по стеблах трав'яної рослинності.

Найбільш активними бувають мишівки лісові під вечір і вночі, але нерідко їх діяльність можна спостерігати і вдень.

У холодні, дощові дні мишівки лісові зовсім не вилазять з своїх теплих гнізд, а при температурі нижче 10° зіпніють.

Зиму вони проводять у сплячці.

Живляться переважно комахами та їх личинками (жуками, перетинчатокрилими, двокрилими, гусінню, лялечками мурашок тощо).

Рідше поїдають рослинність (бруньки, стебла злаків та насіння).

Своє житло будують у гнилих стовбурах дерев, вигризаючи тут своєрідні ходи, що закінчуються гніздовою камерою (діаметром 5—6 см).

Як гніздову вистилку звичайно використовують дрібну трухлятину, порошок, рідше мох та сухе листя.

Нищать велику кількість шкідливих комах, отже в лісовому господарстві ці гризуни корисні, але через нечисленність великого господарського значення не мають.

Земляний заєць великий. *Allactaga jaculus* Pall.

Великий земляний заєць — найбільший вид серед земляних зайців, що належить до групи п'ятипалих земляних зайців (рис. 79).

Водиться у степових і пустинних областях Європейської частини СРСР, Західного Сибіру і Казахстану.

Поширений і в лісостеповій і в степовій смугах Лівобережної України, проникає також на південь, до узбережжя Чорного і Азовського морів.

У правобережних районах цей гризун дуже нечисленний, виявлено його лише в Дніпропетровській та Миколаївській областях.

Населяють рівнинні чорноземні та глинясті степи, осідаючи на обніжках оброблених ланів і на баштанах. Тут, на твердих ґрунтах, вони роблять своєрідні нори, характерної будови. Зовні їх майже не видно, бо земляні зайці добре маскують їх на день, міцно закупорюючи зсередини землею вхідні овальні отвори.

Великі земляні зайці — нічні тварини. Вдень вони сидять у норі, під землею, і на поверхню виходять лише після заходу сонця.

Восени, з першими нічними заморозками (у вересні), великі земляні зайці залягають у зимову сплячку і прокидаються лише з настанням теплих днів; приблизно наприкінці квітня.

Живляться переважно рослинністю (насінням, корінням, цибулинами степових рослин) і дуже рідко — комахами та їх личинками.

Рис. 79. Земляний заєць великий.

Улюбленою їжею цих гризунів є також і культурні рослини: гарбузи, кавуни, дині тощо.

Плодяться раз на рік, народжуючи в кінці травня або на початку червня 3—5 малят.

Хоч великих земляних зайців і не відносять до масових шкідників сільського господарства, проте в ряді районів вони завдають значних збитків, особливо в господарствах, що культивують баштанні культури, каучуконоси та кукурудзу. Посіяне насіння кукурудзи, наприклад, вони вибирають і дуже проріджують посіви.

Земляний заєць трипалий. *Scirtopoda telum* Licht.

Ця реліктова напівпустельна форма трипалих земляних зайців збереглась на Україні лише в районі Олешківських пісків на лівому березі нижнього Дніпра. Вони населяють лівобережні райони Херсонської області і південно-західну частину Запорізької області.

За межами УРСР земляний заєць трипалий водиться в Сталінградських степах, в півпустинних районах східного Передкавказзя та в більшій частині Казахстану.

Тримаються на піщаних, солончакових ґрунтах, іноді і на оброблених ділянках баштанів.

Живуть у глибоких норах, що мають від одного до шести вхідних отворів.

Нічні тварини, діяльність яких починається після заходу сонця і припиняється рано на світанку.

З першим осіннім похолоданням впадають у зимову сплячку, приблизно до квітня.

Живляться стеблами, коріннями та цибулинами різних степових трав.

У травні або в червні самиця народжує 3—4 малят.

Шкода від цих гризунів, що оселяються частіше на нерозораних землях і живляться переважно дикою рослинністю, незначна. Лише подекуди вони шкодять баштаним культурам.

Пацюк сірий. *Rattus norvegicus* Berk.

Пацюк сірий — один з найбільш невибагливих гризунів, що оселяються в найрізноманітніших умовах, здебільшого пов'язуючи своє життя з людиною. Він є і в містах, і в селах, по узбережжях річок і навіть у плавнях, далеко від людських осель.

Водиться майже по всьому світу, де тільки оселилася людина. В СРСР його нема лише на Крайній півночі, в деяких тайгових районах Сибіру і в пустинях Середньої Азії.

Поширений також на всій території УРСР. За останні роки, після першої світової війни, проник навіть у гірські райони Карпат. Тепер вони тут водяться на висоті понад 1350—1400 м.

Свої кубла пацюки будують у затишних кутках, під підлогою, в стінах житлових приміщень або господарських будівель людини, а в природних умовах вони риють досить складні нори, що закінчуються гніздовою камерою.

Хоча пацюків сірих і вважають нічними тваринами, але в місцях, де їх багато, їх діяльність можна спостерігати протягом усієї доби.

Живляться пацюки сірі, як всеїдні тварини, різними харчовими продуктами, на які натрапляють у людській оселі.

Розмножуються протягом усього року, даючи 3—6 приплодів. У кожному приплоді буває 6—8 (до 14) сліпих і голих малят.

Малюта швидко розвиваються і вже через три місяці після народження стають статевозрілими.

Належать до найбільш шкідливих гризунів нашої фауни. Вони завдають величезних збитків хатньому господарству, продуктивним складам, магазинам, де псують і нищать харчові продукти, тару; шкодять дрібному тваринництву (кролівництву, птахівництву); вони є переносниками паразитів на свійських тварин і можуть поширювати такі страшні інфекційні хвороби, як чума, дизентерія, тиф тощо.

Пацюк чорний. *Rattus rattus* L.

Дуже поширені на Україні ще в 60-х роках минулого століття, чорні пацюки тепер майже витиснені сильнішими, сміливішими, менш вибагливими щодо їжі і більш плодючими сірими пацюками.

Залишилися вони лише спорадично в приморських портових містах (Одеса) та в деяких районах, де нема або мало пацюків сірих, як у поліських районах Київської та Житомирської областей.

Останнім часом виявлено пацюків чорних і в Харківській та Ворошиловградській областях.

За межами УРСР пацюк чорний спорадично трапляється в приморських містах Західної Європи, в кількох пунктах Європейської частини СРСР, у Закавказзі і в Гімалайській Азії.

Способом життя чорний пацюк дуже схожий на пацюка сірого. Оселяючись у природних умовах, вони, на відміну від сірого пацюка, нерідко живуть у дуплах дерев, добираються і стрибають по гілках.

У жилих будинках вони частіше оселяються на горищах, тоді як пацюки сірі заселяють переважно підвальні приміщення.

Пацюки чорні такі ж шкідливі, як і пацюки сірі, але на території УРСР їх багато менше і тому їх шкідливість діяльність менш помітна.

Миша хатня. *Mus musculus* L.

Цей численний супутник людського житла дуже поширений по всій населеній території світу.

Немає хатніх мишей лише в деяких тайгових районах на крайній півночі.

Тримаючись переважно жилих і господарських будівель людини, хатні миші нерідко зустрічаються і далеко від населених пунктів. Тут вони оселяються на городках, у садках, у скиртах немолоченого хліба, по узбережжях водойм тощо.

На території УРСР немає їх лише в суцільних лісових масивах та гірських хребтах Карпат, де вони водяться переважно в низинних районах.

Живуть під підлогою, в стінах, на горищах та по затишних кутках будинків. Оселяючись поза житлом людини, хатні миші риють неглибокі, нескладної будови нори, в яких і виводять молодняк.

Розмножуються кілька разів (4—8) на рік. Після 20-денної вагітності, самиця народжує кожного разу 6—8 голих і сліпих малят, які приблизно на 9 день прозрівають, а уже через 16—20 днів можуть жити самостійно.

У двомісячному віці молоді хатні миші вже стають статевозрілими і здатними до розмноження.

Живляться в природі сільськогосподарськими культурами, а в людській оселі — різними харчовими продуктами. Належать до найголовніших як амбарних, так і польових

шкідників, збитки від яких відчутні у всіх галузях сільського господарства.

Разом з тим, перебуваючи в постійному контакті з людиною, вони можуть бути переносниками збудників багатьох інфекційних хвороб.

Миша курганчикова. *Mus sergii* Valch.

Свою назву цей близький до хатньої миші вид дістав за цікаві біологічні особливості, якими він відрізняється від хатньої миші. Полягають вони в звичці нагортати на полях своєрідні курганчики, в яких зберігаються запаси зерна (культурних і диких злаків), заготовленого цим гризуном на зиму.

Не менш характерною особливістю цих мишей є й те, що вони зовсім не мають специфічного для хатніх мишей неприємного запаху.

Заселяють степові райони УРСР, поширюючись на захід до р. Дністра.

Живуть у норах, що мають два-три вхідних отвори. Такі нори здебільшого розміщуються під курганчиками і закінчуються гніздовою камерою, яка лежить на глибині 20—30 см безпосередньо під курганчиком, рідше вбік від нього. Гніздова камера завжди добре вистелена м'якою травою.

У зимову сплячку не впадають і залишаються активними протягом цілого року.

Розмножуються з ранньої весни й до пізньої осені, приблизно 4—5 раз на рік. Навіть у жовтні в кублах під курганчиками знаходили ще сліпих мишенят. Малят в одному приплоді буває 5—8.

Запасаючи в курганчиках значну кількість зерна (від 3-х до 16 кг), цей вид належить до важливих шкідників сільського господарства.

У роки масового розмноження мишовидних гризунів кількість курганчикових мишей дуже збільшується, тоді вони завдають колгоспному й радгоспному господарству великих збитків.

Будуючи серед полів курганчики, цей вид своєю діяльністю сприяє забур'яненню посівів і утруднює збирання врожаю.

Миша маленька. *Micromys minutus* Pall.

Цей найменший серед усіх мишовидних гризунів добре пристосувався до життя серед густих заростей рослин. Лазять вони, користуючись своїм довгим і чіпким хвостом, яким вони обкручують стебла рослин (рис. 80).

Поширена в Західній Європі, в центральних і західних областях Європейської частини СРСР, в Північному Казахстані, Сибіру і на Далекому Сході.

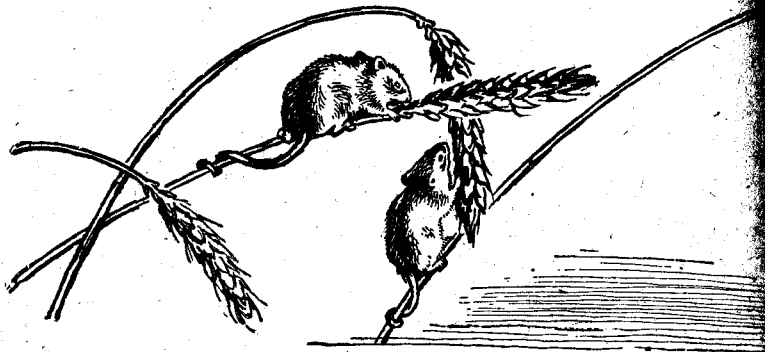

Рис. 80. Миша маленька.

На території УРСР миша маленька водиться всюди, навіть у гірських лісах Закарпатської області, але уникає суцільних лісових масивів та скелястих гірських районів Карпат.

Тримається зволжених місцевостей: річкових долин, заболочених просторів, берегів водойм та чагарникових заростей. Нерідко оселяється і на полях.

Живиться різним насінням та зеленими частинами трав'янистих рослин. Охоचे поїдає і дрібних комах.

Своє літнє кубло робить на стеблах колосових рослин, очерету або на гілках чагарника, прикріплюючи його досить високо над поверхнею землі.

У такому кулястої форми кублі до 14 см в діаметрі, вимощеному сухою травою та рослинним волокном, самця народжує малят по 3—4 рази на рік, 5—7 до 10 в кожному приплоді.

Перший приплід буває на початку травня, останній у жовтні.

На зиму переселяються в старі нори інших гризунів або в скирти соломи, стіжки сіна, де й зимують. У зимову сплячку не впадають.

У господарстві людини їх слід вважати малошкідливими або й нешкідливими гризунами лише в звичайні роки, тобто в ті роки, коли їх мало. Але в окремі роки масових розмножень вони можуть завдавати значної шкоди зерновим культурам.

Миша польова. *Apodemus agrarius* Pall.

Від попередніх видів справжніх мишей польову мишу дуже легко відрізнити по чорній смужці вздовж спини цього гризуна (рис. 81).

Рис. 81. Миша польова.

Водяться миші польові в Західній Європі, в центральних і західних областях Європейської частини СРСР, в Південному Сибіру, Казахстані, на Далекому Сході і в Китаї.

Дуже поширені вони і по всій території УРСР, крім сухих степових районів південних областей та присивашських степів.

Немає їх і на гірських вершинах та в полонинах Карпат. Оселяються переважно у вологих місцевостях: по узбережжях водойм, по узліссях густих лісових насаджень, у заплавах річкових долин та на сусідніх з ними полях.

Живляться корінням, стеблами, листям, насінням різних рослин, дрібними комахами та їх личинками.

Живуть у норах, які риють між корінням дерев і кущів. У зимовий період у значних кількостях скупчуються в критах соломі, в садах, де живуть під опалим листям а іноді забираються і до жилих та господарських будівель. Щороку самиця польової миші дає 3—4 приплоди кожного разу по 4—8 малят, які вже в два з половиною місяці стають статевозрілими.

Обгризаючи кору та молоді пагони дерев, ці миші завдають значної шкоди лісовому господарству та садівництву, але особливо великі збитки від них бувають у роки масових розмножень, коли вони нищать як молоді сходи так і стигле зерно.

Жовтогорла лісова миша. *Apodemus flavicollis* Melch.

Водиться в Західній Європі, в середніх, західних і південних областях Європейської частини СРСР.

На території УРСР дуже поширена в лісових і лісостепових областях, звідки долинами великих річок та балками проникає і в степові райони. Багато їх є і по долинах та лісах гірських і низинних районів Карпат. Найчастіше оселяються в старих листяних лісах з густою, добре розвиненою ліщиною в підліску.

Живуть у численних норах, між корінням дерев і кущів. Такі нори ведуть до гніздової камери і до продуктових комор, де зберігаються запаси горіхів, жолудів, різного насіння, заготовленого на зимовий період. Рідше роблять своє кубло в дуплі старих дерев.

Живляться переважно насінням кущів, трав'яних та деревних порід: горіхами, жолудями тощо. Влітку поїдають лісові ягоди. Не гребують також і різними комахами.

Розмножуються 2—3 рази на рік, щоразу народжуючи по 4—8 малят.

Приблизно в 3-місячному віці молоді самиці вже можуть давати потомство.

Особливо шкодять жовтогорлі миші в культурному лісовому господарстві, де вони поїдають насіння, псують молоді пагони дерев, обгризаючи з них кору. Значної шкоди вони завдають розсадникам та лісовим школкам.

Цей основний шкідник полелазисних лісових насаджень вибирає з ґрунту посівний матеріал (горіхи, жолуді) і нищить проростаючі молоді стебельця деревних культур.

Лісова миша звичайна. *Apodemus silvaticus* L.

Звичайна лісова миша є теж дуже поширений гризун у всіх районах лісових та лісостепових областей УРСР.

За межами УРСР лісова миша водиться в Західній Європі, країнах Малої Азії, у всіх областях Європейської частини СРСР, на Кавказі, в Південному Сибіру до Алтаю включно, в горах Середньої Азії та в північних районах Індії.

На відміну від попереднього виду, звичайні лісові миші, що добре пристосувалися до життя в садах, по яругах, що заросли чагарником, у заростях бур'янів і навіть на відкритих хлібних полях, поширюються далеко на південь у степові райони, проникаючи до узбережжя Чорного моря (Голопристанський район).

У західній частині УРСР нерідко зустрічаються в лісах низинних районів Карпат.

Живуть вони в примітивних норах, звичайно виритих під корінням дерева, під поваленим стовбуром, під великим камінням тощо.

Живляться, як і попередній вид, переважно рослинною їжею, більше насінням деревних порід, менше зеленим кормом. Охоче поїдають і комах.

Розмножуються 3—4 рази на рік, кожного разу народжуючи 5—8 мишенят.

Розвиваються мишенята досить швидко і приблизно через три місяці після народження молоді лісові миші можуть давати перше потомство.

Дуже шкодять лісовим школкам, розсадникам та лісовим насадженням.

Як і жовтогорлі миші, вони виривають посівний матеріал, шкодять зеленим сходам і, підгризаючи кору, можуть нищити молоді деревця.

У Лісостепу, де оброблені поля межують з перелісками та лісами, вони завдають великої шкоди посівам зернових культур.

Хом'ячок сирій. *Cricetulus migratorius* Pall.

Невеликий гризун, розміром з полівку, хом'ячок сирій поширений по всіх лісостепових областях УРСР.

Немає їх у суцільних лісах Полісся, в районі Карпат та Закарпаття.

За межами УРСР хом'ячок сірий водиться в степах південних областей Європейської частини СРСР, Казахстані, в Середній Азії, Китаї, Монголії, на Балканах у Туреччині, Ірані та Афганістані.

Оселяються на відкритих просторах: у степах, полях рідше по узліссях, поширюючись тут нерівномірно, в значних територіях часто їх зовсім не буває.

Живуть у підземних норах, що мають кілька вхідних отворів і закінчуються продуктовими коморами або сліпими віднірками, де зберігаються запаси кормів, та кублом в якому хом'ячки виводять малят.

Живляться переважно рослинністю (дикими й культурними рослинами), але охоче поїдають і дрібних тварин до мишей включно.

Ведуть нічний спосіб життя, хоч зрідка виходять на поверхню землі і вдень.

У зимову сплячку не впадають, і їх нерідко можна бачити на поверхні снігового покриву.

Розмножуються двічі на рік, приводять по 5—7 малят після 11—13-денної вагітності. Приблизно в річному віці молоді самиці дають перший приплід.

У масі цей гризун ніде не зустрічається, тому шкода від нього в господарстві людини незначна.

Хом'як звичайний. *Cricetus cricetus* L.

Хом'як — гризун середнього розміру, що добре пристосувався до життя на оброблених землях (рис. 82).

Водиться в Західній Європі, в країнах Малої Азії, в центральних областях Європейської частини СРСР, в степах Західного Сибіру та Казахстану.

На Україні населяє всю її лісостепову та степову територію, далеко проникаючи на північ, у лісові райони Полісся (Житомирська область), і на захід, у низовинні райони Закарпаття.

У межах свого поширення хом'як оселяється на ланах, городах, присадибних ділянках, по узліссях тощо.

Поряд з нормально забарвленими хом'яками в деяких районах країни (Київська, Чернігівська, Полтавська та Харківська області) іноді зустрічаються хом'яки-меланоти, цілком чорні з білими лапками.

До підземного кубла хом'яка, що міститься на глибині 1—2 м, звичайно ведуть два ходи: один косий і другий

вертикальний. Поряд з кублом він рие кілька комор, куди заготовляє зерно, картоплю, коренеплоди, горох, різні корінці тощо.

Взимку він спить, але не весь час, як ховрахи, а іноді серед зими, в теплу сонячну погоду, виходить з нори на поверхню.

Живиться різними хлібними рослинами та городиною: морквою, картоплею; горох — улюблена його їжа. Охоче

Рис. 82. Хом'як звичайний.

поїдає і комах, ящірок та мишей. Натрапивши на гніздо маленької пташки, він з'їдає і яйця і пташенят.

Хом'яки дуже плодючі. Хоч протягом року вони дають лише 1—2 приплоди, але в кожному приплоді буває по 15 і більше малят.

Вагітність у хом'яків триває 30—35 днів.

Сліпі і голі малята швидко розвиваються, вже в кінці першої декади прозрівають, а в 18—20-денному віці покидають гніздо матері і починають жити самостійно.

Статевозрілими хом'яки стають у річному віці. Хом'яки завдають значної шкоди культурним польовим та городнім рослинам. Забираючись до комор та зерносховищ, вони завдають великих збитків.

В останні роки красиве хутро хом'яків використовують як другорядну хутровину, і вони займають певне місце в плані хутрозаготівель.

Степова полівка. *Lagurus lagurus* Pall.

Степова полівка — типова тварина сухих степових просторів. Віддаючи перевагу цілиним степам та перелогам, вона пристосувалась і до життя на оброблених землях, оселяючись на багаторічних травах, на межах, уздовж польових шляхів, по толоках тощо.

Водиться в центральних і південно-східних районах степової та лісостепової смуги Європейської частини СРСР. Дуже поширена в Казахстані.

На Україні вона поширена лише в східних областях (Ворошиловградська, Сталінська та Харківська), проникаючи через південні райони Полтавської і лівобережні райони Дніпропетровської областей на захід до Дніпра.

У своїй неглибокій норі степова полівка робить кілька вхідних отворів, у кожній окремій норі оселяється лише пара полівок, але всі розміщені поблизу нори сполучаються протоптаними стежками і утворюють цілі колонії, які характерні для сірих полівок.

Живляться різними дикими рослинами, охоче поїдаючи зелені та підземні частини рослин: кореневища, цибулини тощо. Оселяючись поблизу полів, вони нищать зелені сходи хлібів і стигле зерно.

Розмножуються степові полівки 4—5 разів на рік. Самиці, після приблизно 20-денної вагітності, народжують щоразу 5—10 малят. Уже в двомісячному віці молоді степові полівки можуть дати перший приплід.

У роки масового розмноження степові полівки скупчуються у великих кількостях і псують посіви озимини та багаторічних трав.

Сліпушок звичайний. *Ellobius talpinus* Pall.

Сліпушок — типовий мешканець південно-східних степів, який своїм підземним способом життя нагадує сліпака або крота (рис. 83).

Водиться в степах південних, південно-східних та східних областей Європейської частини СРСР, в Казахстані, Середній Азії, Китаї та Монголії.

На сухих ділянках цілиного степу, на сіножатях, перелогах, рідше на орних землях, нерідко трапляється в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій і Дніпропетровській областях та в південно-східних районах Сталінської області УРСР.

Живе цей цікавий гризун весь час під поверхню ґрунту в сплеленнях нір, здебільшого розміщених безпосередньо під самим дерновим шаром, і на поверхні появляється рідко.

Присутність сліпушків легко виявити по купках ґрунту вздовж ходів, що їх, подібно до кротовин, вигортають ці гризуни.

Живляться підземними частинами різних степових рослин (корінням, кореневищами, цибулинами), що їх вони підгризають, прориваючи свої ходи.

У зимову сплячку не впадають і не припиняють своєї діяльності і взимку.

Розмножуються два-три рази на рік, кожного разу народжуючи по 3—5 малят. За два місяці молодь виростає до розмірів дорослих. Здатні ж до розмноження молоді самиці лише в п'ять місяців.

Оселяючись на оброблених ґрунтах, вони підривають і перегризають кореневу систему хлібних рослин та багаторічних трав.

Дуже шкодять городнім та баштаним культурам.

Руда лісова полівка. *Clethrionomys glareolus* Schreb.

Належить до небагатьох полівок, основним місцем пробування яких є ліс.

Вони населяють ліси найрізноманітнішого типу: хвойні і листяні, суцільні лісові масиви і переліски, якими проникають далеко на південь у степові райони. Особливо охоче оселяються в зволжених лісах з густим підліском та трав'яною рослинністю.

Взимку лісових полівок нерідко можна зустріти в скиртах соломки на полях, що межують з лісом, і навіть у жилих та господарських будівлях.

Рис. 83. Сліпушок звичайний.

Водяться в Західній Європі, по всій лісовій та лісостеповій смузі Європейської частини СРСР, в Сибіру, на схід до Алтаю, в країнах Малої Азії та в Закавказзі.

На території УРСР лісові полівки поширені переважно в межах різноманітних лісових насаджень, по всіх лісових та лісостепових областях.

Значне місце серед мишовидних гризунів займають руді лісові полівки і в гірських лісових районах Карпат крім полонин.

Живляться насінням різних деревних порід, корінням молоденькою корою, бруньками та лісовими травами. Поїдають також комах, їхні личинки, черв'яків тощо.

Живуть у норах, які риють між корінням дерев та чагарників.

Своє кубло роблять під землею, сполучаючи його кілька ходами з поверхнею ґрунту. В умовах гірських районів Карпат роблять свої гнізда з сухої трави та моху в розколинах скель або в купах каміння.

Активні протягом цілої доби.

Розмножуються 3—4 рази на рік (з травня до вересня) в кожному припліді дають, після приблизно 25-денної вагітності, 4—8 малят.

Малюта швидко розвиваються, і молоді самиці вже в два місяці дають свій перший приплід.

Належать до шкідників лісового та сільського господарства. Дуже шкодять молодим саджанцям у лісових розсадниках та визбирують висіяне насіння.

Менше шкодять зерновим культурам.

Ондатра. *Ondatra zibethica* L.

Ондатра — найбільший представник підродини полівок, що добре пристосувався до водного способу життя (рис. 84).

По землі ондатра пересувається дуже повільно і швидко стомлюється, у воді ж почуває себе дуже добре і може швидко перепливати великі простори.

Під водою пропливає до 100 м, лишаючись близько 5 хвилин без повітря.

Батьківщина ондатри — Північна Америка, де вона населяє водні простори (болота, озера, річки) від полярного кола на півночі, до Мексиканської затоки на півдні¹.

¹ Крім південно-східного узбережжя районів Атлантичного океану.

У 1944—1946 рр. близько 1000 штук ондатри завезено в Херсонську, Одеську, Київську, Полтавську та Чернігівську області УРСР. Тут вона добре акліматизувалася і почуває себе не гірше, ніж на батьківщині.

Заселяють ондатри затишні водні й заболочені місця з повільною течією. Звичайно така місцевість густо заростає трав'яною рослинністю, якою ондатри і живляться.

З деревних і кущових рослин особливо охоче ондатри поїдають листя і молоді пагони різних верб.

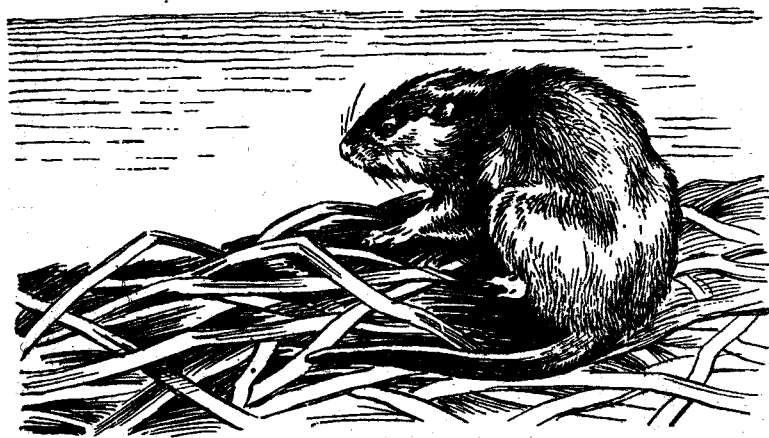

Рис. 84. Ондатра.

Зрідка ондатри поїдають і тварин, на яких натрапляють у воді. Це переважно моллюски, жаби, раки та снула риба. Навесні, натрапивши на жаб'ячу або риб'ячу ікру, ондатра поїдає і її.

Гніздову камеру ондатри роблять залежно від місцевих умов: то в підземних норах, з виходом у воду, то в спеціальних хатках на поверхні болотних просторів, серед заростей очерету, комишу, хвоща тощо.

Ондатра веде нічний спосіб життя, хоч восени, коли заготовляє корм на зиму або старанно будує зимове лігво, її можна бачити і вдень.

У березні, липні, а іноді і у вересні (два-три рази на рік) самиця, після 25—26-денної вагітності, народжує 6—7 сліпих і майже голих малят. Лише на 10—12 день вони починають бачити і в цей час уже можуть плавати.

Молодняк швидко росте і вже через 7 місяців дає свій приплід.

Ондатра новий, дуже перспективний хутровий звір української фауни. Шкурки ондатр у натуральному вигляді використовуються на різні хутрові вироби. Крім того ондатру фарбують під норку, соболя і навіть морської котика.

Водяна полівка. *Arvicola terrestris* L.

Водяні полівки — типові звірі заплавних річкових долин, узбережжя річок, ставків та боліт. Вони добре пристосовані до напівводного способу життя. У хутровому покриві їх є густе підшерстя, що не намокає у воді, вони чужо плавають і поринають (рис. 85).

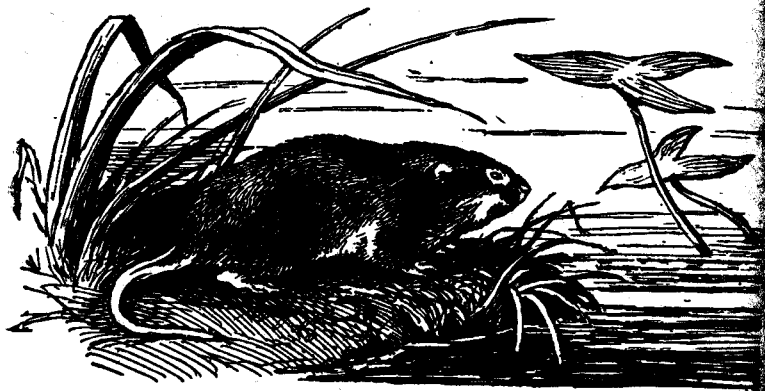

Рис. 85. Водяна полівка.

Водиться в Західній Європі і по всьому СРСР, крім Східного Сибіру, Південного Казахстану та Середньої Азії.

На території України дуже поширені як у Поліссі, Лісостепу, так і в Степу, оселяючись переважно на берегах водойм. Гірськими долинами водяна полівка проникає високо в гірські райони Карпат.

Іноді живуть у садах та городах і досить далеко від водойм.

Тісно зв'язані з водою, вони риють свої неглибокі нори в берегах водойм. Один або кілька вхідних отворів, що ведуть до нори, розміщені завжди вище рівня води. Нора

звичайно кінчається гніздовою камерою, добре вистеленою мохом та сухим листям. Поруч з гніздовою камерою водяні полівки будують кілька продуктивних комор.

Живляться вони різними лучними та водяними рослинами і корою дерев та кущів.

Ті ж, що оселяються поблизу городів та садів, живляться бульбами та коренеплодами культурних рослин (бурюками, морквою тощо).

Натрапивши на тваринну їжу (водяних комах та їх личинок, м'якунів, дрібну рибу, яйця птахів тощо), водяні полівки охоче поїдають і їх.

На зимовий період роблять великі запаси коренів, коренищ та інших частин рослин.

Розмножуються 3—4 рази на рік, кожного разу даючи, після 3-тижневої вагітності, 6—8 сліпих і голих малят. Уже через місяць малята починають жити самостійно і на першому році стають статевозрілими.

У роки масових розмножень дуже шкодять культурним рослинам (городнім та зерновим культурам і плодовим деревам), що ростуть у районі їх оселення.

У культурних рибних господарствах вони шкодять риборозведенню, поїдаючи риб'ячу ікру та молодь.

Разом з тим вони є переносики деяких інфекційних захворювань (туляремії).

Тепер шкурки водяних полівок почали заготовляти як другорядну хутровину, попит на яку на хутровому ринку великий.

Полівка щуроголова. *Microtus ratticeps* Keys. et Blas.

Ця цікава полівка, яка поза межами УРСР населяє північні райони Західної Європи та переважно тайгову зону Європейської частини СРСР.

На території УРСР водиться в поліських районах, проникаючи лише в північні райони лісостепових областей (Київської, Вінницької, Полтавської та Харківської).

Оселяються в типових вологих поліських лісах, на торфовищах, густо порослих чагарником та болотними травами.

Нерідко можна натрапити на неї і на узліссях та заплавних луках. Живуть у неглибоких норах з численними віднірками та кількома вхідними отворами.

Нерідко в дуже заболочених місцевостях щуроголо полівки роблять свої кубла на поверхні землі. Такі кубла мають кулясту форму і будуються з м'якої сухої трави та тонких корінців.

Живляться різними рослинами, поїдаючи як зелені (листя, стебла), так і підземні частини їх (корені, кореневі вища).

Розмножуються 2—3 рази на рік, щоразу народжуючи від 4 до 10 малят.

У районі оброблених земель їх звичайно багато не буває, тому шкода від цього гризуна невелика.

Темна полівка. *Microtus agrestis* L.

Цей північний вид полівок дуже нечисленний і рідкісний на Україні. Про її існування тут свідчать лише поодинокі знахідки її.

Водиться в Західній Європі, в Європейській частині СРСР, в Західному Сибіру, в басейні Єнісею та в Якутії.

На території УРСР водиться по всіх областях Полісся та в ряді північних лісостепових районів Київської області, звідки вона заходить на південь до Шевченківського району (Ірдинське болото).

Є дані про поширення цієї полівки і на східних Карпатах, де вона підіймається в гори на висоту 1750 м. У Закарпатській області її не знайдено.

Населяють вологі листяні ліси, тримаючись тут вогких затінених місць, здебільшого поблизу води. Нерідко оселяються в гущавині чагарника і на узліссях, поблизу вересових заростей.

Нори риють між корінням старих дерев, виводячи вхідні отвори недалеко від стовбурів. Гніздову камеру роблять між корінням на глибині 30—35 см і вистилають трухлими торішнім листям. У районах Східних Карпат вони здебільшого роблять надземні гнізда, сплетені й вимощені всередині стеблинками трав.

Окремих комор з запасами кормів у норах темної полівки нема, і невеликі запаси їжі вона зносить у гніздову камеру.

Живляться листям та стеблами різних лісових трав, корою та молодими пагонами дерев і кущів.

Дані про розмноження їх на території УРСР дуже обмежені.

Відомо, що перший приплід вони дають у червні, народжуючи 4—6 малят.

До шкідників сільського або лісового господарства полівку темну не відносять через її нечисленність.

Полівка звичайна сіра. *Microtus arvalis* Pall.

Звичайні полівки — найбільш поширені на території УРСР гризуни, що добре пристосувалися до життя на оброблених землях.

Водяться в Західній Європі, в Європейській частині СРСР, у Сибіру до Забайкалля включно та в Казахстані. Поширена по всій території УРСР, населяє найрізноманітніші місцевості і унікає лише суцільних лісових масивів, сухих степів та гірських районів Карпат.

Оселяється на посівах злаків та багаторічних трав, на цілих ділянках, перелогах, на узліссях, у долинах річок та в садах.

Під час збирання врожаю скупчуються під копами та скиртами немолоченого хліба, звідки разом з снопами потрапляють на токи і навіть у жилі та господарські будівлі.

Нори цих полівок являють собою складну систему ходів та віднірок з численними вхідними отворами. Сполучені між собою нори утворюють цілі колонії, що займають іноді великі площі.

Своє кубло роблять під землею, здебільшого під самою поверхнею, іноді на глибині 30—50 см. Кубло завжди добре вистелене м'якими, розгризеними стеблами соломи та сухої трави. Взимку, коли ґрунт промерзає, вони будують на поверхні землі надземні кубла з ходом з підземної нори.

Живляться різноманітним рослинним кормом: зерном, зеленню озимини та ярини, корінцями, бульбами картоплі, жолудями тощо.

Дуже плодючі гризуни.

Розмножуються протягом усієї теплої пори року, а в скиртах і взимку. Після 19—23-денної вагітності народжують по 4—8 малят.

Статевозрілими стають уже на 21—22 день після народження.

Така здатність до швидкого розмноження пояснює майже сталу високу численність цих гризунів.

В умовах УРСР полівки звичайні — найголовніші шкідники сільського господарства, які в окремі роки, при

відповідних кліматичних умовах, кількісно збільшуються в сотні раз і пожирають величезну кількість зернової продукції.

Взимку вони дуже шкодять плодовим садам і розсадникам.

Цей гризун є також основним передавачем туляремії.

Гуртова полівка. *Microtus socialis* Pall.

Гуртові полівки — типові сухолюб, що відрізняються від всіх інших видів своєю витривалістю до посухи.

Поширені вони лише в підвищених, посушливих степових районах, де охоче оселяються на посівах, парах і сіножатях.

Водяться в степових районах Кримської області, в Передкавказзі, Закавказзі, в Ірані, Туркменській РСР і Казахстані.

На території УРСР водяться в лівобережних районах Херсонської та Запорізької і в крайніх південних районах Дніпропетровської та Сталінської областей.

Живляться переважно підземними частинами рослин (корінням, бульбами, цибулинами тощо).

Кількість ходів та віднірків в окремій норі цієї полівки швидко росте, і нора перетворюється в «колонію», що може мати понад 50 вхідних отворів.

Свої нори цей гризун звичайно робить під самою поверхнею. Нори ведуть до гніздової камери на глибині 5—20 см¹.

Чимало нір ці полівки риють у шуканні їжі.

Розмножуються гуртові полівки 3—5 раз на рік, народжуючи кожного разу, після 19—20-денної вагітності, 4—9 малят. Уже на 20 день після народження молоді полівки виходять на поверхню шукати поживи, а в місячному віці починають жити самостійно.

У кінці другого місяця життя (45—60 днів) молоді саміці дають перший приплід.

У межах поширення гуртову полівку відносять до найголовніших шкідників сільського господарства.

Як і звичайні полівки, вони шкодять посівам злаків протягом усього вегетаційного періоду.

Поїдають посіяне зерно, нищать молоді сходи, підгризають кореневу систему, зрізають достигаючі колоски, нищать хліб у снопах, у копах і скиртах.

Оселяючись на пасовищах, гуртові полівки виїдають трав'яний покрив, перегризують коріння і, переривши ґрунт, виводять з травостою найбільш цінні для тваринництва злакові та бобові рослини.

Дуже шкодять гуртові полівки і городам та баштанам.

Полівка підземна. *Microtus subterraneus* de Selys Long.

Дуже поширена в Західній Європі. На території України має свою південно-східну межу поширення.

Займаючи досить велику площу лісової та лісостепової зони в межах Вінницької, Житомирської, Ровенської, Волинської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Сумської, північних районів Дніпропетровської та Харківської областей, підземна полівка зустрічається на цій площі далеко нерівномірно, плямами, і оселяється лише в тінистих вологих лісах з добре розвиненим трав'яним покривом.

У районах Закарпатської області вони оселяються, крім лісових місцевостей, на полях та пасовищах, а в Карпатах живуть навіть серед кам'яних розсипищ та заростей рододендрона, підіймаючись на висоту 1650 м. (І. Т. Сокур, К. А. Татаринов).

Нори рие неглибоко під поверхнею, досить часто прокладаючи свої ходи безпосередньо під шаром торішнього листу. Такі нори сполучаються з гніздовою камерою та рядом комор — звичайним розширенням нори, де полівка складає невеликі запаси кормів у вигляді корінців різних рослин.

Розпізнати нори цієї полівки легко — по характерних купках нарітої землі перед отворами віднірків.

Перебувають вони переважно у верхніх ходах своїх нір, рідко появляючись на поверхні землі.

Живляться переважно підземними частинами лісових трав та жолудями. Зрідка поїдають і тваринний корм, головним чином комах.

Розмножуються не більше двох раз на рік, даючи в кожному виплоді 4—6 малят.

¹ У зимовий період і в літню спеку такі гніздові камери закладаються на глибині до 60 см.

Карпатська снігова полівка. *Microtus nivalis* Mart.

Цей вид полівок, що водиться в країнах Середземного моря та Малої Азії, в горах Кавказу та Закавказзя і півдні Туркменської РСР, на території УРСР трапляється лише у високогірських зонах Карпатського хребта.

Оселяються під камінням, у розколинах скель, біди на трав'яну рослинність. Водяться також по узліссях верхнього пояса Криволісся та в полонинах, серед кущів гірської сосни та ялівцю.

Живляться зеленими частинами і насінням рослин.

Біологія карпатських снігових полівок не вивчена. Господарського значення не мають.

Сліпак звичайний. *Spalax microphthalmus* Guld.

Сліпаки звичайні — справжні землерії, всією істотою своєю пристосовані до підземного способу життя.

Водяться сліпаки звичайні в степових і лісостепових областях Європейської частини СРСР.

На території УРСР поширені в степових і лісостепових районах лівобережної частини.

Оселяються, головним чином, на відкритих просторах на цілині, по схилах балок, на неораних землях — токах, сіножатях, здебільшого вибираючи чорноземні ґрунти, вкриті густою рослинністю. Рідше трапляються на посівах, особливо на багаторічних травах та в лісових насадженнях.

Живуть у норах, ходи яких тягнуться по підземній поверхню на глибині 15—20 см. Землю з цих ходів сліпаки викидають на поверхню конусоподібними купками, що нагадують кротовини, але багато більшого розміру.

В центрі складної системи нір, на глибині приблизно 1—1,5 м, міститься гніздова камера. Поруч з гніздовою камерою, сліпак звичайно робить 2—3 комори, в які зберігає свої запаси кормів (переважно коріння різних рослин).

У зимову сплячку сліпаки не впадають.

Живляться дикими рослинами з соковитими коренями, городиною та молоденьким корінням деревних порід.

Розмножуються сліпаки лише один раз на рік, у березні, народжуючи 2—4 (до 6) малят. У другій половині травня або на початку червня молодняк уже починає жити самостійно і власними силами риє собі нори.

Сліпаки, що оселились на оброблених ґрунтах чи в лісових розсадниках, завдають тут величезної шкоди. На сіножатях і на ділянках багаторічних трав великі купи землі, що їх вони нагортають, дуже утруднюють збирання сіна.

Останнім часом шкурки сліпаків почали використовувати як другорядну хутровину.

Сліпак подільський. *Spalax zemni* Erxleb.

Цей добре відособлений вид дуже поширений на захід від Дніпра і населяє всю правобережну лісостепову зону аж до гірських районів Карпат та придніпрянський правобережний степ до Південного Буга на заході. Зрідка трапляється і в південних районах поліських областей (Житомирська, Волинська та Рівненська).

На відміну від звичайних сліпаків, вони заселяють не тільки чорноземні ґрунти, а нерідко зустрічаються і на пісках, особливо в соснових борах поліських районів.

Біологія та господарське значення сліпаків подільських майже тотожні з попереднім видом.

Сліпак малий. *Spalax leucodon* Nordm.

Від двох попередніх видів сліпак малий відрізняється структурною особливістю черепа та значно меншим розміром.

Водиться сліпак малий на Балканах і в країнах Малої Азії.

В Українській РСР поширений у правобережних степових районах, на захід від Південного Буга, населяючи Одеську область, з північною межею Балта — Первомайськ, та Ізмаїльську область.

Живуть переважно по південних чорноземах, на підвищених плато та їх пологіх схилах.

Біологія сліпаків малих така ж, як і у двох попередніх видів.

Подекуди дуже шкодять городнім культурам та сіножатям.

Нутрія. *Myopotamus coypus* Moll.

Цей гризун, дуже поширений на півдні Південної Америки, до Радянського Союзу завезений для акліматизації в 1930 р.

Досвід акліматизації цього звіра в долині Ріону і Кур (Закавказзя) показав, що він чудово пристосовується до нових місцевих умов існування і може бути вже використаний як промисловий звір.

В УРСР невелику кількість нутрій завезено в нижньодніпровські плавні Херсонської області, де вони перебувають в напіввільному стані (рис. 86).

Рис. 86. Нутрія.

Оселяються нутрії по узбережжях водойм та на островах у плавнях.

Тут, серед густих заростей очерету, рогозу, різних осоки та інших трав, нутрія знаходить багато їжі та добрий притулок.

Живуть нутрії в норах, які риють у берегах водойм. Вхідний отвір нори звичайно наполовину заливається водою. Гніздова камера в такій норі будується на віддалі 2—3 м від води.

Там, де узбережжя заболочені, в густих заростях очерету, рогозу та ін. нутрії роблять собі хатку, всередині якої мостять кубло.

Розмножуються не більше двох раз на рік, народжуючи в кожному приплоді, після 129—133-денної вагітності, до

12 малят. Малюта народжуються зрячими, у волосяному покриві і вже через добу після народження поїдають рослинний корм.

Статевозрілими нутрії стають після 5-місячного віку.

Тривалість життя нутрії приблизно 5 років.

Дуже перспективний хутровий звір, який дає гарну й міцну шкурку.

РЯД ПАРНОКОПИТНІ. ARTIODACTYLA.

Об'єднує наземних рослиноїдних та всеїдних тварин, звичайно великого розміру, довжина тіла яких разом з головою — від 1000 до 2700 мм.

Всі вони пристосовані до швидкого або тривалого бігу, в зв'язку з чим у них виробились відповідні особливості.

Основною характерною рисою парнокопитних є будова кінцівок, на яких третій і четвертий пальці однаково розвинені і утворюють ратиці.

Другий і п'ятий пальці недорозвинені і залишаються у вигляді малих ратиць, позбавлених кісткового скелета.

З інших ознак копитних слід відзначити відсутність у них ключиць і зростання кісток передпліччя і гомілки.

Всі парнокопитні — важливі мисливсько-промислові звірі.

Ряд парнокопитних має 7 сучасних родин, з яких у тваринному світі України представлені лише 2.

Таблиця визначення родин.

1 (2). Звірі подібні до свійських свиней.

Кремезне тіло держиться на міцних, але досить коротких ногах.

Морда конусоподібна, дуже видовжена і закінчується голим плоским і круглим «п'ятачком», на якому відкриваються ніздрі.

У верхніх щелепах, крім кутніх зубів, є різці і досить розвинені ікла. Особливо розвинені ікла у нижніх щелепах.

Очні ямки в черепі не замкнені.

Родина свині дикі — *Suidae*.

2 (1). Кремезне тіло має стрункі високі ноги.

Морда не видовжена конусоподібно і не закінчується голим плоским і круглим «п'ятачком».

У верхніх щелепах нема різців. Ікла, якщо і є, то зовсім не розвинені.

У нижніх щелепах ікла теж мало розвинені.

Очні ямки в черепі замкнені.

Родина олені — *Cervidae*.

Таблиця визначення родів та видів.

Тіло вкрите обрідною жорсткою щетиною, що досягає значної довжини в зашийку і вздовж хребта.

Другий і п'ятий пальці добре розвинені.

Хвіст короткий.

У верхніх і нижніх щелепах по 7 кутніх та передкутніх зубів з кожного боку.

Кутні зуби мають тупогорбкувату жуйну поверхню.

Тварини всеїдні.

Зубна формула: $i \frac{3}{3}; c \frac{1}{1}; p \frac{4}{4}; m \frac{3}{3}$ — всього 44 зуби.

Рід кабани — *Sus*.

В УРСР є лише один вид цього роду.

Забарвлення спинної частини тіла чорнобуре з сіруватим відтінком.

Кінцівки та нижня частина тіла чорна.

Поросята мають смугасте забарвлення.

Довжина тіла разом з головою до 2000 мм, хвоста 250 мм.

Кабан дикий — *Sus scrofa*, 201 стор.

Таблиця визначення родів та видів.

1 (2). Тварини великих і середніх розмірів.

Тіло вкрите досить грубим волосяним покривом.

У верхніх і нижніх щелепах не більше 6 кутніх та передкутніх зубів з кожного боку.

Самці мають кісткові гіллясті роги, які щороку змінюються. Самиці рогів не мають 2

2 (3). Горбоноса морда має дуже розвинену верхню губу. Між ніздрями є лише невелика трикутна гола пляма.

Зад темний, такого ж кольору, як і спина.

Роги в своїй основі розширюються у велику лопату з кількома паростками на ній (рис. 87).

Носові кістки дуже вкорочені; їх довжина коротша верхнього ряду кутніх і передкутніх зубів.

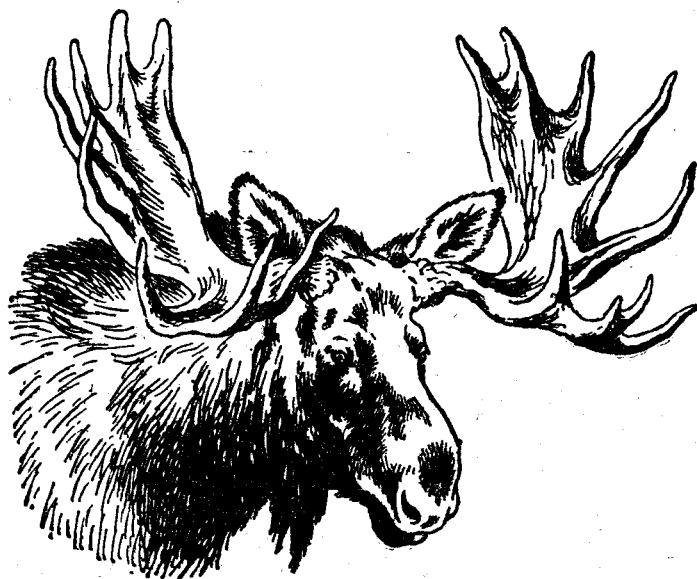

Рис. 87. Роги лося.

Зубна формула: $i \frac{0}{3}; c \frac{0}{1}; p \frac{3}{3}; m \frac{3}{3}$ — всього 32 зуби.

Рід лосі — *Alces*.

У тваринному світі УРСР цей рід представлений лише одним видом.

Забарвлення влітку рудуватобуре, взимку сіробрудне. Нижня частина кінцівок сіруватобіляста.

Молодь народжується одноманітно забарвленою.

Довжина тіла разом з головою у дорослих 2500—2800 мм; загальна довжина черепа дорослих 550—580 мм.

Лось європейський — *Alces alces*, 204 стор.

3 (2). Морда не горбоноса. Верхня губа розвинена нормально. Весь простір між ніздрями голий.

Світле забарвлення заду помітно відрізняється від забарвлення спини.

Роги великі з численними паростками.

Носові кістки досить довгі; їх довжина перевищує або дорівнює довжині верхнього ряду кутніх та передкутніх зубів 4

4 (10). Звірі мають виразно помітний хвіст. Слізні ямки під оком добре розвинені, їх довжина дорівнює діаметру ока. Роги мають надочні паростки.

Зубна формула: $i \frac{0}{4}; c \frac{11}{0}; p \frac{3}{3}; m \frac{3}{3}$ — всього 34 зуби.

Рід олені — *Cervus*. 5

5 (8). Звірі великого розміру: висота в плечах дорослих перевищує один метр.

Роги ніколи не утворюють лопатоподібних розширень 6

6 (7). Забарвлення спинної частини одноманітне, рудуватобуре.

Світла пляма на заду іржавого кольору або білого з іржавим відтінком.

Кожний ріг несе по два надочних паростки.

Довжина тіла разом з головою 2000—2500 мм, хвоста 140 мм, висота в плечах до 1400 мм.

Загальна довжина черепа дорослих перевищує 350 мм.

Олень — *Cervus elaphus*, 205 стор.

7 (6). Забарвлення спинної частини плямисте, особливо виразні білі плями влітку.

Світла пляма на заду зовсім біла.

Кожний ріг несе лише по одному надочному паростку.

Висота в плечах до 1150 мм.

Загальна довжина черепа дорослих до 340 мм.

Олень плямистий — *Cervus nippon*, 206 стор.

8 (5). Звірі менших розмірів: висота в плечах у дорослих до одного метра.

Роги в своїй вершині утворюють лопатоподібні розширення з розхильчастими паростками 9

9 (8). Забарвлення спинної частини тіла влітку рудуватобуре, з помітною плямистістю на боках.

Взимку хутро буруватосіре.

У зубній формулі ікол немає.

Довжина тіла разом з головою 1300—1350 мм, висота в плечах до 800 мм.

¹ Винятком є лані, у яких верхніх ікол немає.

Рис. 88. Олень.

Загальна довжина черепа менша 300 мм.
Лань — *Cervus dama*, 206 стор.

10 (4). Звірі мають короткий хвіст, захований у волосяному покриві.

Слізні ямки під оком нерозвинені, їх довжина, принаймні, вдвоє коротша від діаметра ока.

Роги не мають надочних паростків.

Зубна формула: $i \frac{0}{3}$; $c \frac{0}{1}$; $p \frac{3}{3}$; $m \frac{3}{3}$ — всього 32 зуби.

Рід козулі — *Capreolus* 11

11 (12). Висота в плечах у дорослих самців рідко перевищує 750 мм; у переважної більшості значно менша.

Роги розвинені слабо, з внутрішнього боку гладкі, довжина їх не перевищує 250 мм.

Забарвлення хутра взимку темне, сіробрудне, а влітку руде.

Молодь народжується з яскраво помітною плямистістю на спинній частині тіла (рис. 89).

Довжина тіла разом з головою 1000—1300 мм.

Загальна довжина черепа дорослих 190—216 мм.

Козуля європейська — *Capreolus capreolus*, 206 стор.

12 (11). Висота в плечах у дорослих самців звичайно перевищує 750 мм.

Роги добре розвинені, вкриті численними горбочками як із зовнішнього, так і з внутрішнього боку. Довжина їх звичайно перевищує 250 мм.

Забарвлення хутра світліше, ніж у європейських козуль. Взимку сіруватобуре, а влітку жовтуваторуде.

Молодь народжується одноманітно забарвленою.

Довжина тіла разом з головою 1300—1400 мм.

Загальна довжина черепа дорослих 215—250 мм.

Козуля сибірська — *Capreolus pygargus*, 207 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ ПАРНОКОПИТНИХ
(ARTIODACTYLA).

Кабан дикий. *Sus scrofa* L.

Винищений на значній частині території України, дикий кабан в останні роки знову появляється в усіх областях, де є відповідні умови для його оселення.

Поширений в Ізмаїльській області, далі плавнями Дністра він підіймається вгору і займає велику територію —

Рис. 89. Козулі з телям.

Вінницької, Кіровоградської, Київської, Полтавської областей, які є східною межею його поширення в УРСР.

На захід дикі кабани трапляються по лісових масивах у всіх лісових та лісостепових областях.

Нерідко трапляються дикі кабани і в гірських районах Карпат та Закарпатської області, де вони в літній період пасуться навіть на високогірних полонинах.

Поза межами УРСР кабан дикий водиться в Західній Європі, в Північній Африці, Ірані, Афганістані, на Кавказі, в Середній Азії, вздовж південної межі Сибіру до Тихого океану та в Китаї.

Оселяються в вологих лісових та чагарникових заростях, в очереті по узбережжях річок та в лісових ботах.

Дикі кабани — всеїдні тварини, їжа яких дуже різноманітна: переважно підземні та наземні частини різних лісових рослин, плоди дуба, бука, ліщини, диких фруктових дерев; різні городні та баштанні культури тощо.

Поїдають дрібних ссавців, яйця, пташенят, дощових черв'яків, комах та їх личинки тощо.

Не гребують кабани й падлом.

Удень дикі кабани звичайно відпочивають у затишних лігвах, а під вечір або вночі виходять шукати поживи.

У квітні або в травні, після приблизно 4-х місяців вагітності, самиці народжують 4—8 (до 12) поросят.

Молоді поросята до трьох місяців відзначаються своїм смугастим забарвленням.

Статевозрілими дикі кабани стають на другому році життя.

Значення їх у лісовому господарстві ще мало вивчене. З одного боку, шукаючи їжі, кабани переривають у лісі великі площі ґрунту, сприяючи відновленню лісових порід, а з другого, вони поїдають значну кількість природно проростаючого насіння, сходів і шкодять лісовим посадкам.

У районі, де кабани особливо численні, вони дуже шкодять посівам сільськогосподарських культур, посівам кукурудзи і проса та баштанам.

Дикі кабани — цінні промислові звірі, що дають смачне м'ясо, міцну шкіру і щетину.

Лось європейський. *Alces alces* L.

Лось — найбільший представник з родини оленів. УРСР дуже рідкісний звір, який іноді заходить з північних лісів суміжних областей Білорусії і оселяється у наших поліських лісах (кольорова табл. VI).

За останні роки лосів спостерігали в Полтавській, Сумській, Чернігівській, Київській, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Волинській та Рівненській областях.

Поза межами УРСР лосі водяться в середніх і північних областях Європейської частини СРСР, в Сибіру, в Далекому Сході та в Північній Америці.

Живуть у суцільних великих, дуже заболочених, лісових масивах, переважно листяних.

Тут, серед непрохідних боліт, густо порослих верболозом, у хащах листяного молодняка, вони знаходять найкращі умови існування.

Живляться молодими пагонами, листям і корою майже всіх деревних порід та болотними трав'яними рослинами. Особливо улюблений корм їх — осика, тополя, різні верби, горобина та береза. З хвойних дерев лось віддає перевагу соснякові та гілкам ялівцю. Своїми міцними зубами легко пережовує мерзлі гілки завтовшки в палець і більше.

Лось добре і невтомно плаває. Влітку, купаючись, він багато часу проводить у воді, плаває і навіть поринає.

У травні або в червні самиці, після 36—37 тижнів вагітності, народжують одного-двох рудуватих лосенят¹.

Розвиваються і ростуть лосенята досить швидко. Уже через 10—15 хвилин після народження вони стають на ноги, а через кілька годин можуть іти слідом за матір'ю.

Перші два тижні лосенята бувають ще кволі і починають добре бігати лише через місяць.

У два місяці лосенята вже їдять листя і молоді пагони, хоч ще ссуть матір, а в 3,5 місяці цілком переходять на рослинний корм.

Статева зрілість у лося настає в кінці другого року життя.

Тривалість їх життя — приблизно 20 років.

У правильно організованому мисливському господарстві лось має велике промислове значення. Цей звір дає багато доброго, дуже смачного, поживного м'яса. Його шкіра

¹ На відміну від оленят, лосенята забарвлені в один колір, без білих плям.

йде на виготовлення чудової замші, високоякісної підошви тощо. Шерстю лося набивають м'які меблі й матраци. На господарські потреби йдуть також роги і копита.

Як цінна пам'ятка природи наших лісів, лосі в УРСР охороняються законом, і полювати на них заборонено.

Олень. *Cervus elaphus* L.

Водиться в гірських лісах Кримської області, на Кавказі, в Середній Азії, по горах Південного Сибіру до Тихого океану та в Північній Америці.

У минулому європейський олень був дуже поширений на території всієї УРСР, тепер же в порівняно невеликій кількості водиться лише в лісах Карпат. Завезено оленів для розведення в кілька пунктів на півдні УРСР: в Гаврилівське мисливське господарство, Азово-Сивашський заповідник, Асканію-Нова і в урочище Буркути, Херсонської області, та в лісі Печенізького району, Харківської області.

У лісових масивах Карпатських гір оленів можна зустріти і біля підніжжя, і по схилах, до верхньої межі деревної рослинності. Тримаються вони переважно ялинового та букового лісу, а надвечір підіймаються на пашу до пояса Криволісся.

Влітку біля пояса Криволісся рятуються вони і від мошки та комарів.

Живляться різним рослинним кормом: молодими пагонами дерев, корою, травою, плодами, грибами тощо.

Олені охоче відвідують солонці.

Восени вони поїдають букові горішки та жолуді.

У кінці травня або в червні самиця, після майже 9-місячної вагітності, народжує одного, рідше двох плямистих оленят. Перші дні самиці ховають їх у заростях, а через тиждень після народження оленята вже йдуть за матір'ю.

Статева зрілість у молодого оленя настає на другому році життя.

Живуть олені до 20 років.

Олень — мисливсько-промисловий звір. Дає м'яку і міцну високосортну шкіру. М'ясо його дуже смачне. Роги використовуються на різні вироби.

На території всієї УРСР олені охороняються законом, і полювати на них заборонено.

Олень плямистий. *Cervus pipron Temm.*

Олень плямистий — мешканець Південно-Уссурійського краю, завезений для акліматизації на територію УРСР, в Асканію-Нова та Буркути, Херсонської області.

Водиться переважно в листяних лісах.

Крім трав'янистої та деревної рослинності, плямисті олені охоче поїдають горіхи і жолуді.

На відміну від звичайних оленів, нерідко активні бувають і вдень.

У кінці травня, після 8-місячної вагітності, самиці народжують одного, рідко двох оленят. Розвиток їх малочим відрізняється від звичайного оленя.

Статева зрілість настає в дворічному віці.

Плямистий олень — цінний промисловий звір.

Заради його пантів¹ організовано великі оленячі господарства на його батьківщині, в яких напіввільно живуть і розмножуються багато плямистих оленів.

Лань. *Cervus dama L.*

Лань — декоративний невеликий олень середземноморського краю, якого в свій час нерідко завозили на Україну в поміщицькі маєтки.

Тепер у невеликій кількості вони залишилися в Асканії-Нова та на острові Хортиця, Запорізької області.

Біологічно лань схожа на звичайного оленя, лише деякі відмітні ознаки характеризують цей вид.

Живиться лань переважно корою дерева.

У червні, після 8-місячної вагітності, самиці народжують одного, рідше двох телят. Народжене теля в перші дні дуже немичне, і самиця старанно оберігає його.

Шкіра лані, м'яка й розтяжна, вважається кращою, ніж шкіра звичайного оленя. М'ясо її, починаючи з липня і до вересня, дуже смачне.

Козуля європейська. *Capreolus capreolus L.*

Ці малі стрункі оленьки дуже поширені у всіх правобережних лісостепових та лісових областях УРСР.

На Лівобережжі вони населяють лісові насадження Полтавської, Харківської, Сумської та Чернігівської областей.

¹ П а н т и — молоді роги, зрізані в червні, з яких виготовляють ліки — пантокрін.

У районах Карпатських гір зустрічаються переважно в смузі тайгового лісу і букових лісів, хоч нерідко заходять і у високогірні райони.

Поза межами УРСР козуля європейська водиться в Західній Європі, на схід до Естонської та Білоруської РСР включно, в країнах Малої Азії та в Закавказзі.

Козуля сибірська. *Capreolus pygargus Pall.*

Цей східний вид козулі зустрічається на території УРСР лише в двох областях. У правобережному Лісостепу, в Кіровоградській області (Чорний ліс) та на Лівобережжі, в Дніпропетровській області (Самарські ліси).

За межами УРСР козуля сибірська водиться в Сибіру, до Уралу включно, в Середній Азії та на Північному Кавказі.

Уникаючи суцільних лісових масивів, козулі найчастіше населяють ліси з густим підліском і багатим трав'яним покривом, з лісовими галявинами, прорідженими ділянками тощо.

Живляться молодими гілками та бруньками дерев і кущів, різною трав'янистою рослинністю, мохом, ягодами, жолудями, буковими горішками та ін.

У теплу пору року козулі пасуться лише при заході сонця та на ранішніх зорях; взимку ж, коли на добування їжі козулям доводиться витратити багато часу, вони активні протягом цілої доби.

Вдень улітку козулі лежать десь у затишку в гущавині лісу, а взимку просто на снігу, лише трохи розгрібають його.

Здебільшого в травні, після 9-місячної вагітності, самиця народжує двоє (рідше одного або троє) немичних одноманітно забарвлених малят¹. Уже через тиждень малята починають супроводити свою матір, яка годує їх молоком приблизно два місяці.

Статева зрілість молоді козулі настає на другому році життя.

Живлячись переважно деревною та чагарниковою рослинністю, козулі в культурних лісових і паркових насадженнях та в лісових розсадниках, безперечно, є шкід-

¹ На відміну від сибірської козулі, малята у європейської козулі народжуються з плямистим забарвленням.

ники, що підгризають молоді пагони і нищать природну поросль.

Коли ж узяти до уваги, що відчутною шкода стає лише в районах, де козуль дуже багато, то питання це відпадає, бо в межах свого поширення козулі в УРСР всюди нечисленні.

Цінна мисливсько-промислова тварина, яка дає смачне м'ясо і тепле, легке хутро.

Взята законом під охорону, і полювати на неї заборонено.

РЯД КИТОПОДІБНІ. CETACEA.

Ряд китоподібних об'єднує справжніх водних ссавців, що цілком пристосувались до життя у відкритому морі. Випадково викинуті хвилями на землю, вони швидко гинуть.

У рибоподібному тілі цього ряду тварин немає помітного шийного відділу, передні кінцівки видозмінені на плавці, задні зовсім атрофувались, а своєрідний мускулистий дволопатекий хвіст нагадує риб'ячий, тільки поставлений не вертикально, як у риб, а горизонтально.

Передня частина черепа, в зв'язку з водним способом життя і пристосуванням до нових способів заковтування їжі, витягнута далеко вперед і утворює загострений рострум.

Носові кістки дуже короткі.

Носові порожнини цілком редуковані і виконують роль каналу, через який повітря потрапляє до легенів.

Очі пристосовані до бачення у воді, мають плоску роговицю і кулястий кришталик.

Вушних раковин нема.

Потових, сальних і слинних залоз теж нема.

Численні зуби однорешинні і мають одноманітну форму.

Гортань притиснута до хоан, що дає можливість китоподібним заковтувати їжу під водою.

У самиць лише одна пара сосків.

З двох добре відосблених підрядів китоподібних зубатих китів і беззубих китів у Чорному та Азовському морях, що омивають територію УРСР на півдні, живуть представники лише підряду зубатих китів, об'єднаних у родину дельфінових — (Delphinidae).

Таблиця визначення родів та видів.

1. Нижня щелепа не виступає далеко вперед. Спинний плавець добре розвинений і розміщений приблизно на середині спини.

Задній край хвостового плавця в місці сполучення лопатей має глибоку вирізку.

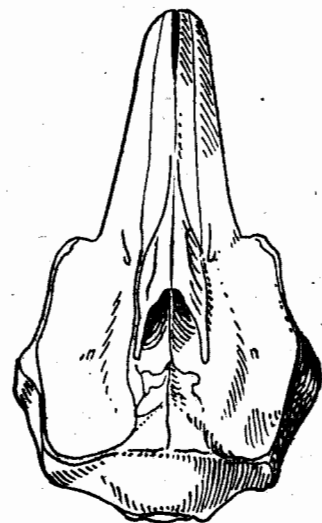

Рис. 90. Череп морської свині (зверху): А — бугри в основі міжщелепних кісток.

Численні зуби є на верхній і на нижній щелепі 2

2 (4). Рострум короткий, дорівнює або навіть коротший від власне черепа, виміряного від переднього краю виличної дуги до заднього краю потиличного виростка.

Розміри невеликі: довжина тіла разом з головою не перевищує 1,8 м 3

3 (2). Міжщелепні кістки черепа утворюють попереду носових отворів помітні бугри (рис. 90).

У будові зубів характерна наявність виразної шийки між коронкою та коренем.

Всього зубів від 80 до 108, частіше до 100.

Рід морські свині, пихтуни — *Phocaena*.

У Чорному та Азовському морях зустрічається лише один вид цього роду.

Тіло його порівняно коротке й товсте. Спинний плавець закритий конічними роговими утворами.

Грудні плавці овальної форми, короткі й широкі.

Чорне забарвлення спинної частини тіла поступово світлішає на боках і переходить у сірий або білий колір черепа.

Спинний плавець весь чорний.

Довжина тіла разом з головою 1000—1800 мм; самиці завжди більші за самців.

Загальна довжина черепа дорослих 238—293 мм.

Морська свиня — *Phocaena phocaena*, 212 стор.

4 (5). Рострум значно довший, ніж власне черепа, виміряний від переднього краю виличної дуги до заднього краю потиличного виростка. Ширина рострума в основі укладається в його довжині приблизно два рази.

Розміри великі: довжина тіла разом з головою у дорослих перевищує 2,25 м.

Зуби туповершинні.

Всього зубів від 72 до 96, частіше 88.

Рід афаліни — *Tursiops*.

Цей рід представлений у Чорному морі лише одним видом.

Дзьобоподібна морда має помірної довжини дзьоб, відрізняючись відокремленим борозенкою від здutoї лобової частини (верхньощелепного бугра).

Спинний та грудні плавці серповидні.

Забарвлення спини та всіх плавців бурувато-чорне, яке білою хвилястою лінією відмежовується від черевної частини тіла.

Від грудних плавців до очей тягнуться чорні смуги.

Довжина тіла разом з головою 2250—2500 мм, рідко до 3000 мм.

Загальна довжина черепа дорослих 349—503 мм.

Чорноморська афаліна — *Tursiops tursio*, 213 стор.

5 (4). Рострум дуже довгий: ширина його в основі укладається в його довжині значно більше двох раз.

Розміри менші: довжина тіла разом з головою дорослих не перевищує 2,25 м.

Зуби дрібні, гостровершинні.

Всього зубів від 150 до 220.

Рід дельфіни білобочки — *Delphinus*.

Представники цього роду, що населяють Чорне море, належать до одного виду.

Довга вузька дзьобоподібна морда характеризується крутим верхньощелепним бугром.

Спинний та грудні плавці мають серповидну форму.

Забарвлення спини чорне або темносіре. Черевна частина і боки тіла зовсім білі, лише від грудних плавців до нижніх щелеп тягнуться довга темна смуга.

Довжина тіла разом з головою 1600—1700 мм, рідко 2100 мм.

Самиці мало відрізняються від самців.

Загальна довжина черепа дорослих 360—421 мм.

Чорноморська білобочка — *Delphinus delphis*, 213 стор.

КОРОТКИЙ ОПИС ВИДІВ РЯДУ КИТОПОДІБНИХ
(CETACEA).

Морська свиня. *Phocaena phocaena* L.

Морська свиня, або «пихтун» — найдрібніший вид дельфінів, що населяють Чорне та Азовське моря (рис. 91).

Водяться морські свині в Атлантичному та Тихому океанах, поширюючись на північ до арктичних районів, а на південь — до Середземного моря та Каліфорнії.

Звичайні на Мурмані та в Балтійському морі.

В УРСР водяться, головним чином, в Азовському морі, хоч нерідко, під час регулярних міграцій, їх можна

Рис. 91. Морська свиня.

спостерігати і в Чорному морі, переважно біля Кавказького та Кримського узбережжя, куди вони потрапляють, ідучи за косяками дрібної риби, в основному хамси.

Тримаються морські свині звичайно невеликими зграями.

Живлячись різною дрібною рибою, морська свиня особливо охоче поїдає хамсу, атеринку та бичків.

Щорічно, починаючи з квітня і до середини липня, самиці, після 9—10-місячної вагітності, народжують по одному (рідше двох) маляті, яке довжиною тіла перевищує третину розміру матері.

Молоді дельфіни народжуються з зубами в стадії прорізування, цілком сформовані і з перших годин народження здатні до більш-менш самостійного існування.

Перший місяць після народження молоді дельфіни живляться молоком, після чого переходять до живлення дрібною рибою.

Дельфіни — цінні промислові морські звірі.

Основним продуктом промислу є: жир дельфіна, з якого виробляють технічні масла та медичний жир «дельфіноль», що має високі лікувальні та поживні якості; шкіра, що йде на різні шкіряні вироби; м'ясо, з якого в останні роки почали виготовляти консерви та ковбасні вироби, та ласті, з яких виробляють високоякісний клей.

З кістяка дельфінів готують кісткове борошно, яке використовують на добриво.

Чорноморська афаліна. *Tursiops tursio* Fabr.

Чорноморська афаліна — найбільший, досить рідкісний вид дельфінів Чорного моря.

Тримаються афаліни переважно біля Кримських берегів і рідше в районі Кавказького узбережжя.

Афаліна відзначається космополітичністю поширення.

Поза межами УРСР водиться переважно в північних морях, біля узбережжя Норвегії, в Балтійському і в Середземному морях.

Великими зграями афаліни ніколи не зустрічаються і частіше їх спостерігають невеликими групами.

Афаліни — звірі дуже сторожкі, що ведуть переважно нічний спосіб життя. Вдень вони сплять десь у затишних місцях, під захистом скелястих берегів і лише під вечір виходять на полювання.

Живляться значно крупнішою рибою, ніж інші види дельфінів, віддаючи перевагу кефалі та таким донним формам, як скати і камбала.

Афаліна — цінний промисловий вид, але через свою нечисленність, порівняно з білобочкою, має невелике господарське значення.

Чорноморська білобочка. *Delphinus delphis* L.

Чорноморські білобочки — найбільш поширений вид дельфінів, що населяють відкриті простори Чорного моря. Вони рівномірно і значно поширені по всій радянській прибережній території Чорного моря і зустрічаються протягом цілого року як біля Кримського, так і біля Кавказького узбережжя. Лише в липні білобочки, в зв'язку з міграцією риби, виходять на деякий час у відкрите море (рис. 92).

Поза межами Української РСР білобочка водиться по всіх широтах: в Атлантичному океані, на північ до Ісландії і Норвегії, а в Тихому океані особливо численна в районі Японських островів.

Звичайний також і в Середземному морі.

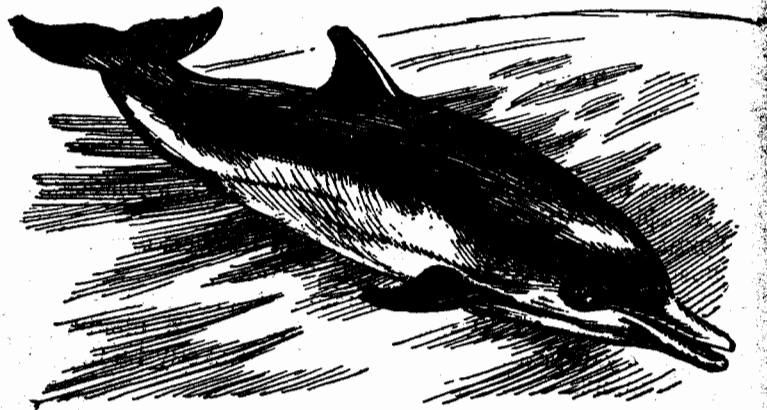

Рис. 92. Чорноморська білобочка.

Тримаються звичайно великими зграями, взимку по кілька тисяч голів.

Живляться переважно дрібною, педагічною рибою (хамсою, скумбрією, оселедцями тощо), але найбільш улюбленою їжею білобочок є дрібні оселедці.

Розмноження у білобочок відбувається з квітня по серпень. Вагітність у самиць триває 10 місяців.

Народжене маля досягає майже половини довжини матері.

Білобочки є головним об'єктом дельфінового промислу в усьому Чорноморському басейні.

НАЙГОЛОВНІША ЛІТЕРАТУРА ПРО ЗВІРІВ УКРАЇНИ.

1. Абелинцев В. И., О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР. Научные записки КГУ, т. IX, вып. VI, 1950.
2. Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А. и Кузякин А. П., Определитель млекопитающих СССР, 1944, Москва.
3. Браунер А. А., Сельскохозяйственная зоология, 1923, Одесса.
4. Виноградов Б. С., Грызуны Европейской части СССР. Определительные таблицы, 1926.
5. Гептнер В. Г., Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И., Вредные и полезные звери районов полесских насаждений, 1950, Москва.
6. Зубко Я., Матеріали до вивчення фауни звірів Полтавської округи. Труды Харьковского О-ва испытателей природы, т. 41, 1930.
7. Кесслер К. Ф., Животные губерний Киевского учебного округа. Млекопитающие, 1850, Киев.
8. Корнеев О. П., Рідкісні звірі України, 1949, Київ.
9. Корнеев О. П., Вовк та його знищення, 1950, Київ.
10. Кузякин А. П., Летучие мыши, 1950, Москва.
11. Мигулін О. О., Визначник звірів України, 1929, Харків.
12. Мигулін О. О., Звірі УРСР, 1938, Київ.
13. Милютин Н. Г., Материалы к фауне Днепропетровского округа, Труды Харьковского О-ва испытателей природы, т. 51, 1930.
14. Огнев С. И., Звери Восточной Европы и Северной Азии, т. I, 1928, Москва.
15. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. II, 1931, Москва.
16. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. III, 1935, Москва.
17. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. IV, 1940, Москва.
18. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. V, 1947, Москва.
19. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. VI, 1948, Москва.
20. Огнев С. И., Звери СССР и прилежащих стран, т. VII, 1950, Москва.
21. Підоплічка І. Г., Сучасний характер і походження фауни ссавців УРСР. Збірник праць зоологічного музею А. Н. УРСР, 1936, № 18.
22. Сокур І. Т., Нові матеріали до фауни ссавців Закарпатської області. Доповіді Академії наук УРСР, 1949, Київ.
23. Страутман Ф. І., Татарінов К. А., Матеріали до фауни хребетних тварин Криволісся східних Карпат. Наукові записки Львівського державного університету, т. XVI, 1949.
24. Шарлемань М. В., Звірі України, 1921.
25. Шарлемань М. В., Зоогеографія УРСР, 1937, Київ.

ЗМІСТ.

	Стор.
Передмова	3
Як користуватись визначником	5
Пояснення найважливіших термінів	7
Пояснення найголовніших вимірів	8

КЛАС ССАВЦІВ. MAMMALIA.

Ряд комахоїдні. Insectivora	13
Родина кротові. Talpidae	14
» їжаків. Erinaceidae	17
» землерийкові. Soricidae	19
Короткий опис видів ряду комахоїдні (Insectivora)	23
Ряд рукокрилі. Chiroptera	42
Родина підковоноси. Rhinolophidae	45
» звичайні кажани. Vespertilionidae	46
Короткий опис видів ряду рукокрилих (Chiroptera)	58
Ряд хижаків. Fissipedia	71
Родина ведмежі. Ursidae	73
» собакі. Canidae	73
» кунячі. Mustelidae	77
» котячі. Felidae	85
Короткий опис видів ряду хижаків (Fissipedia)	87
Ряд ластоногі. Pinnipedia	117
Родина справжні тюлені. Phocidae	117
Короткий опис видів ряду ластоногих (Pinnipedia Illiger.)	119
Ряд гризунів. Glires	120
Родина зайці. Leporidae	125
» біличі. Sciuridae	128
» бобрів. Castoridae	131
» вовчки. Moxidae	133
» тушканчикові. Jaculidae	135
» мишині. Muridae	139
Підродина миші. Murinae	140
» хом'яки. Cricetinae	145
» полівки. Microtinae	146
Родина сліпаки. Spalacidae	152
» нутрийові. Capromyidae	154
Короткий опис видів ряду гризунів (Glires Linn.)	155
Ряд парнокопитні. Artiodactyla	196
Короткий опис видів ряду парнокопитних (Artiodactyla)	201
Ряд китоподібні. Cetacea	209
Короткий опис видів ряду китоподібних (Cetacea)	212
Найголовніша література про звірів України	215